

Φιλοσοφική σχολή Ρεθύμνου
Μεταπτυχιακό τμήμα Ιστορίας- Αρχαιολογίας
Διπλωματική εργασία
Εξεταστική επιτροπή: κ. Μίσιου,
κ. Φαράκλας, κ. Σεργίδου
Δεκέμβριος 2003

Θέμα διπλωματικής εργασίας:
Οι δημοκρατικές διαβουλεύσεις στην Αθήνα στο έργο του Ηροδότου

Μεταπτυχιακή φοιτήτρια
Αρχαίας Ιστορίας
Μιχαηλίδου Βλασία
Αριθμ. Μητρώου: 249

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Επέλεξα να κάνω έρευνα στο μεταπτυχιακό τμήμα της αρχαίας Ιστορίας, γιατί μου αρέσει το ταξίδι στο παρελθόν. Διαβάζοντας το έργο του Ηροδότου, με την τόσο γλαφυρή αφήγηση και την τόση ποικιλία θεμάτων, ταξίδεψα πολύ και προσπάθησα με πολύ ενθουσιασμό να ξεδιπλώσω τη σκέψη μίας τόσο πολυσχιδούς προσωπικότητας. Σε όλες τις μεταπτυχιακές μου εργασίες με τον ίδιο ενθουσιασμό δούλεψα και γι' αυτό θα πρέπει να ευχαριστήσω για τη συνδρομή τους και τους καθηγητές μου, την κ. Μίσιου, τον κ. Κυρτάτα, τον κ. Φαράκλα και την αείμνηστη κ. Παπαδάκη.

Όλη αυτή η προσπάθεια συντελέστηκε παράλληλα με τον προσωπικό μου αγώνα για ευτυχία (προσαρμογή σε καινούργιο τόπο, γάμος, απόκτηση απογόνων). Παρ' όλες τις δυσχέρειες που αντιμετώπισα σ' αυτή την παράλληλη πορεία, δε μετάνιωσα καθόλου για τις επιλογές μου. Ίσως, φθάνοντας στο τέλος να δυσκολεύτηκα να ολοκληρώσω τη διπλωματική μου εργασία, αλλά νιώθω μεγάλη ικανοποίηση που κατέκτησα τον πιο ποθητό μου προσωπικό μου στόχο, παράλληλα με ένα επαγγελματικό, που επίσης επιθυμούσα για αρκετά χρόνια, αφότου είχα τελειώσει το πρώτο μου πτυχίο. Έτσι πιστεύω οφείλει να αγωνίζεται κάθε γυναίκα στην εποχή μας.

Θα ήθελα, τέλος, να ευχαριστήσω την κ. Μίσιου για τις υποδείξεις της και την κ. Σεργίδου και τον κ. Φαράκλα, που δέχτηκαν να συμμετάσχουν ως μέλη της εξεταστικής επιτροπής της διπλωματικής εργασίας μου.

Ρέθυμνο, 15.12.2003.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Βασική πηγή έρευνας της συγκεκριμένης μελέτης αποτελεί το έργο του Ηροδότου. Ο συγγραφέας αυτός απέσπασε τις πιο διαφορούμενες κριτικές από την εποχή του έως τις μέρες μας. Οι σύγχρονοί του τον κατέκριναν για το έργο του, είτε έμμεσα, όπως ο Θουκυδίδης, ο οποίος ασκεί πολεμική εναντίον του προδρόμου του, χωρίς να αναφέρει το όνομά του, είτε άμεσα, όπως ο Κτησίας, που στα «Περσικά» του τον αποκάλεσε *λογοποιό*. Λίγους αιώνες αργότερα ο Πλούταρχος έγραψε ολόκληρο σύγγραμμα με τίτλο *Περί τῆς Ἡροδότου κακοηθείας*. Από την άλλη, όμως, ο Ηρόδοτος χαρακτηρίστηκε από τον Κικέρωνα *pater historiae (De leg. 1,5)* και το έργο του έχαιρε ιδιαίτερης εκτίμησης από τους αλεξανδρινούς φιλολόγους. *1

Στην εποχή μας οι έρευνες των σύγχρονων εθνολόγων και οι αρχαιολογικές ανασκαφές έχουν αποκαταστήσει την αξιοπιστία του ηροδότειου έργου, αλλά η μελέτη του έχει πυροδοτήσει άλλες διαφωνίες, σχετικά με την πολιτική ιδεολογία του συγγραφέα αυτού. Γενικότερα, οι σύγχρονοι μελετητές δεν εκθειάζουν την πολιτική κρίση του Ηροδότου και την αντιπαραθέτουν με τη συνέπεια του Θουκυδίδα στην καταγραφή και ερμηνεία πολιτικών ζητημάτων. Όπως παρατηρεί ο Sinclair, «η ανάμειξη παλαιών και νέων ιδεών στην πολιτική σκέψη είναι χαρακτηριστικό ολόκληρου του έργου του Ηροδότου» αφήνει να διαφαίνονται οι συμπάθειές του, χωρίς όμως να διατυπώνει ξεκάθαρα τις σκέψεις του χρησιμοποιεί τους όρους του με κάποια αμέλεια. Ωστόσο, το έργο του, μαζί με τους «Πέρσες» του Αισχύλου, συνιστά την καλύτερη εισαγωγή στην ελληνική πολιτική σκέψη.» *2 Η ασάφεια αυτή στη συγκρότηση κάποιας πολιτικής εικόνας για τα ζητήματα που πραγματεύεται ο ιστορικός, και μάλιστα για μία τόσο ενδιαφέρουσα περίοδο της ελληνικής ιστορίας, έχει καταστήσει δύσκολο τον προσδιορισμό των προτιμήσεων του συγγραφέα. Με βάση τις αναφορές του Ηροδότου στο ρόλο της αθηναϊκής δημοκρατίας στα χρόνια των μηδικών πολέμων, άλλοι μελετητές υποστηρίζουν ότι το έργο διαπνέεται από έντονη φιλοαθηναϊκή στάση κι ότι ο ίδιος ήταν οπαδός της αθηναϊκής δημοκρατίας (Myres, Pohlenz, Ehrenberg, Busolt, Meyer, Wilamowitz, Wilchen, Beloch, Jacoby), ενώ κάποιοι άλλοι εμμένουν στα σημεία όπου ο ιστορικός επισημαίνει αρνητικά στοιχεία του αθηναϊκού πολιτεύματος (Strasburger). *3

*1 Lesky A., *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας* (1990), 435-438

*2 Sinclair T.A., *Ιστορία της ελληνικής πολιτικής σκέψης* (1969), 54.

*3 Strasburger H., “Herodot und das Perikleische Athen”, *Historia* (1955), 1-25. Στο άρθρο του περιλαμβάνονται και οι απόψεις κι η βιβλιογραφία των προηγούμενων μελετητών.

Με αφορμή την αντιπαράθεση αυτή, μου κινήθηκε το ενδιαφέρον να μελετήσω κι εγώ το έργο του Ηροδότου και να προσπαθήσω να ερμηνεύσω την πολιτική του σκέψη. Για να μπορέσω να μεθοδεύσω την έρευνα μου, λόγω και του εκτενούς υλικού του ηροδότειου έργου, έθεσα ένα ερώτημα, με βάση το οποίο θα ξεδιπλώσω τη σκέψη του συγγραφέα. Το ερώτημα που θα αποτελέσει πυξίδα στη μελέτη μου είναι ο τρόπος λειτουργίας της αθηναϊκής εκκλησίας του δήμου στο έργο του Ηροδότου. Η επιλογή να επικεντρωθεί η έρευνά μου στην εκκλησία του δήμου οφείλεται στον κυρίαρχο ρόλο που επιτελούσε το θεσμικό αυτό όργανο στην αθηναϊκή δημοκρατία. Ο ίδιος ο ιστορικός δίνοντας στοιχεία για τη δημοκρατία της εποχής του, μέσα από τη συζήτηση για τα πολιτεύματα που αποδίδει στους Πέρσες σοφούς (3.80), καταγράφει τα χαρακτηριστικά που κατά παράδοση συνδέονταν με την αθηναϊκή δημοκρατία: την ισονομία, την εκλογή στα αξιώματα με κλήρωση, την απόδοση λόγου και τη λήψη αποφάσεων από το λαό. Όλη αυτή η πολιτική διαδικασία, από τη συζήτηση και τη λήψη αποφάσεων έως την επίβλεψη της εκτέλεσης των αποφάσεων αυτών και του ελέγχου των αξιωματούχων που εμπλέκονταν σ' αυτές, λάμβανε χώρα μέσα από τις συνεδριάσεις του λαού, είτε ως *έκκλησιάζοντος δήμου*, είτε ως *ήλιαστών*, είτε ως *βουλευτών*. Ο *έκκλησιάζων δήμος* συνιστούσε το κυρίαρχο πολιτειακό όργανο και ταυτιζόταν με το κράτος. Το σύστημα αυτό, όμως, αναπτύχθηκε πλήρως, μετά από αρκετές αλλαγές, στα μέσα του 5^{ου} αιώνα, καθιερώνοντας τη λαϊκή κυριαρχία ως την πεμπτοσύα της αθηναϊκής δημοκρατίας την κλασική εποχή.

Το ενδιαφέρον στο έργο του Ηροδότου είναι ότι μας δίνει την ευκαιρία να μελετήσουμε τη γένεση και την εξέλιξη της διαδικασίας αυτής. Ο ίδιος ο ιστορικός θεωρεί το 508 ως έτος γένεσης της αθηναϊκής δημοκρατίας και τον Κλεισθένη ως ιδρυτή της. Ποιες πληροφορίες μας δίνει, όμως, για να επιβεβαιώσουμε την άποψη αυτή; Ποιος είναι ο ρόλος και οι λειτουργίες της εκκλησίας του δήμου στο νέο πολιτειακό καθεστώς, που δημιουργείται μετά τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη; Η μελέτη των διαβουλεύσεων του *έκκλησιάζοντος* δήμου στο έργο του Ηροδότου θα συμβάλει στην αποκάλυψη της εικόνας της αθηναϊκής δημοκρατίας τις πρώτες δεκαετίες του 5^{ου} αιώνα. Η εικόνα αυτή, βέβαια, είναι ιδωμένη μέσα από τα μάτια του αρχαίου ιστορικού και φιλτραρισμένη από τις προσωπικές του απόψεις κι αντιλήψεις, οι οποίες διαμορφώθηκαν μέσα από το περιβάλλον που γεννήθηκε, από τα ταξίδια που έκανε και κυρίως μέσα από το πνευματικό και πολιτικό κλίμα που επικρατούσε στην Αθήνα στα μέσα του 5^{ου} αιώνα.

Ξεκινώντας από τα γεγονότα του 508, θα προσπαθήσω να αναζητήσω τις συνθήκες που συνέβαλαν στην περαιτέρω ενεργοποίηση του αθηναϊκού *δήμου*. Για το λόγο αυτό θα προηγηθεί ένα κεφάλαιο με την έκθεση στοιχείων από το ηροδότειο έργο, σχετικά με την *έκκλησία του δήμου* πριν από τον Κλεισθένη. Στη συνέχεια η ανάλυση των γεγονότων του 508 θα μας οδηγήσει στη διερεύνηση του όρου

Ίσηγορία, η οποία κατά τα γραφόμενα του Ηροδότου, προσδιορίζει το αθηναϊκό πολίτευμα μετά τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη. Στο τρίτο κεφάλαιο, λοιπόν, θα προσπαθήσουμε να διαπιστώσουμε, αν μέσα από τις συνελεύσεις του αθηναϊκού δήμου που καταγράφει ο Ηρόδοτος υπάρχουν στοιχεία που να επιβεβαιώνουν την καθιέρωση της *Ίσηγορίας* ήδη από εκείνη την εποχή. Η καθιέρωση της αρχής αυτής είναι η βασική προϋπόθεση για ενεργό συμμετοχή στην *Έκκλησία του δήμου*. Επειδή, όμως, όσο κι αν αυξήθηκαν τα προνόμια των κατώτερων τάξεων, οι ευγενείς εξακολουθούσαν να διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη λήψη των αποφάσεων για τα δημόσια πράγματα, στο τέταρτο κεφάλαιο θα εξεταστεί η θέση του δήμου σε σχέση με την πολιτική δράση των επιφανών. Στα επόμενα κεφάλαια θα εξεταστεί ο ρόλος της *Έκκλησίας του δήμου* στις εξωτερικές (πρεσβείες) και εσωτερικές υποθέσεις (διαχείριση οικονομικών, άμυνα της πόλης), ώστε να διαπιστώσουμε κατά πόσο ο αθηναϊκός *δήμος* ήταν ο ρυθμιστικός παράγοντας στη διαμόρφωση της εξωτερικής ή εσωτερικής πολιτικής του κράτους. Αφού αναλύσω όλα εκείνα τα σημεία του ηροδότειου έργου που αφορούν τις αποφάσεις του *έκκλησιάζοντος δήμου* στην Αθήνα, η μελέτη μου θα καταλήξει στα σχόλια που κάνει ο ίδιος ο Ηρόδοτος για τις δημοκρατικές αυτές διαβουλεύσεις, ώστε να μπορέσω να αποφανθώ κι εγώ σχετικά με τη στάση που είχε ο ιστορικός απέναντι στο αθηναϊκό πολίτευμα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η έκκλησία του δήμου πριν από τον Κλεισθένη

Το χρονικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται οι διαβουλεύσεις του αθηναϊκού δήμου στο έργο του Ηρόδοτου αρχίζει με τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη (508/7) και κλείνει με την πολιορκία της Σηστού (479/8). Όπως γνωρίζουμε από τον Αριστοτέλη (*Αθ. Πολ.* 7.3) η *έκκλησία του δήμου* μετατράπηκε σε πραγματική λαϊκή συνέλευση επί Σόλωνα, όταν απέκτησαν το δικαίωμα συμμετοχής σ' αυτήν και οι *θητες*. Από το δικαίωμα συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων έως την ουσιαστική παρέμβαση στη χάραξη της γραμμής που ακολουθεί η πόλη, τόσο σε εσωτερικά όσο και σε εξωτερικά θέματα ήταν μία μεγάλη απόσταση, που για τους Αθηναίους χρειάστηκε περίπου ένας αιώνας μέχρι να τη διανύσουν. Με το δικαίωμα παρέμβασης κατοχυρώθηκε η αρχή της *ισηγορίας*, που κατά τον Ηρόδοτο ανάγεται στις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη (5.78). Η καθιέρωση της αρχής αυτής είναι στοιχείο καταλυτικό για τη συγκεκριμένη μελέτη που έχει ως κεντρικό θέμα τις δημοκρατικές διαβουλεύσεις του αθηναϊκού δήμου. Είναι πολύ σημαντικό, λοιπόν, κατ' αρχήν να μελετήσουμε τις πληροφορίες που παραθέτει ο Ηρόδοτος σχετικά με τα γεγονότα του 508/7 και στη συνέχεια να διαπιστώσουμε αν πράγματι λειτουργούσε αυτή η δημοκρατική αρχή μετά τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη. Πριν, όμως, προβούμε σ' αυτό τον έλεγχο, σκόπιμο θα ήταν να δούμε τι πληροφορίες μας δίνει ο ιστορικός για τη λειτουργία της *έκκλησίας του δήμου* πριν από την πολιτική παρέμβαση του Κλεισθένη.

Για την εποχή του Σόλωνα δεν έχουμε καμία σχετική μαρτυρία, μια και η μόνη αναφορά είναι σχετικά με την επίσκεψή του στο παλάτι του Κροίσου στις Σάρδεις. Ο Ηρόδοτος εξηγώντας την αιτία για το ταξίδι αυτό αναφέρεται γενικά στις μεταρρυθμίσεις του αθηναίου σοφού, χωρίς να δίνει καμία απολύτως πληροφορία γι' αυτές. Είναι πραγματικά αξιοθαύμαστο που ο ιστορικός προσπερνάει εντελώς αυτό το θεμελιώδες κεφάλαιο της αθηναϊκής πολιτικής ιστορίας. Ωστόσο, από όλο το έργο φαίνεται πως ο Ηρόδοτος δεν ενδιαφερόταν τόσο για τις πολιτειακές εξελίξεις, όσο για τις επιδράσεις τους στα ιστορικά γεγονότα. Αυτός είναι κι ένας από τους βασικούς λόγους που οι σύγχρονοι μελετητές δεν εκθειάζουν την πολιτική κρίση του Ηρόδοτου, αντιπαραθέτοντάς την με τη συγκροτημένη πολιτική σκέψη του συγγραφέα του Πελοποννησιακού πολέμου. Το ανήσυχο πνεύμα, όμως ενός τόσο πολυταξιδεμένου για τα δεδομένα της εποχής ανθρώπου, που συγκέντρωσε ένα τόσο πλούσιο σε ποικιλία θεμάτων υλικό, που προσπάθησε να προσδιορίσει τα ουσιαστικότερα στοιχεία του πανανθρώπινου τύπου και να εξηγήσει την ιστορία και το ρόλο της μοίρας, δεν μπορεί να μην διέπεται από ένα οξύτατο πολιτικό κριτήριο κι από έντονες ανησυχίες σχετικά με το πολιτικό γίγνεσθαι του παρόντος, αλλά και

του παρελθόντος. Έκφραση των ανησυχιών αυτών πιστεύω ότι αποτελούν οι επιλεκτικές αναφορές σχετικά με τις πολιτειακές εξελίξεις, οι οποίες, όμως, δίνονται πάντα στο πλαίσιο καταγραφής των ιστορικών γεγονότων, που συνθέτουν το ηροδότειο έργο.

Για το λόγο αυτό, ο ιστορικός, ενώ δεν αναφέρεται στις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα, μας δίνει κάποιες πληροφορίες για την εγκαθίδρυση του τυραννικού καθεστώτος από τον Πεισίστρατο, επειδή η πολιτειακή αυτή αλλαγή, κατά τον Ηρόδοτο, συντέλεσε στην αποδυνάμωση του αθηναϊκού κράτους, γεγονός που απέτρεψε τη σύναψη συμμαχίας με το Λυδό βασιλιά (1.59). Η σχέση της Αθήνας με τους μονάρχες εξ ανατολής είναι ένα από τα πιο συστατικά στοιχεία του κύριου άξονα της ιστορικής αφήγησης, οπότε δικαιολογημένα ο Ηρόδοτος προβαίνει στα κεφάλαια 1.59-66 σε μία παρέκβαση στο λυδικό λόγο, όπου δίνεται η επιτομή της ιστορίας των Πεισιστρατιδών στην Αθήνα. Στην παρέκβαση αυτή έχουμε και την πρώτη μαρτυρία για δραστηριότητα της *έκκλησίας*. Πιο συγκεκριμένα, για την πρώτη απόπειρα για κατάληψη της εξουσίας από τον Πεισίστρατο, ο Ηρόδοτος σημειώνει: *τρωματίσας έωυτόν τε και ήμιόνους ήλασε ές τήν άγορήν τό ζευγος ως έκπεφευγώς τούς έχθρούς...έδέετό τε του δήμου φυλακής τινος πρός αύτου κυρήσαι... Ό δε δήμος ό τών Αθηναίων εξαπατηθείς έδωκε...* (1.59). Συμπληρωματικά, παραπέμπουμε και στην αντίστοιχη μαρτυρία του Αριστοτέλη, ο οποίος προσθέτει *Αρίστωνος γράψαντος τήν γνώμην* (Αθ. Πολ. 14.1). Ως εκεί, όμως, προχωράει η όλη διαδικασία. Ο Πεισίστρατος καταφέρνει να εξασφαλίσει τη λαϊκή συναίνεση σ' αυτή τη συνέλευση, αλλά δεν υπάρχει καμία μαρτυρία για συζήτηση' υπάρχει η σχέση *ακούειν-πειθεσθαι*, αλλά όχι *τις άγορεύειν βούλεται*. Κι όπως φαίνεται από άλλες πηγές, και σ' όλη τη διάρκεια της τυραννίας ο *δήμος* ήταν υπό τον έλεγχο του τυράννου και των δικών του ανθρώπων (Θουκ. 5.54).

Από τις απόπειρες του Πεισίστρατου, μόνο στην πρώτη ο Ηρόδοτος αναφέρει την ύπαρξη κάποιας συνέλευσης, ενώ τη δεύτερη και την τρίτη φορά υποκείμενο των γεγονότων είναι οι Αθηναίοι *έκ του άστεος*. Πιο συγκεκριμένα, όταν ο Πεισίστρατος μηχανεύτηκε το τέχνασμα με την υπερμεγέθη γυναίκα, *οί έν τώ άστει πειθόμενοι τήν γυναίκα είναι αύτήν τήν θεόν προσεύχοντό τε τήν άνθρωπον και έδέκοντο Πεισίστρατον* (1.60). Κι αργότερα, όταν ξεκίνησε από την Ερέτρια και βάδιζε με στράτευμα εναντίον της Αθήνας, *Αθηναίων οί έκ του άστεος... πανστρατηή ήσαν επί τούς καπόντας* (1.62). Κι αυτοί, βέβαια, μετά από άλλο ένα τέχνασμα του Πεισίστρατου, *πειθομένων δέ τών Αθηναίων, ούτω δή Πεισίστρατος τό τρίτον σχών Αθήνας έρρίζωσε τήν τυραννίδα* (1.64).

Οι Αθηναίοι, λοιπόν, και τις τρεις φορές φαίνεται να έπεσαν «θύμα» της στρατηγικής του Πεισίστρατου. Βασιζόμενοι κυρίως στην πρώτη περίπτωση, φαίνεται να έχουμε την εικόνα μίας λαϊκής συνέλευσης που λειτουργούσε ως μία

αρένα για αριστοκρατικούς ανταγωνισμούς. Όπως παρατηρεί και ο Ostwald, η μόνη ψηφοφορία σε λαϊκή Συνέλευση που γνωρίζουμε από αυτή την περίοδο έδωσε σε ένα ευγενή σωματοφυλακή, με την οποία εγκαθίδρυσε την τυραννία. Επομένως, όποια πολιτική ισχύ κι αν είχε ο λαός τότε, την εκδήλωσε αποκλειστικά στην υποστήριξη κάποιου επιφανούς πολίτη. Ως τότε λοιπόν, η *έκκλησία του δήμου* δε θα πρέπει να διέφερε πολύ από την *ἀγορά* μαζών στα Ομηρικά έπη, όπου ο λαός άκουγε και φώναζε, υποστηρίζοντας τον ένα ή τον άλλο ευγενή. Άλλωστε η κύρια πολιτική δύναμη ήταν ο Άρειος Πάγος (*Αθ. Πολ.* 3.6, 8.2).^{*1} Επί Πεισίστρατου το σολώνειο πολίτευμα έμεινε ανέγγιχτο (*οὔτε τιμάς τάς εἰούσας συνταράξας οὔτε θέσμια μεταλλάξας* 1.59.6). Προωθήθηκαν, βέβαια, στα ανώτερα αξιώματα δικά του πρόσωπα, για να εξασφαλιστεί αποτελεσματικότερα ο έλεγχος της πόλης (Θουκ. 5.54). Ωστόσο, η τυραννία του Πεισίστρατου αποτέλεσε ζωτικό μέρος της εξέλιξης του αθηναϊκού πολιτεύματος, αφού παρείχε στην Αθήνα τρεις δεκαετίες πολιτικής σταθερότητας (*ἔνεμε τήν πόλιν κοσμέων καλῶς τε και εὖ* 1.59.6), προλειαίνοντας το έδαφος για τις μετέπειτα πολιτειακές εξελίξεις. Για το λόγο αυτό είναι σκόπιμο να φωτίσουμε λίγο περισσότερο την περίοδο αυτή, για να κατανοήσουμε τα γεγονότα του 508 και το ρόλο του *δήμου* σ' αυτά.

Οι νέες οικονομικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν στα μέσα του 6^{ου} αιώνα, με την επέκταση του εμπορίου, την αύξηση της νομισματικής κυκλοφορίας, την ανάπτυξη της δουλείας, τη μεγαλύτερη κινητικότητα του πλούτου, συνέβαλαν σημαντικά στην ενίσχυση των λαϊκών στρωμάτων. Έτσι, ενώ οι αριστοκράτες διχάζονταν από ενδοταξικούς ανταγωνισμούς, οι αντιαριστοκρατικές δυνάμεις ήταν ισχυρότερες από το παρελθόν, καθώς η ύπαρξη περισσότερων βιοτεχνών κι εμπόρων διεύρυνε την κοινωνική βάση τους κι αύξησε όχι μόνο την οικονομική σημασία τους, αλλά και την πολιτική, όταν την επόμενη δεκαετία από τη Σολώνεια μεταρρύθμιση έγινε δεκτή η αντιστοιχία μεδίμου με τη δραχμή, επιτρέποντας έτσι στους βιοτέχνες και στους εμπόρους να μπουν στις τρεις πρώτες τιμοκρατικές τάξεις, που όρισε ο Σόλωνας, και να διεκδικήσουν την άσκηση ανώτερων αξιωμάτων, που έως τότε μονοπωλούσε η αριστοκρατία των γαιοκτημόνων. ^{*2} Η μετάβαση από την *ἀριστίνδην* προς την *πλουτίνδην* εκλογή των αρχόντων ήταν ένα ακόμα μεγάλο βήμα προς την καθιέρωση της δημοκρατίας (*Αθ. Πολ.* 3.1, 7.3, 9). Επιπλέον, η μετακίνηση μεγάλου ποσοστού ολιγοκτημόνων κι ακτημόνων από την πρωτογενή παραγωγή στη δευτερογενή είχε ως συνέπεια την οικονομική και κοινωνική ανακούφιση αυτών των στρωμάτων και την απεξάρτησή τους από την επιρροή των ευγενών, καθώς μειώθηκε το πλήθος των ακτημόνων που ζητούσαν εργασία σε κτήματα πλουσίων. ^{*3}

^{*1} Ostwald M., *From popular sovereignty to the sovereignty of law* (1986), 4

^{*2} Glotz G., *Η ελληνική 'πόλις'* (1981), 133.

^{*3} Σακελλαρίου Μ., *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία* (2000), 97-98, & Sinclair T.A., *Ιστορία της ελληνικής πολιτικής σκέψεως* (1969), 35-36.

Οι δυναμικές αυτές εξελίξεις σε επίπεδο ιδεολογικό τροφοδότησαν ένα νέο σύστημα αξιών, που είχε ήδη προβληθεί στα έργα του Ησιόδου από τον 7^ο αιώνα, όταν είχε αρχίσει να σημειώνεται άνοδος του βιοτικού επιπέδου των Ελλήνων και αύξηση των επαφών τους με τον έξω κόσμο. Η θρησκευτική συνείδηση μέσα από τη *Θεογονία* αναδεικνύεται ως «εγκόσμια» και πολιτική μορφή λόγου: ως απεριόριστη ελευθερία ανασυγκρότησης της πόλης και ως άρνηση της απόλυτης αυθεντίας. *4 Επιπλέον, η διαφθορά στους κόλπους της αριστοκρατίας, που είχε ως αποτέλεσμα από εκείνη την εποχή να χάσουν οι ευγενείς τη μονοπώληση της πολιτικής εξουσίας, δημιούργησε ένα νέο πρότυπο ηθικής, που αντιτασσόταν στην *ὑβρη* των αριστοκρατών κι στηριζόταν στην *αἰδῶ* και στη *σωφροσύνη*. Ο όρος που απέδιδε αυτό το σύστημα αξιών ήταν *το μέσον*.(αποσπ. 12 Φωκυλίδη, *το μέσον είναι το καλύτερο όλων* στχ.335 Θέογνης). Το *μέσον*, όμως, ως ιδεολόγημα λειτούργησε πέρα από ταξικούς διαχωρισμούς, επιτρέποντας σε όλους τους πολίτες να τοποθετηθούν στο κέντρο. Η αναγωγή της πόλης σε μία κοινότητα *μέσων* πρόβαλε ως υπέρτατη αρχή την αντίληψη περί ισότητας των πολιτών. Η νέα αυτή αντίληψη συντέλεσε, ώστε να γίνει η δημοκρατία πραγματικότητα, όταν οι συνθήκες θα το επέτρεπαν. *5 Και για να γίνει αυτό χρειάστηκε η εμπειρία της ανατροπής της τυραννίας και η μαζική παρέμβαση του πλήθους στο πολιτικό γίγνεσθαι.

Ένα άλλο πολύ σημαντικό στοιχείο που συνέβαλε στην ανάδειξη του *δήμου* σε κυρίαρχο παράγοντα των πολιτικών εξελίξεων είναι η συνείδηση που είχε αναπτυχθεί από την περίοδο της τυραννίας, ότι όλοι οι πολίτες αποτελούν μία ενότητα. Η συνείδηση αυτή καλλιεργήθηκε με την προώθηση κάποιων στοιχείων σε εθνικό επίπεδο, όπως είναι οι θρησκευτικές τελετές (π.χ. τα Παναθήναια) που γίνονται κρατική υπόθεση, προκειμένου να υπονομευτεί η επιρροή των αριστοκρατών στο λαό μέσω των τοπικών λατρειών. Η ιδέα του πολίτη άρχισε να αποκτά ένα στοιχείο πραγματικού νοήματος' ο άνθρωπος που ζούσε στο Μαραθώνα, αποκτούσε ενδιαφέροντα, που δεν είχαν σχέση μόνο με τον τόπο του, και σιγά-σιγά συνειδητοποιούσε ότι ανήκε σε ένα πολύ μεγαλύτερο σώμα, τον αθηναϊκό *δήμο*, ότι είχε πολύ περισσότερα κοινά σημεία μ' ένα όμοιό του στο Σούνιο, παρά με την τοπική αριστοκρατία. *6 Βέβαια, στην περίοδο τυραννίας δεν είχαν ποτέ ενωθεί οι Αθηναίοι, για να ξεφορτωθούν τον τύραννο. [η μαρτυρία του Ηροδότου για την τρίτη απόπειρα κατάληψης τη εξουσίας από τον Πεισίστρατο ότι *Αθηναίων οί έκ του ἄστεος... πανστρατιῆ ἦσαν ἐπί τούς κατιόντας* (1.62) αφ' ενός δεν αφορά το σύνολο

*4 Παπαρρίζος Α., « Λόγος και η θρησκεία ως πολιτική κοσμογονία στη Δημοκρατία των Αθηναίων», στο *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία, Μελέτες για το πολίτευμα και την ιδεολογία των Αθηναίων* (1995), 152.

*5 Morris Ian, «The strong principle of equality». Στο Ober J. & Hendrick Ch., *Demokratia* (1996), 19-48

των Αθηναίων, αφετέρου η ευκολία που τράπηκαν σε φυγή αποκαλύπτει την έλλειψη αποφασιστικότητας που τους διέκρινε την εποχή εκείνη.] Η τυραννία, όμως, του Πεισίστρατου υπήρξε περίοδος ευημερίας για την Αθήνα, σύμφωνα και με μαρτυρία του Ηροδότου (1.59). Η αλλαγή επήλθε με τη διακυβέρνηση των διαδόχων του. Εν τω μεταξύ, όμως, η βελτίωση των συνθηκών ζωής των κατώτερων στρωμάτων, αλλά και η συνείδηση ενότητας που είχε αναπτυχθεί έθεσαν τις βάσεις για μία πιο δυναμική παρέμβαση των κατώτερων στρωμάτων στο κοινωνικο-πολιτικό γίγνεσθαι, ιδιαίτερα, αφού εκδιώχτηκε ο Ιππίας το 510. Αυτή τη δυναμική παρέμβαση θα παρακολουθήσουμε στο επόμενο κεφάλαιο, προκειμένου να διαπιστώσουμε, στη συνέχεια της εργασίας, κατά πόσο οι μετέπειτα αποφάσεις που λαμβάνονται από την *ἐκκλησία τοῦ δήμου* αποκαλύπτουν τον αναβαθμισμένο ρόλο του θεσμού αυτού.

*6 Forrest W.G., *Η γένεση της αθηναϊκής δημοκρατίας* (1994), 251

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Τα γεγονότα του 508/7 και η πολιτική ενεργοποίηση του αθηναϊκού δήμου

Τα γεγονότα του 508/7 είναι πολύ σημαντικά για την πολιτική ιστορία της Αθήνας, μια και καθιερώνεται η αρχή της ισηγορίας – κατά τα γραφόμενα του Ηρόδοτου. Πριν εξετάσουμε κατά πόσο είναι ακριβής ο συγγραφέας στην απόδοση του όρου *ισηγορία* στο πολίτευμα του Κλεισθένη, σκόπιμο θα ήταν να ερευνήσουμε ποια ήταν η συμμετοχή του πλήθους στα γεγονότα αυτά, που στάθηκαν το εφαλτήριο για την περαιτέρω πολιτική του ενεργοποίηση.

Ο Ηρόδοτος σημειώνει ότι, όταν ήρθε σε σύγκρουση ο Κλεισθένης με τον Ισαγόρα, *έσσούμενος ὁ Κλεισθένης τόν δήμον προσεταιρίζεται* (5.66.2). Ο ρηματικός τύπος *προσεταιρίζεται* προέρχεται από τη λέξη *έταιρεία*. Η πρώτη *εταιρεία* που μαρτυρείται στην αθηναϊκή ιστορία είναι του Κύλωνα (5.71). Πρόκειται για ομάδα ευγενών συνομήλικων, ανάλογη με τους Ομηρικούς *έταίρους* (Ιλ. 4.257 κ.ε.). Με την καθιέρωση του δημοκρατικού πολιτεύματος οι αριστοκρατικές αυτές ομάδες δεν διαγράφηκαν από τους αρχηγούς τους, αλλά προσαρμόστηκαν στο νέο πολίτευμα. Έγιναν μέσα για επιρροή του δήμου στις εκλογές και στα λαϊκά δικαστήρια, προς όφελος κάποιων πολιτικών ηγετών. Η αποτελεσματικότητά τους ως μέσο για την απόκτηση αξιώματος επιβεβαιώνεται από την υπεροχή διακεκριμένων ονομάτων στους καταλόγους των αρχόντων και των στρατηγών (ύπαρξη *έταιρειών* που υποστήριζαν λαοφιλείς ηγέτες, όπως το Θεμιστοκλή [Πλούτ., *Άριστειδ.* 2], τον Περικλή [Πλούτ *Περικλ.* 16,7], τον Αλκιβιάδη [Πλούτ. *Άλκιβ.* 22,4,8 & Ισοκρ. 16.6]). Σε περιόδους έντονης πολιτικής σύγκρουσης (το 411), οι πολιτικές δυνατότητες αυτών των κοινωνικών συγκεντρώσεων μπορούσαν να έρθουν στο προσκήνιο, οργανώνοντας ακόμα και συνωμοσία σε βάρος του δημοκρατικού πολιτεύματος (Θουκ. 8.54.4, 65.2)*1 [βλέπε περισσότερα για το ρόλο των *έταιρειών* στο κεφάλαιο «πολιτικές αντιπαραθέσεις των επιφανών»]

Ο Chr. Carey *2, με αφορμή τη χρήση του όρου *προσεταιρίζεται* σημειώνει ότι τόσο ο Αριστοτέλης όσο κι ο Ηρόδοτος (Ηρ. 5.66 & *Άθην. Πολ.* 20.1) δεν προσέδωσαν ίχνος ιδεολογικού διαχωρισμού ανάμεσα στους δύο πολιτικούς ανταγωνιστές, Ισαγόρα- Κλεισθένη, από τους οποίους ο πρώτος βασίστηκε στην αριστοκρατία κι ο δεύτερος στη μάζα για υποστήριξη. Χρησιμοποίησαν τη γλώσσα της πολιτικής πρακτικής, παρά της ιδεολογίας (για τον Ισαγόρα το *έταιρείαι*, για

*1 Calhoun G.M., *Athenian clubs in politics and litigation*, p.14-16,18. & Sinclair, *Δημοκρατία και συμμετοχή στην αρχαία Αθήνα* (1964), 161-3

* 2. Carey Chr, *Democracy in classical Athens*(2000), 18-19

τον Κλεισθένη το *προσεταιρίζεται*) και παρουσιάζουν τον Κλεισθένη ως δημοκράτη από ανάγκη, κι όχι εκ πεποιθήσεως. Αυτό σήμαινε ότι αυξάνοντας τη δύναμη της μάζας θα πετύχαινε να κερδίσει την εντολή που χρειαζόταν για τις μεταρρυθμίσεις του. Ο Carey, βέβαια, τονίζει ότι, αφού κύριος πολιτικός στόχος του Κλεισθένη φαίνεται ότι ήταν η σταθερότητα, δε θα έδινε στο δήμο ένα πιο κεντρικό ρόλο, αν τον αντιλαμβανόταν ως μία δύναμη αστάθειας. Αυτό είναι πολιτικός πραγματισμός. Η υποστήριξη του δήμου τον κατέστησε ικανό να παρουσιάσει τις δραστικές μεταρρυθμίσεις του το 508/7, το έτος που ο Ισαγόρας ήταν άρχοντας. Αυτές οι αλλαγές αναμόρφωσαν το πολιτικό σύστημα.

Τις ίδιες απόψεις εκφράζει κι ο Meier, ο οποίος σημειώνει ότι ο Κλεισθένης επιδίωξε μία πολιτική πρακτική, αναζητώντας υποστήριξη από το λαό, για να κινητοποιηθεί εναντίον των ευγενών. *3 Πώς έγινε, όμως αυτή η αναζήτηση της υποστήριξης; Ο Ehrenberg πιστεύει ότι ο Κλεισθένης βρήκε στο λαό την υποστήριξη που έβρισκε ένας ευγενής ανάμεσα στους *εταίρους* του. *4

Η αριστοκρατική προέλευση του όρου *εταρεία* προβλημάτισε τους σύγχρονους μελετητές για το παράδοξο που κρύβει η πιθανή ερμηνεία της φράσης *δήμον προσεταιρίζεται* = προσέθεσε το δήμο στην παράταξη (φατρία) του (*added the demos to his faction*). Ο Forrest σημειώνει ότι η «φατρία» ως αριστοκρατικός όρος ανήκει σ' ένα κόσμο στον οποίο ο *δήμος* δεν υφίσταται ως πολιτική οντότητα. Κατά τη γνώμη του, όμως, ο ιστορικός δεν επέλεξε τυχαία τις λέξεις του: «όπως ο Ηρόδοτος έτσι κι ο Κλεισθένης ανέμειξε τις κατηγορίες με καταστροφικά, όμως, αποτελέσματα για τον ίδιο και τους δικούς του». *5 Αυτή την εκδοχή φαίνεται να αποδέχεται και ο Shimron απορρίπτοντας τη μετάφραση του Rawlinson (*the history of Herodotus*, N. York 1947) *δήμον προσεταιρίζεται* = κάλεσε σε βοήθεια το λαό (*called to his aid the common people*). *6 Η παραπάνω εκδοχή αποκαλύπτει ένα Κλεισθένη τυχοδιώκτη κι ένα λαό να άγεται στις καιροσκοπικές διαθέσεις του. Βέβαια, η χρήση της λέξης *ἐδυνάστευον*, με την οποία ο Ηρόδοτος προσδιορίζει τις θέσεις που είχαν τόσο ο Κλεισθένης όσο και ο Ισαγόρας, ότι δηλαδή «στέκονταν στην κορυφή της αριστοκρατικής πυραμίδας», είναι ενδεικτική για το είδος της πολιτικής που ασκούσαν. (Forrest, ο.π. 256) Ο Stockton, όμως, αν και αποδέχεται το παράδοξο της φράσης, καταλήγει σε διαφορετική ερμηνεία. Κατά τη γνώμη του, μια και τα πολιτικά ως τότε ήταν κυρίως υπόθεση των χειρισμών των ηγετικών φυσιογνωμιών της αριστοκρατίας και των συνεργατών-υποστηρικτών τους (=εταίρων), το νόημα της φράσης είναι το εξής: ο Κλεισθένης μετατρέποντας το λαό

*3 Meier Ch, *The Greek discovery of politics* (1990), 59, 78,

*4 Ehrenberg, "Origins of Democracy", *Historia* 1 (1959), 78

*5 Forrest W.G., *Η γένεση της αθηναϊκής δημοκρατίας* (1994), 256

*6 Shimron B., *Politic and belief in Herodotus* (1989), 96

σε *ἐταίρους του*, «έφερε το πλήθος του λαού στα πολιτικά». *7 Ο Ostwald σημειώνει χαρακτηριστικά ότι ο Ηρόδοτος με τη φράση *τόν Ἀθηναίων δῆμον πρότερον ἀπωσμένον τότε πάντως πρὸς τὴν ἑωυτοῦ μοῖραν προσεθήκατο* (5.69.2), χρεώνει τον Κλεισθένη με την ανακάλυψη των κοινών ανθρώπων ως πηγή πολιτικής δύναμης. Στη συνέχεια χρησιμοποιώντας το λαό, όπως τους *ἐταίρους*, για προσωπική υποστήριξη, πέρασε τις μεταρρυθμίσεις του. *8

Κάτι παρόμοιο υπαινίσσεται κι ο Raaflaub υποστηρίζοντας ότι με την ορολογία αυτή (*προσεταιρίζεται*) και την όλη περιγραφή του Κλεισθένη ο Ηρόδοτος είχε κατά νου τον ίδιο τον Περικλή. Όπως δηλαδή ο Περικλής κατάφερε να επεκτείνει τον κύκλο των οπαδών του (*ἐταίρων*), αποκτώντας μία σταθερή βάση που περιλάμβανε την πλειοψηφία των πολιτών, έτσι κι ο Κλεισθένης κατάφερε να πάρει με το μέρος του το λαό. *9

Κατά τη γνώμη μου, όμως, δε θα πρέπει να συγκρίνουμε την πολιτική επιτυχία δύο ανδρών, χωρίς να λαμβάνουμε υπόψη τις τόσο διαφορετικές συνθήκες που επικρατούσαν την εποχή, που εκείνοι έδρασαν. Την εποχή του Περικλή, το δημοκρατικό πολίτευμα βρίσκεται σε πλήρη ανάπτυξη, ο λαός έχει πλήρη συνείδηση της δύναμης που έχει' επομένως, ένας πολιτικός έχει ως μοναδικό μέσο επιρροής της κοινής γνώμης την ικανότητά του να αγορεύσει στη λαϊκή συνέλευση. Την περίοδο που ο Κλεισθένης βρισκόταν σε αντιπαράθεση με τον Ισαγόρα, η Αθήνα μόλις είχε απελευθερωθεί από ένα τυραννικό καθεστώς, που δεν είχε αφήσει στο λαό περιθώρια δράσης στα κοινά. Ίσχυαν, βέβαια, τα δικαιώματα που είχαν παραχωρηθεί στο λαό από το Σόλωνα. Αυτό, όμως, σήμαινε για το μεγαλύτερο μέρος του Αθηναίων ότι είχαν απλώς το δικαίωμα να ψηφίζουν στις συνελεύσεις, όχι να ακουστεί η δική τους φωνή. Μέχρι, τότε, είχαν μάθει να ακούν τη γνώμη των ευγενών, των εκπροσώπων των ανώτερων τάξεων. Για πρώτη φορά, μετά το Σόλωνα, εμφανίζεται στο πολιτικό προσκήνιο κάποιος που προτείνει μέτρα φιλολαϊκά, τα οποία ψηφίζονται από τους Αθηναίους. Ο Κλεισθένης δεν είχε κανένα αξίωμα, αλλά έπεισε τη λαϊκή συνέλευση για τις προτάσεις του. Ο Ηρόδοτος γράφει σχετικά: *ὡς γάρ τόν Ἀθηναίων δῆμον πρότερον ἀπωσμένον τότε πάντως πρὸς τὴν ἑωυτοῦ μοῖραν προσεθήκατο, τὰς φυλάς μετωνόμασε... δέκα φυλάρχους ἀντὶ τεσσέρων ἐποίησε...καί τούς δήμους κατένειμε ἐς τὰς φυλάς. ἦν τε τόν δῆμον προσθέμενος πολλῶ κατύπερθε τῶν ἀντιστασιωτέων* (5.69). Φαίνεται, λοιπόν, ότι ανάμεσα στον

*7 Stockton D., *The classical Athenian Democracy* (1990), 23

*8 Ostwald M., *From popular sovereignty to the sovereignty of law* (1986), 16

*9 Raaflaub A. K., 'Democracy, power and imperialism in 5th century Athens', in Euben P. & Wallach J. & Ober Jos., *Athenian political thought and the reconstruction of American democracy* (1994), 120.

αθηναϊκό δήμο και τον Κλεισθένη αναπτύσσεται μία αμφίδρομη σχέση: ο Κλεισθένης υπόσχεται, ο δήμος αποδεχόμενος τα νέα μέτρα ενισχύεται και με τη δύναμή του αυτή δίνει προβάδισμα στον Κλεισθένη έναντι του πολιτικού αντιπάλου του. Επομένως, ο Κλεισθένης δεν πήρε με το μέρος του το λαό, αλλά πήγε με το μέρος του λαού. Αυτή, βέβαια, η ενέργεια δεν αποτελεί καθαρά μόνο «πολιτική πρακτική», με την έννοια πηγαίνω με τους πολλούς, για να κερδίσω. Αν οι πολλοί δεν έχουν συνείδηση του ποιοι είναι, τότε είναι ατελέσφορη η όποια υποστήριξή τους. Ο Κλεισθένης, λοιπόν, επιτυγχάνοντας την ευρεία αποδοχή των προτάσεών του απέδειξε ότι η κρίση του λειτούργησε σωστά και ότι κινήθηκε στη σωστή κατεύθυνση.

Ο Lavelle σημειώνει σχετικά ότι ο προσεταιρισμός του δήμου από τον Κλεισθένη καταχωρήθηκε στη συνείδηση των μεταγενέστερων ως η συμμετοχή του δήμου στη δημιουργία της δημοκρατίας. Στη συνέχεια, οι νίκες κατά των Περσών συνέβαλαν στη σταθεροποίηση της δημοκρατικής διακυβέρνησης και της δημοκρατικής ταυτότητας των Αθηναίων. Αυτά, δηλαδή, που καταγράφει ο Ηρόδοτος σχετικά με τα γεγονότα του 508 είναι εκείνα που πιστεύονταν στην Αθήνα την εποχή του σχετικά με το παρελθόν' κι αυτά που πιστεύονταν ήταν ότι οι πολίτες είχαν το μερίδιό τους στη σταθεροποίηση της διακυβέρνησης της πόλης, την οποία οι ίδιοι είχαν δημιουργήσει.*10 Είναι, όμως, η μαρτυρία του ιστορικό προϊόν της αθηναϊκής δημοκρατικής προπαγάνδας; Σίγουρα, ο Ηρόδοτος ήταν επηρεασμένος από την παράδοση που επικρατούσε στις μέρες στην Αθήνα, αλλά η ίδια η κοινωνική πραγματικότητα του τέλους του 6^{ου} αιώνα μπορεί να δώσει κάποια στοιχεία που να αποκαλύπτουν τι πραγματικά μπορεί να έγινε.

Όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο οι νέες οικονομικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν στα μέσα του 6^{ου} αιώνα, συνέβαλαν σημαντικά στην ενίσχυση των λαϊκών στρωμάτων, ενώ παράλληλα εξασθένησε ο έλεγχος των αριστοκρατικών και ενισχύθηκε η μεσαία τάξη, την οποία στελέχωναν μη ευγενείς με οικονομική ευχέρεια και ανεξάρτητη σκέψη. Σημαντικό ρόλο στην ενίσχυση της λαϊκής επαγρύπνησης έπαιξε η επιδίωξη του Πεισίστρατου να προσδώσει ένα εθνικό χαρακτήρα στη διακυβέρνηση του, για να υπονομεύσει τις τοπικές επιρροές των αριστοκρατικών γενών. Ο Πεισίστρατος συνειδητοποίησε τη δύναμη της ιδεολογικής συνοχής της μάζας ως μία πηγή υποστήριξής του. Το αποτέλεσμα ήταν να διαμορφωθεί μία πιο ξεκάθαρη – σε σχέση με την εποχή του Σόλωνα – αντίληψη της ιδιότητας του Αθηναίου πολίτη, και να καλλιεργηθεί η συνείδηση ότι όλοι οι πολίτες αποτελούν μία ενότητα. Όλα αυτά τα στοιχεία συντέλεσαν, ώστε να γίνει η δημοκρατία πραγματικότητα, όταν οι συνθήκες θα το επέτρεπαν.

Πραγματικά, τα γεγονότα του 508 έρχονται να αναδείξουν τον κυρίαρχο ρόλο που επρόκειτο στο εξής να διαδραματίσει ο λαός της Αθήνας, συντελώντας έτσι στην

*10 Lavelle B.M., *The sorrow and the pity* (1992), 40

καθιέρωση και στη σταδιακή εξέλιξη και ολοκλήρωση των δημοκρατικών θεσμών.

Ο Ηρόδοτος σημειώνει (5.72) ότι όλοι οι Αθηναίοι ομόφρονα αντιστάθηκαν, όταν ο Ισαγόρας ζήτησε τη βοήθεια των Σπαρτιατών, για να ανακτήσει την εξουσία. Ο Κλεομένης με υπόδειξη του Ισαγόρα κατήργησε τη Βουλή. Η Σπαρτιατική αυτή παρέμβαση φαίνεται να λειτούργησε καταλυτικά στην αφύπνιση της πολιτικής συνείδησης του πλήθους (*τά αὐτά φρονήσαντες*, 5.72.2), που ήθελε πλέον να ξεφύγει από τον έλεγχο των ευγενών, γι' αυτό και προέβαλε αντίσταση στην προσπάθεια του Κλεομένη να εγκαθιδρύσει ένα ολιγαρχικό πολίτευμα. *11 Η ομοφροσύνη αυτή υπήρξε απόρροια και της συνείδησης που είχε αναπτυχθεί από την περίοδο της τυραννίας, ότι όλοι οι πολίτες αποτελούν μία ενότητα.

Τα γεγονότα του 508 έχουν εκληφθεί από αρκετούς σύγχρονους μελετητές ως τομή στην πολιτική ιστορία της Αθήνας, καθώς προβάλλουν για πρώτη φορά το δῆμο στην ιστορική σκηνή ως παράγοντα με δική του πρωτοβουλία και ονομασία. Ο Ober υποστηρίζει ότι η ενέργεια που απελευθερώθηκε από εκείνη την επανάσταση ήταν σημαντικός παράγοντας στην εξέλιξη της Αθήνας προς την πλήρη δημοκρατία, γι' αυτό και συμφωνεί με τον Ηρόδοτο, που τοποθετεί τη γένεση της δημοκρατίας στο 508/7 (6.131). Διαφωνεί, ωστόσο, με το χαρακτηρισμό του Κλεισθένη ως ιδρυτή της δημοκρατίας, γιατί από προηγούμενα χωρία του ίδιου του ιστορικού φαίνεται ο πρωταγωνιστικός ρόλος του πλήθους (π.χ. μέσα από τα λόγια των Σπαρτιατών: *δήμω ἀχαρίστω...ἡμέας καί τόν βασιλέα ἡμέων περιυβρίσας ἐξέβαλε*, 5.91.2). Επιπλέον, πιστεύει ότι οι μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη έπονται της επανάστασης, δεν προηγούνται' επομένως, για τον Ober είναι ξεκάθαρο ότι η αυτενέργεια του πολιτικά συνειδητοποιημένου λαού υπήρξε το εφαλτήριο για την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας. *12

Υπάρχει, βέβαια, το ερώτημα σχετικά με τη συμμετοχή των *θητῶν* στα πολιτικά πράγματα, το οποίο κλονίζει την αξιοπιστία της θέσης του Ober. Ο Raaflaub, διαφωνώντας με την αναγωγή της γένεσης της δημοκρατίας στο 508, υποστηρίζει ότι εκείνη την εποχή οι θήτες είναι ακόμα παθητικοί δέκτες των καταστάσεων. Μόνο μετά τα Μηδικά και κυρίως μέσα από την επεκτατική πολιτική που χαράσσει η Αθήνα τους δίνεται η ευκαιρία να αναδείξουν τη νομιμότητά τους και να την κρατήσουν ζωντανή μέσω των συνεχών επιτυχιών. Κατά τον Raaflaub, η πολιτική ολοκλήρωση των θητών, η οποία υπήρξε αποτέλεσμα της εξωτερικής πολιτικής της πόλης κατά τη δεκαετία του 470 και 460, σηματοδοτεί την απαρχή της «πραγματικής» δημοκρατίας' επομένως, τοποθετεί τη γένεση του δημοκρατικού

*11 Christian M., *The Greek discovery of politics* (1990), 64-65.

*12 Ober J., "Revolutionary matters: democracy as demotic action", in Morris I. & Raaflaub K., *Democracy 2500? Questions and challenges* (1997), 70.

πολιτεύματος το 462, με τις μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη. *13

Πώς μπορούμε άραγε να διαπιστώσουμε το εύρος της συμμετοχής του αθηναϊκού λαού στα γεγονότα του 508, για να επιβεβαιωθεί και η άποψη του Ober, ότι ο λαός υπήρξε ο πρωταγωνιστής και κατ' επέκταση εκδήλωσε την αποφασιστικότητά του να αποκτήσει τον έλεγχο των κοινών; Κι επιπλέον, πώς μπορούμε να αποκαλύψουμε τη σειρά με την οποία εξελίχθηκαν τα γεγονότα, για να επιβεβαιώσουμε τη σημασία της αυτενέργειας του αθηναϊκού λαού;

Ο Ehrenberg πιστεύει ότι ο Κλεισθένης θα πρέπει να είχε κάνει γνωστό στο κοινό το πρόγραμμά του, τουλάχιστον σε γενικές γραμμές. Με βάση τα δύο προγενέστερα γεγονότα, το 514 τη δολοφονία του Ιππία και τη σύγκρουση στο Λειψύδριο (5.62), θα είχε καταλάβει ότι καμιά καθαρά αριστοκρατική στάση δε θα υποστηριζόταν πλέον από τις μάζες, είτε τις αστικές, είτε τις αγροτικές. Επομένως, θα προκήρυξε ένα πολιτικό πρόγραμμα, που θα ανταποκρινόταν στη δυναμική του λαού και θα επικεντρωνόταν σε μία μορφή διακυβέρνησης, που θα απέτρεπε την επανεγκαθίδρυση είτε της τυραννίας είτε της αριστοκρατίας. Ίσως, μάλιστα, όπως ο Σόλων διέδωσε τις ιδέες στο λαό μέσω των ελεγείων του, κάποιο ανάλογο μέσο θα χρησιμοποίησε κι ο Κλεισθένης για να κάνει το πρόγραμμά του ευρύτερα γνωστό. Η γνώση ενός τέτοιου δημοκρατικού προγράμματος θα κινητοποίησε, κατά τη γνώμη του Ehrenberg, τη Βουλή και το λαό, και στράφηκαν ενάντια στην απόπειρα εγκαθίδρυσης της ολιγαρχίας, όταν εισέβαλε στην Αττική ο Κλεομένης υπό την καθοδήγηση του Ισαγόρα. *14

Η Forsdyke (με παραπομπές σε Andrews 1977, Meier 1990, Rhodes *CAAP*, Eder 1988, Ober 1993) από την άλλη, υποστηρίζει ότι η εισαγωγή και προώθηση των μεταρρυθμίσεων του Κλεισθένη, πριν από την εισβολή του Κλεομένη αποτελεί παραχάραξη της παράδοσης με βάση τις μεταγενέστερες αντιλήψεις σχετικά με την αυτοσυνείδηση του δήμου για συμμετοχή στην εξουσία. Την άποψή της αυτή τη στηρίζει στα δεδομένα της αρχαϊκής κοινωνίας, που ήταν τέτοια, ώστε θα ήταν απίθανο να παρουσιαζόταν κάποιος και να προσφέρει στο δήμο πολιτική εξουσία, χωρίς κάποια προηγούμενη δράση του δήμου, με την οποία θα εκδήλωνε την απαίτησή του για συμμετοχή στην εξουσία. Το πιο εύλογο, λοιπόν, κατά τη Forsdyke είναι ότι ο Κλεισθένης ζήτησε την υποστήριξη του δήμου, όπως είχε κάνει παλαιότερα κι ο Πεισίστρατος, χωρίς να προβεί σε υποσχέσεις για δημοκρατικά μέτρα. [Βέβαια, στη συνέχεια ελήφθησαν μέτρα υπέρ του λαού, ως προς τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των κατώτερων στρωμάτων. Οπότε, πολύ πιθανό είναι μία ανάλογη προσμονή να αναπτύχθηκε στο λαό και στο πρόσωπο του Κλεισθένη.]

*13 Raaflaub K., "Power in the hands of the People: Foundations of Athenian democracy". Στο Morris I. & Raaflaub K., *Democracy 2500? Questions and challenges* (1997), 31-62.

*14 Ehrenberg V., "Origins of Democracy", *Historia* 1 (1959), 528-534

Άλλωστε, το γεγονός ότι ο Κλεομένης έφτασε στην Αθήνα με μία μικρή στρατιωτική δύναμη (*οὐ σὺν μεγάλῃ χειρὶ*, 5.72) υποδεικνύει ότι ο Ισαγόρας δεν πίστευε ότι ο Κλεισθένης θα είχε αποκτήσει ευρεία υποστήριξη – πράγμα που θα φοβόταν, αν είχαν προταθεί οι δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις– κι εφόσον είχαν εξοριστεί οι περισσότεροι οπαδοί του, τα πράγματα θα εξελισσόταν κατά τον συνηθισμένο τρόπο που γινόταν σε όλες τις αριστοκρατικές αντιπαραθέσεις. Και πραγματικά, μέχρι και την εισβολή του Κλεομένη, ο ανταγωνισμός ανάμεσα στον Ισαγόρα και τον Κλεισθένη έμοιαζε απόλυτα με όλες τις προηγούμενες ενδο-αριστοκρατικές συγκρούσεις. Η διαφορά επήλθε με την αντίσταση των μη ευγενών στην εισβολή του Κλεομένη και στην προσπάθεια του να εγκαθιδρύσει μία ολιγαρχία. *15

Κατά τη δική μου γνώμη, ένα τόσο ξεκάθαρα δημοκρατικό πρόγραμμα, όσο ήταν το σύνολο των μεταρρυθμίσεων που προωθήθηκαν εκείνη την εποχή, θα ήταν λίγο δύσκολο να είχε σχεδιαστεί στο μυαλό του Κλεισθένη, πριν από τη δυναμική παρέμβαση του λαού στα γεγονότα. Πιθανότατα, ο Κλεισθένης στράφηκε στο λαό, γιατί είχε αντιληφθεί την ολοένα αυξανόμενη αυτοσυνείδηση των Αθηναίων πολιτών, λόγω της αλλαγής των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών από τα μέσα του 6^{ου} αιώνα. Πριν, όμως, ολοκληρώσω το δικό μου συλλογισμό, σχετικά με τη σειρά που εξελίχτηκαν τα γεγονότα, ας δούμε τι πληροφορίες μας δίνει ο Ηρόδοτος για το εύρος της συμμετοχής του λαού στα γεγονότα. Κατά τη γνώμη μου, το δεύτερο ερώτημα –για τη συμμετοχή του λαού στα γεγονότα- μπορεί να στηρίζει την απάντηση στο πρώτο ερώτημα- για το πότε πρότεινε ο Κλεισθένης τα νέα μέτρα.

Ο Ηρόδοτος, λοιπόν, καταγράφει δύο ξεχωριστές αντιδράσεις στην εισβολή των Σπαρτιατών’ η μία προήλθε από τη Βουλή και η άλλη από «τους υπόλοιπους Αθηναίους». Ποια να ήταν η σύνθεση αυτών των δύο σωμάτων; Η Βουλή που αναφέρεται θα πρέπει να ήταν η Σολώνεια, γιατί ακόμα και αν είχε εισηγηθεί τα νέα μέτρα ο Κλεισθένης, πριν από τα γεγονότα, και πάλι δεν θα είχε προλάβει να συγκροτηθεί η νέα Βουλή. Άλλωστε, και η Σολώνεια Βουλή περιλάμβανε μη ευγενείς, μία και το τιμοκρατικό σύστημα που εφαρμόστηκε τότε, επέτρεπε σε πλούσιους ανεξαρτήτου καταγωγής να αναλαμβάνουν το αξίωμα του Βουλευτή. Αφού, λοιπόν, οι περισσότεροι ευγενείς είχαν εξοριστεί (*έπτακόσια επίστια Αθηναίων*, 5.72), η αντίδραση θα προήλθε αρχικά από τους μη ευγενείς βουλευτές και θα ακολούθησε η αντίδραση του ευρύτερου μέρους του πλήθους. Λόγω των νέων οικονομικών εξελίξεων που προαναφέρθηκαν, βαρύ οπλισμό θα μπορούσαν πλέον να διαθέτουν κι εκείνα τα μέλη της μεσαίας τάξης που απέκτησαν οικονομική ευχέρεια και ανέπτυξαν ταξική συνείδηση, ώστε να προβούν σε διεκδικήσεις. Η διεύρυνση της τάξης αυτής ήταν άλλος ένας παράγοντας αποδυνάμωσης της εξουσίας των

*15 Forsdyke S, “Exile, Ostracism and the Athenian Democracy”, *ClAnt* 19 (2000), 246-256.

αριστοκρατών. (Ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι η «οπλιτική μεταρρύθμιση» του 6^{ου} αιώνα βρισκόταν πίσω από τη γένεση της δημοκρατίας, *Πολιτικά*, IV,1297b 15-28 *16). Η ιδεολογική συγγένεια του δημοκρατικού πολιτεύματος με την πρακτική της νέας πολεμικής τακτικής αποκαλύπτεται, αν αναλογιστούμε ότι οι οπλίτες δεν στηρίζονταν στην ατομική τους δεξιότητα, αλλά στη συλλογική προσπάθεια. Όσο αύξανε το βάρος της φάλαγγας των οπλιτών τόσο μειωνόταν η αξία των ευγενών πολεμιστών. *17

Όσον αφορά τα κατώτερα στρώματα, η απόφασή τους να αντισταθούν στην επιβολή μίας ολιγαρχίας, θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί, ακόμα κι αν πολεμούσαν με τα χέρια. Ο Ηρόδοτος περιγράφοντας τις εξελίξεις χρησιμοποιεί το προσηγορικό *Αθηναίοι* και τον όρο *δήμος*. Καμία από τις δύο λέξεις δεν παραπέμπει υποχρεωτικά στη συμμετοχή των κατώτερων στρωμάτων (5.69-5.73). Σε κάποιο άλλο, όμως, χωρίο, όπου αναφέρεται η νέα επίθεση που σχεδίαζε ο Κλεομένης (5.74), για να εκδικηθεί του Αθηναίου, ο Ηρόδοτος χρησιμοποιεί τη λέξη *πλήθος* (5.76), για να σημειώσει ότι ήταν το πλήθος των Αθηναίων, που από τη μία επωφελήθηκε από τις δύο εκστρατείες των Σπαρτιατών στην Αττική και από την άλλη αντιστάθηκε στις δύο εισβολές τους. Την ίδια ορολογία, μάλιστα, χρησιμοποιεί κι ο Αριστοτέλης στο *Αθηναίων Πολιτεία* (20.3), που αποτελεί τη δεύτερη πηγή μαρτυρίας για τα εν λόγω γεγονότα. Η λέξη αυτή αφορά ξεκάθαρα και τα κατώτερα λαϊκά στρώματα και χρησιμοποιείται από τον ιστορικό στο 3.80, όταν αναφέρεται στο δημοκρατικό πολίτευμα, το *πλήθος άξιειν*. (βλέπε και στη αναφορά των Σπαρτιατών για τους Αθηναίους, σχετικά με τα γεγονότα του 510 και 508 5.91.2, την συνεκφορά *αχαρίστω δήμω*, που αποτελεί ορολογία χαρακτηριστική για τα κατώτερα λαϊκά στρώματα) *18.

Πιστεύω, λοιπόν, πως αυτοί οι Αθηναίοι πρόβαλαν μία δυναμική αντίσταση στις ενέργειες του Ισαγόρα, όχι πλέον ως οπαδοί της αντίπαλης αριστοκρατικής μερίδας, αλλά ως αντιφρονούντες προς τη μορφή της αριστοκρατικής διακυβέρνησης. Ο *δήμος*, ενήργησε με δική του πρωτοβουλία, χωρίς αριστοκρατικούς ηγέτες, μια και οι περισσότεροι ήταν εξόριστοι και δεν υπάρχει καμία επώνυμη αναφορά για δράση κάποιου συγκεκριμένου ατόμου. Αυτή η ενέργεια αποτέλεσε μία θεμελιώδη πολιτική αλλαγή, σηματοδοτώντας τη σταδιακή μετάβαση της εξουσίας από τους αριστοκρατικούς παράγοντες στο λαό. Οι μεταρρυ-

*16 Austin & Vidal-Naquet, *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, 286,282.

*17 Κυρτάτας Δ., « Η αθηναϊκή κοινωνία από τον Σόλωνα στον Κλεισθένη», στο *Η αθηναϊκή Δημοκρατία, μελέτες για το πολίτευμα και την ιδεολογία των Αθηναίων*, (1995), 46 .

*18 Ober J., “Revolutionary matters: democracy as demotic action”. Στο Morris I. & Raaflaub K., *Democracy 2500? Questions and challenges* (1997), 72-3.

θμίσεις του Κλεισθένη, που ακολούθησαν, έδωσαν θεσμική ισχύ και νομιμότητα σε μία νέα πραγματικότητα Ο Κλεισθένης λαμβάνοντας υπόψη το νέο συσχετισμό δυνάμεων μεταξύ αριστοκρατικών και λαού, εισηγήθηκε μία σειρά ριζοσπαστικών μεταρρυθμίσεων, που στόχευαν στη διεύρυνση του πολιτικού σώματος και στην ενίσχυση των αρμοδιοτήτων του *Δήμου* και της *Βουλής*, ενώ αποσκοπούσαν στον περιορισμό της πολιτικής και κοινωνικής επιρροής των ευπατριδών. Οι προτάσεις αυτές, φυσικά, θα υπερψηφίστηκαν από τη λαϊκή βάση, τους *θητες*, τους εμπορευόμενους, τους μικρούς και μεσαίους ιδιοκτήτες, ενώ η ένταξη νέων πολιτών (*Αθ. Πολ.* 21.4) συνέβαλε στην εξασφάλιση μεγαλύτερης υποστήριξης και σταθερότητας της νέας πολιτειακής δομής, η οποία βασιζόταν στην ενωμένη πολιτική βούληση του λαού.

Η νέα αυτή πραγματικότητα, που διαμορφώθηκε μετά από τη δημοτική στάση του 508, αποκαλύπτεται εναργέστερα και από μία ακόμα ενέργεια των Αθηναίων' ανακάλεσαν από την εξορία τους εξόριστους (5.73). Μέχρι τότε, οι αποφάσεις για εξορία ελέγχονταν από τους αριστοκράτες. Η πράξη, λοιπόν, αυτή αποκαλύπτει ακόμα περισσότερο την επιθυμία του αθηναϊκού *δήμου* να εναντιωθεί στην επιρροή που ασκούσαν οι ευγενείς και να αναδειχθεί αυτός σε κυρίαρχο των πολιτικών πραγμάτων. Αυτή η επιθυμία αναγνωρίστηκε στις δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο ίδιος ο ιστορικός από όλα τα μέτρα που εισηγήθηκε ο Κλεισθένης αναφέρει μόνο την ένταξη των πολιτών σε νέους δήμους και φυλές. Γνωρίζουμε, όμως, όπως σημειώνει κι ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* 1319β, ότι η φυλετική αυτή αναδιοργάνωση συνέβαλε πολύ στην ισχυροποίηση της δημοκρατίας, αφού αποδυνάμωνε την επιρροή που ασκούσαν μέχρι τότε επιφανείς οικογένειες, κυρίως μέσω των τοπικών λατρευτικών κέντρων. *19 Ο Κλεισθένης στην ουσία ανταποκρίθηκε στην ολοένα αυξανόμενη αυτοσυνείδηση των Αθηναίων πολιτών και προχώρησε σε θεσμικές μεταρρυθμίσεις που τόνιζαν ακόμα περισσότερο τους δεσμούς ανάμεσα στους πολίτες. Ο θεσμός των δήμων, εκτός από την ανάμειξη των πολιτών και την αποκοπή των παλαιών δεσμών, συνέβαλε στην προετοιμασία των πολιτών, μέσα από τις δημοτικές συνελεύσεις και τις ομόφωνες αποφάσεις που λαμβάνονταν σ' αυτές, για τη μετάβασή τους στο κρατικό επίπεδο λήψης αποφάσεων, με την ουσιαστική και υπεύθυνη συμμετοχή τους στην *Εκκλησία του δήμου*. *20 Στις δημοτικές συνελεύσεις κάθε πολίτης αποκτούσε τις πρώτες πολιτικές εμπειρίες και κατατοπιζόταν για τα προβλήματα της δημοτικής ζωής. Έτσι, δινόταν η ευκαιρία σε κάθε Αθηναίο να συμμετέχει στις τοπικές υποθέσεις, αμφισβητώντας τον κυρίαρχο ρόλο των αριστοκρατών σ' αυτές και να αποκτήσει σταδιακά επίγνωση των πολιτικών του δυνατοτήτων. *21 Ο Osborne, προβάλλοντας

*19 Lewis D., "Cleisthenes and Attica", *Historia* 12 (1963), 22-40.

*20 Ober J., *Mass & elite in democratic Athens* (1989), 68-9.

*21 Sinclair R.K., *Δημοκρατία και συμμετοχή στην αρχαία Αθήνα* (1997), 4.

τη σημασία που είχε ο θεσμός των *δήμων* για την αποτελεσματική λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος, επισημαίνει ότι οι υποχρεώσεις που συνεπαγόταν η ιδιότητα του *δημότη*, ήταν το υπόβαθρο, αλλά και ο συνδετικός κρίκος για τη δράση και τις υποχρεώσεις που συνεπαγόταν η ιδιότητα του πολίτη. *22

Στη συνέχεια, η επικράτηση των μεταρρυθμίσεων του Κλεισθένη έδωσε στους Αθηναίους ένα πρωτόγνωρο δυναμισμό, χάρη στον οποίο αντιμετώπισαν επιτυχώς όχι μόνο τους Λακεδαιμονίους, που επιχείρησαν για τέταρτη φορά να εισβάλουν στην Αττική (5.76), αλλά επιτέθηκαν εναντίον και των Χαλκιδέων και των Βοιωτών (5.77). Η εχθρότητα Αθηναίων και Χαλκιδέων οφειλόταν, από τη μία στις φιλικές σχέσεις των πρώτων με τους Ερετριείς, οι οποίοι ήταν οι θανάσιμοι εχθροί των δεύτερων (1.61, 6.100), κι από την άλλη στην επεκτατική βλέψη της Αθήνας προς τα παράλια της Θράκης, που ήταν περιοχή αποικισμού των Χαλκιδέων. Η εχθρότητα των Αθηναίων με τους Βοιωτούς οφειλόταν στην πρόσφατη συμμαχία των Αθηναίων με τους Πλαταιείς, οι οποίοι αρνούνταν να ενταχθούν στο *κοινόν τῶν Βοιωτῶν* (6.108).

Αυτές οι στρατιωτικές επιτυχίες των Αθηναίων είναι άλλο ένα στοιχείο που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως επιβεβαίωση της συμμετοχής των κατώτερων λαϊκών στρωμάτων στο πολιτικό γίνεσθαι. Ο Ober καταχωρεί τις νίκες αυτές ως επίτευγμα της νέας πολιτείας. *23 Πράγματι, είναι αξιοθαύμαστη η ικανότητα της Αθήνας να αντεπεξέλθει του κινδύνου που ανοίχτηκε μπροστά της σε τρία μέτωπα. Ο Ηρόδοτος αναφέρει (5.76-77) ότι ο αθηναϊκός στρατός συγκεντρώθηκε πρώτα στην περιοχή της Ελευσίνας, για να αντιμετωπίσει τους Πελοποννησίους, αφήνοντας ακάλυπτα τα βόρεια σύνορα της χώρας που απειλούνταν από Βοιωτούς και Χαλκιδείς. Η διαφωνία ανάμεσα στους αρχηγούς των συμμαχικών τμημάτων επέφερε την αποχώρηση των Πελοποννησίων. Οι Αθηναίοι βάδισαν αμέσως μετά εναντίον των Βοιωτών, τους οποίους νίκησαν κατά κράτος. Την ίδια μέρα, πέρασαν τον Εύριπο και συνέτριψαν τους Χαλκιδείς.

Ο Ηρόδοτος στη συνέχεια σχολιάζοντας τον καταπληκτικό δυναμισμό που επέδειξαν οι Αθηναίοι σημειώνει ότι *ἡ ἰσηγορίη ὡς ἐστὶ χρῆμα σπουδαῖον*. (5.78) Οι απανωτές αυτές νίκες αποτελούσαν απόδειξη της δύναμης της Αθήνας ως δημοκρατικής πόλης. Τη διαπίστωσή του αυτή την εξηγεί με το αντιθετικό σχήμα: *Ἀθηναῖοι τυραννεύομενοι μὲν οὐδαμῶν τῶν σφέας περιοικεόντων ἦσαν τὰ πολέμια ἀμείνους, ἀπαλλαχθέντες δὲ τυράννων μακρῶ πρώτοι ἐγένοντο...κατεχόμενοι μὲν ἐθελοκάκεον ὡς δεσπότη ἐργαζόμενοι, ἐλευθερωθέντων δὲ αὐτὸς ἕκαστος ἐωυτῶ προεθυμέετο κατεργάζεσθαι* (5.78). Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι πολιτικές εξελίξεις ενεργοποίησαν τους πολίτες. Η στενή σχέση ανάμεσα στον πολιτικό και το

*22 Osborne P. , *Demos: the discovery of classical Attica* (1985), 64-93.

*23 Ober J., "Revolytion Matters: Democracy as Demotic Action, in Morris I. & Raaflaub K. (επιμελ.), *Democracy 2500? Questions and challenges* (1998), 79

στρατιωτικό τομέα δεν προκύπτει τη δεδομένη εποχή από τον καιρό της νομοθεσίας του Δράκοντα τα πολιτικά δικαιώματα είχαν συνδεθεί με τα στρατιωτικά καθήκοντα. Η ενεργοποίηση των πολιτών, όμως, στα γεγονότα του 508 και στη συνέχεια εναντίον Βοιωτών και Χαλκιδέων, αποκαλύπτει τη δυναμική συμμετοχή ενός μεγάλου μέρους του λαού στις πολεμικές επιχειρήσεις τόσο εντός όσο κι εκτός πόλεως. *24 Το πνεύμα αυτό φαίνεται να θέλει να εκφράσει ο ιστορικός, τονίζοντας «την προθυμία δράσης» που εκδηλώνει κάθε πολίτης, ότι δηλαδή ο εκδημοκρατισμός των θεσμών έκανε τους πολίτες καλύτερους πολεμιστές. Αυτές οι επιτυχίες ήταν η πρώτη έκφραση του αθηναϊκού δημοκρατικού δυναμισμού. Ο πόλεμος εναντίον της Αίγινας και η συμμετοχή στην Ιωνική επανάσταση αποτελούν την εξέλιξη αυτής της δυναμικής.

Ο Ηρόδοτος, λοιπόν, προσδιορίζει το κλεισθένειο πολίτευμα με τον όρο *ισηγορία*. **Η ισηγορία είναι βασικό στοιχείο του δημοκρατικού πολιτεύματος.** Πρόκειται για την έλλειψη λογοκρισίας, καθώς και για το δικαίωμα που έχουν όλοι οι πολίτες να εκφράζουν τη γνώμη τους για τα κοινά, να έχουν όλοι την ίδια δυνατότητα να υποστηρίξουν το δίκαιό τους στα δικαστήρια. Θα πρέπει, ωστόσο, να εξεταστεί, πριν προχωρήσουμε στις αποφάσεις του αθηναϊκού δήμου, το θέμα της ισηγορίας κι αν η σχετική μαρτυρία του Ηροδότου (5.78) ανταποκρίνεται στα δεδομένα της εποχής που αναφέρεται, αν δηλαδή ο όρος *ισηγορία* αποδίδεται δικαίως στο πολίτευμα του Κλεισθένη.

Η καθιέρωση της ισηγορίας στην Εκκλησία και τη Βουλή από την εποχή του Κλεισθένη έχει αμφισβητηθεί από πολλούς μελετητές. Ο Raaflaub πιστεύει ότι η ισηγορία υπήρχε από την εποχή της αριστοκρατικής διακυβέρνησης ως δυνατότητα ομιλίας ανάμεσα στα μέλη της άρχουσας τάξης των ευγενών (βλέπε το όνομα Ισαγόρας, που είχε ο αντίπαλος του Κλεισθένη) και ότι ο Κλεισθένης εισήγαγε την ισότητα στην δυνατότητα λόγου δημοσίως στην οπλιτική τάξη. Ο Ober, αν και υποστηρίζει ότι με τα γεγονότα του 508 ο αθηναϊκός λαός αποκτά κυρίαρχο ρόλο στην πολιτική σκηνή της Αθήνας, πιστεύει ότι η αρχή της ισηγορίας ως στοιχείο του δημοκρατικού πολιτεύματος άρχισε να ισχύει μετά τις μεταρρυθμίσεις του 462, όταν αυξάνονται οι αρμοδιότητες του δήμου και τα αξιώματα γίνονται πιο προσιτά στα κατώτερα στρώματα. Η ισηγορία, βέβαια, στα πλαίσια της δημοκρατίας έγινε ο ακρογωνιαίος λίθος του πολιτεύματος, καθώς εξασφάλιζε στη λαϊκή συνέλευση την έκθεση διαφόρων απόψεων, την προβολή όλων των εκδοχών ενός θέματος, ώστε να λαμβάνεται η ορθή απόφαση. Ο Ober, λοιπόν, πιστεύει ότι ο Ηρόδοτος χρησιμοποιεί τον όρο στο συγκεκριμένο χωρίο, εκφράζοντας την αθηναϊκή ιδεολογία της εποχής

*24 Stadter A.Ph., «Herodotus and the athenian arche», *Annali della Scuola normale superiore di Pisa*, (1992), 801.

του. *25 Το ίδιο υποστηρίζει και ο Shrimon παρατηρώντας ότι, αν και ο Ηρόδοτος χρησιμοποιεί το όρο *ισηγορία* αναχρονιστικά ως συνώνυμο της δημοκρατίας, επειδή ήταν το κύριο χαρακτηριστικό της δημοκρατικής πολιτικής στην εποχή του, όμως, όταν ήθελε να προσδιορίσει τον ιδρυτή της, την ονόμασε *δημοκρατίη* (6.131). *26 Ο Shrimon, δηλαδή, πιστεύει ότι, όταν ο Ηρόδοτος ήθελε να επισημάνει τα θετικά αποτελέσματα των δημοκρατικών μεταρρυθμίσεων του Κλεισθένη, χρησιμοποιεί τον όρο *ισηγορία*, υποδηλώνοντας ίσως ότι ο *δήμος* κυβερνούσε, αλλά δεν εξουσίαζε ακόμα (*δήμος - κρατεῖ*) κατά τον τρόπο που έγινε αργότερα, μετά τις μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη.

Ο Woodhead, αποδεχόμενος τις απόψεις του Griffith (“Isegoria in the Assembly at Athens”, in *Ancient Society and Institutions*, Studies presented to V. Ehrenberg, Oxford, 1966, p.115-138), τοποθετεί και αυτός το δικαίωμα της *ισηγορίας* μετά το 462. Μελετώντας το πνεύμα της Κλεισθένιας μεταρρύθμισης και τον τρόπο λειτουργίας της νέας Βουλής, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι, αν οι μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη αποτελούν το *terminus ante quem* για την καθιέρωση της *ισηγορίας* στις συνεδριάσεις του αθηναϊκού *δήμου*, αυτές του Κλεισθένη αποτελούν το *terminus post quem*, διότι τότε έγινε αισθητή η ανάγκη και η απαίτηση για ελευθερία του λόγου, προκειμένου να λειτουργήσει αποτελεσματικά το νέο πολιτειακό σύστημα. Πιστεύει ότι η ελευθερία του λόγου ξεκίνησε από τη Βουλή των 500, το «λίκνο της δημοκρατίας», και μέχρι τα μέσα του 5^{ου} αιώνα επεκτάθηκε και στην εκκλησία του δήμου. Όσον αφορά τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη και την ελευθερία του λόγου, ο Woodhead προβαίνει σε στην εξής σκέψη: μέσω του θεσμού των *δήμων* επιδιώχθηκε η ενίσχυση των δεσμών ανάμεσα στους πολίτες’ η ενοποίηση αυτή, με την προβολή κοινών στόχων και συμφερόντων, συνέβαλε στη διαμόρφωση ενός κοινού τρόπου σκέψης, που καθιστούσε περιττή την περαιτέρω συζήτηση. Μόνο η σταδιακή ενίσχυση των αρμοδιοτήτων της Εκκλησίας, που την ανέδειξαν σε κυρίαρχο πολιτειακά όργανο, επέβαλε την κατοχύρωση της αρχής της *ισηγορίας*. *27

Ο Lewis, απορρίπτοντας τις απόψεις του Woodhead, εξετάζει την πιθανότητα ο ιστορικός να είναι ανακριβής στη χρήση του όρου, ή η πηγή του να παρουσιάζει έτσι την κατάσταση. Επίσης, εξετάζει την εκδοχή να χρησιμοποιεί τον όρο ο Ηρόδοτος ως συνώνυμο της δημοκρατίας, μια και στην εποχή του υπήρχε πλήρη συνείδηση ότι η αρχή αυτή αποτελούσε τον ακρογωνιαίο λίθο του δημοκρατικού πολιτεύματος, αν και σ’ αυτή την περίπτωση θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει τον

*25 Ober J., *Mass & elite in democratic Athens* (1989), 73,79. Η άποψη του Raaflaub περιλαμβάνεται στο βιβλίο του Ober, 72-73 και αναπτύσσεται στο έργο Raaflaub K., “Freien Burgers Recht”, 28-34.

*26 Shrimon B., *Politics and belief in Herodotus* (1989), 96-97.

*27 Woodhead A.G., “Isegoria and the council of 500”, *Historia* 16 (1967), 129-140

ίδιο τον όρο, *δημοκρατία*, αφού μάλιστα στο μυαλό του ιστορικού ο *δῆμος* και ο Κλεισθένης ήταν στενά συνδεδεμένοι (5.69.2, 6.131.1) Κατά τη γνώμη μου, όμως, η επιλογή του όρου *ισηγορία* στο χωρίο 5.78 ήταν σκόπιμη γιατί, φαίνεται πώς η ελευθερία του λόγου για τον ιστορικό ήταν πρωταρχικής σημασίας για ένα κράτος, και ήθελε να τονίσει ότι αυτή βελτιώνει τις συνθήκες διαβίωσης των πολιτών, καθιστώντας τους ικανούς να πολεμήσουν με απaráμιλλο θάρρος, για να υπερασπιστούν τη ζωή αυτή. Επίσης, ο Lewis πιστεύει ότι ένας τόσο πολυταξιδεμένος άνθρωπος και γνώστης των πολιτικών ζητημάτων, μια κι ο ίδιος είχε εμπλακεί στα πολιτικά από νεαρή ηλικία, δεν μπορεί να ήταν τόσο επιπόλαιος στην αναγωγή ενός θεσμού σε μία εποχή προγενέστερη της καθιέρωσής του. Παραπέμπει και σε μαρτυρία του Πλουτάρχου, για μία λαϊκή συνέλευση του 490/489, στην οποία συζητήθηκε η επιβράβευση του Μιλτιάδη για τις υπηρεσίες του κατά των βαρβάρων και διαφώνησε ο Σωφάνης από τη Δεκέλεια, *ἐκ μέσου τῆς ἐκκλησίας ἀναστάς* (Κίμων, 8.1). Η συγκεκριμένη φράση υποδηλώνει χρήση του δικαιώματος της ελευθερίας του λόγου, από ένα νεαρό άτομο (ο Σωφάνης ήταν το 465 στρατηγός, Ηρ.9.75). Επίσης, παραθέτει τις μαρτυρίες του Αισχίνη, Λυσία και Δημοσθένη, οι οποίες έχουν θεωρηθεί ως αναχρονισμοί, επειδή ανάγουν την καθιέρωση της ισηγορίας στην εποχή του Σόλωνα. Ο Lewis πιστεύει ότι μπορεί να υπήρχε πράγματι η δυνατότητα να μιλήσει όποιος ήθελε στη λαϊκή συνέλευση και στη Βουλή, ήδη από την εποχή του Σόλωνα – αν και ασφαλώς ένα τέτοιο προνόμιο θα είχε ανασταλεί την περίοδο της τυραννίας. Ίσως, γ’ αυτό καμία αρχαία πηγή δεν αναφέρει τίποτα συγκεκριμένο για την καθιέρωση της ισηγορίας. * 28 Συμφωνεί, ωστόσο, με τους άλλους μελετητές (Hansen, *Was Athens a democracy*, p. 23-24 & Ober, *Mass & elite in democratic Athens*, Princeton, p. 73,79) ότι ακόμα και να υπήρχε η δυνατότητα αυτή και στα κατώτερα στρώματα, είναι αμφίβολο αν θα μπορούσαν να κάνουν χρήση του προνομίου αυτού. Ακόμα και στην εποχή του Ηροδότου που υπήρχε η δυνατότητα σε όποιον ήθελε να ανέβει στο βήμα και να πει την άποψή του, η γνώμη κάποιων ήταν πιο πολύτιμη. Όλοι είχαν την ίδια ευκαιρία, αλλά βραβεύονταν ανάλογα με την αξία τους. Αυτό επισημαίνει ο Περικλής στον επιτάφιο λόγο του, αυτό διαπιστώνουμε και από τα τόσα τιμητικά ψηφίσματα για τις καλές συμβουλές. Επίσης, η ικανότητα και η ευχέρεια λόγου ήταν συνάρτηση της παιδείας και η δυνατότητα να αποκτήσουν καλύτερη μόρφωση τα καλύτερα στρώματα αναπτύχθηκε κατά τα μέσα του 5^{ου} αιώνα, όπου σημειώνεται οικονομική, αλλά και πνευματική άνθιση με το κίνημα των σοφιστών. Σημασία, όμως, έχει ότι υπήρχε η ευκαιρία από πολύ νωρίτερα, να ακουστεί η γνώμη και των κατώτερων στρωμάτων. *29

*28 Lewis J.D., “Isegoria at Athens: when did it begin?”, *Historia* 20 (1971), 129-40

*29 Hansen M.H., *Was Athens a democracy* (1989), 23-24 & Ober J., *Mass & elite in democratic Athens* (1989), 73,79.

Τι στοιχεία, όμως, μπορούμε εμείς να συλλέξουμε από το έργο του Ηροδότου, ώστε να διαπιστώσουμε αν πράγματι λειτουργούσε η ισηγορία μετά τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη; Και εκτός από το δικαίωμα αυτό, ποια άλλα στοιχεία μας δίνει ο Ηρόδοτος για τον τρόπο που λειτουργούσε η *ἐκκλησία τοῦ δήμου*, και κατά πόσο οι ενέργειες των Αθηναίων που καταγράφονται στην ιστορία του Ηροδότου είναι αποτέλεσμα των αποφάσεων που λαμβάνει η ἐκκλησία τοῦ δήμου ως αναβαθμισμένο, μετά τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη, θεσμικά πολιτειακό ὄργανο;

Αρχαιολογικές ενδείξεις που μαρτυρούν τον αναβαθμισμένο ρόλο της *ἐκκλησίας τοῦ δήμου* μετά τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη είναι η διαμόρφωση του χώρου στην Πνύκα ως τόπου συγκέντρωσης και το πλήθος των ψηφισμάτων, που από τις αρχές του 5^{ου} αιώνα αυξάνεται σημαντικά ως μάρτυρες της λαϊκής βούλησης, όπως αυτή εκφραζόταν στις συνελεύσεις.^{*29} Ο Ηρόδοτος, όμως, τι πληροφορίες μας δίνει για το ρόλο και τις λειτουργίες του πολιτειακού αυτού οργάνου, στις πρώτες δεκαετίες του 5^{ου} αιώνα;

*30 Parker R., *Athenian Religion* (1996), 123 &

Ober J., “Revolutionary matters: democracy as demotic action”, in Morris I. & Raaflaub K. (επιμελ.), *Democracy 2500? Questions and challenges* (1998), 79-81.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ίσηγορία στην ἐκκλησία τοῦ δήμου στο ἔργο του Ηροδότου (Η συνέλευση για την ερμηνεία του χρησμού με το «ξύλινο τείχος»)

Στο ἔργο του Ηροδότου, με βάση τη χρήση της λέξης *δήμος* ως θεσμικού ὄρου, βρίσκουμε τις εξής αναφορές σε συνεδριάσεις της ἐκκλησίας τοῦ δήμου: στην ομιλία του Αρισταγόρα (*ἐπελθὼν δὲ ἐπὶ τὸν δῆμον ταῦτα ἔλεγε...5.97.3*), στη δίκη του Μιλτιάδη με κατήγορο τον Ξάνθιππο (*ὄς θανάτου ὑπαγαγὼν ὑπὸ τὸν δῆμον ἐδίωκε ...6.136.1, προσγενομένου δὲ τοῦ δήμου ...ζημιώσαντος δὲ κατὰ τὴν ἀδικίην 50 ταλάντοισι, 6.136.3*), στη συζήτηση για το χρησμό με «το ξύλινο τείχος» (*οἱ θεοπρόποι ἀπήγγελλον ἐς τὸν δῆμον ...7.142.1*). Σ' αυτές τις περιπτώσεις η λέξη *δήμος* απαντά δίπλα σε ρηματικούς τύπους ενεργητικής διάθεσης, δείχνοντας ὅτι κάτι γίνεται ενώπιον του συνεδριάζοντος αθηναϊκού λαοῦ, μία ενεργητική διαδικασία. Επίσης, υπάρχουν αναφορές για αποφάσεις της ἐκκλησίας τοῦ δήμου, χωρίς τη μαρτυρία συζήτησης: στην εκλογή του Μιλτιάδη στο αξίωμα του στρατηγού (*στρατηγὸς οὕτως Ἀθηναίων ἀπεδέχθη, αἰρεθεὶς ὑπὸ τοῦ δήμου, 6.104.2*), στον εξοστρακισμό του Αριστείδη (*ἐξωστρακισμένος ὑπὸ τοῦ δήμου, 8.79*). Στις περιπτώσεις αυτές η λέξη *δήμος* είναι δίπλα σε παθητικούς ρηματικούς τύπους ως ποιητικό αἴτιο. Στην παθητική σύνταξη προβάλλεται η ενέργεια ἄστις προκείμενες περιπτώσεις ἔχουμε την ψηφοφορία του συνεδριάζοντα αθηναϊκού λαοῦ, είτε για να αναδειχθεῖ ἓνα αξιωματούχος, είτε για να αποφασισθεῖ ποιος θα εξοστρακισθεῖ ἄδεν υπάρχει καμία ομιλία στο πλαίσιο αυτῶν των συνελεύσεων. Τέλος, υπάρχει και μία μαρτυρία για μεταφορά προτάσεων ἀπὸ τη Βουλή στην ἐκκλησία τοῦ δήμου: *τῶν δὲ βουλευτέων Λυκίδης εἶπε ...δεξαμένους τὸν λόγον τὸν σφι Μουρυχίδης προσφέρει ἐξενεῖται ἐς τὸν δῆμον, 9.5*).

Υπάρχουν, ὁμως, και ἄλλες μαρτυρίες για συνεδριάσεις και συζητήσεις της Ἐκκλησίας του δήμου στο ηροδότειο ἔργο, στις οποίες δεν αναφέρεται ὁ ὅρος *δήμος*, ἀλλὰ ἀπὸ τα συμφραζόμενα γίνεται αντιληπτό ὅτι ἐτέθη σε λειτουργία τὸ ἐν λόγῳ θεσμικό ὄργανο. Πρόκειται για τὴν συνέλευση που ἔγινε με ἀφορμὴ τα νέα ἔσοδα ἀπὸ τα μεταλλεία του Λαυρίου, ὅπου *Θεμιστοκλέϊ γνώμη ...ἤρίστευσε ...τότε Θεμιστοκλέης ἀνέγνωσε Ἀθηναίους... (7.144.1)*. Επίσης, και στη συνέλευση, ὅπου αποφασίστηκε να ἀντιμετωπίσουν με τα πλοία τους τὸν ἐχθρό (ἔδοξέ τέ σφι μετὰ τὸ χρηστήριον βουλευομένοι...7.144.3). Και στη συνέλευση που ἔγινε με ἀφορμὴ τις προτάσεις του Μαρδόνιου στους Ἀθηναίους, με ἀπεσταλμένο τὸν Ἀλέξανδρο τὸ Μακεδόνα (*ὡς δὲ ἐπαύσατο λέγων Ἀλέξανδρος, διαδεξάμενοι ἔλεγον οἱ ἀπὸ Σπάρτης ἄγγελοι...8.142, Ἀθηναῖοι δὲ πρὸς μὲν Ἀλέξανδρον ὑπεκρίναντο...8.143, πρὸς δὲ τοὺς*

ἀπό Σπάρτης ἀγγέλους τάδε...8.144). [Δεν υπάρχει κανένα άλλο στοιχείο, που να μας παραπέμπει σε συνέλευση της εκκλησίας του δήμου. Ακόμα, και το ρήμα *ψηφίζομαι*, χρησιμοποιείται για τους Αθηναίους, μόνο στην πρόταση του Αρισταγόρα (*Αθηναῖοι ἐψηφίσαντο* 5.97.3)]

Απ' όλες τις παραπάνω αναφορές η πιο διεξοδική περιγραφή συνέλευσης του αθηναϊκού δήμου γίνεται σε σχέση με τον περίφημο χρησμό με το «ξύλινο τείχος» (7.141-2). Η μαρτυρία αυτή είναι πολύ σημαντική, γιατί αποτελεί την αρχαιότερη γνωστή επίσημη δημόσια συζήτηση πολιτών. Αυτή, λοιπόν, θα προσπαθήσουμε να αναλύσουμε στο κεφάλαιο αυτό, προκειμένου να διαπιστώσουμε αν πράγματι λειτουργούσε η ισηγορία μετά τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη και πριν από τις αλλαγές που επέφερε στο αθηναϊκό πολίτευμα ο Εφιάλτης.

Σύμφωνα με τα γραφόμενα του Ηροδότου, οι Αθηναῖοι εν όψει της καθόδου του Ξέρξη, το καλοκαίρι του 481, στέλνουν θεωρούς στους Δελφούς, για να ζητήσουν χρησμό. Η Πυθία Αριστονίκη τους δίνει ένα ιδιαίτερα αποθαρρυντικό χρησμό, προφητεύοντας ότι μεγάλες συμφορές θα πλήξουν την πόλη τους. Οι θεωροί ως ικέτες ζητούν και δεύτερο χρησμό. Οι προβλέψεις για καταστροφή της πόλης επαναλαμβάνονται, αλλά γίνεται και αναφορά για το «ξύλινο τείχος» που θα προστατέψει τους Αθηναίους και τη θλίψη που θα σκορπιστεί στη Σαλαμίνα. Πέρα από την αμφισβήτηση των σύγχρονων μελετητών σχετικά με τη χρονολόγηση ή την αυθεντικότητα των εν λόγω χρησμών, *1 είναι πολύ σημαντικό να παρακολουθήσουμε τις πληροφορίες που μας δίνει ο Ηρόδοτος για τη διεξαγωγή της δημόσιας συζήτησης που γίνεται στην Αθήνα, με αφορμή το δεύτερο χρησμό.

Ο χρησμός αυτός ανακοινώνεται στην Εκκλησία του δήμου από τους απεσταλμένους, κι ο Ηρόδοτος σημειώνει ότι ακούστηκαν πολλές γνώμες: *ὡς δε ἀπελθόντες οἱ θεοπρόποι ἀπήγγελλον ἐς τόν δήμον, γινώμαι καί ἄλλαι πολλαί ἐγίνοντο διζημένων τό μαντήιον* (7.142.1). Ο ιστορικός μεταφέρει στο κείμενό του τις αντικρουόμενες απόψεις (*αἴδε συνεστηκυῖαι μάλιστα*), που κυριάρχησαν. Προφανώς, λοιπόν, ακούστηκαν κι άλλες γνώμες, που δεν καταγράφονται, αφήνοντάς μας με το ερώτημα, τι άλλο θα μπορούσε να είχε υποστηριχτεί σε εκείνη την τόσο κρίσιμη συζήτηση. Θα πρέπει, επίσης, να παρατηρήσουμε ότι οι απόψεις που μεταφέρονται δεν καταγράφονται σε ευθύ λόγο ως οι λόγοι του εκάστοτε ομιλητή- όπως θα δούμε σε άλλη συνεδρίαση, όπου οι Αθηναῖοι υποδέχονται τους Πέρσες και Σπαρτιάτες

*1 Hammond N. G. L., “ The narrative of Herodotus VII and the decree of Themistocles at Troezen”, *JHS* 102 (1982), 75-93 &

Robertson N., “The true meaning of the ‘Wooden Wall’ ”, *CPh* 82 (1987), 1-20.

Οι αναφερόμενοι επιβεβαιώνουν τη μαρτυρία του Ηροδότου, αλλά γίνεται διεξοδική μελέτη και στα επιχειρήματα των διαφωνούντων.

απεσταλμένους (8.104-144). Ο Ηρόδοτος περιορίζεται σε μία αντιπαράθεση των απόψεων. Το βασικό επιχείρημα της κάθε άποψης αποδίδεται μέσα από αντιθετικά σχήματα και αιτιολογικούς προσδιορισμούς (οί μὲν... οἱ δ' αὖ ἔλεγον... οἱ γὰρ χρησμολόγοι... ἦν δέ τῶν τις... ἀλλὰ γάρ...).

Πρώτα ακούστηκε η γνώμη των ηλικιωμένων, όπως όριζε ο διαδικαστικός κανόνας που είχε καταρτιστεί κι ίσχυε ως τα μέσα του 5^{ου} αιώνα για τις συνεδριάσεις του Δήμου και της Βουλής. Σύμφωνα με αυτόν οι πολίτες, για πρακτικούς λόγους, λάμβαναν το λόγο κατά σειρά ηλικίας, ξεκινώντας πρώτα από εκείνους που ήταν άνω των 50. *2 Κάποιοι από τους ηλικιωμένους, λοιπόν, υποστήριξαν ότι η σωτηρία της πόλης ήταν η Ακρόπολη, επειδή ήταν απομονωμένη με ξύλινο φράκτη. Αμέσως μετά, ο ιστορικός, χωρίς να κατονομάσει τον εισηγητή, αναφέρει ότι κάποιοι άλλοι υποστήριξαν πως το ξύλινο τείχος είναι τα καράβια, τα οποία θα τους προστατεύσουν από την εισβολή του Ξέρξη στην πόλη τους (7.142.2). Την άποψη αυτή αντέκρουσαν οι χρησμολόγοι, οι οποίοι τόνισαν ότι οι τελευταίοι στίχοι του χρησμού προφήτευαν την πανωλεθρία των Αθηναίων, αν κατέφευγαν στα πλοία τους και ναυμαχούσαν στη Σαλαμίνα (7.142.3). Στο σημείο αυτό παρενέβη ο Θεμιστοκλής, δίνοντας τη δική του ερμηνεία για το χρησμό. Ο λόγος του τίθεται και πάλι σε πλάγιο λόγο, αλλά λειτουργεί ως επεξήγηση στη δεικτική αντωνυμία *τοιάδε*, αποκαλύπτοντας την πρόθεση του ιστορικού να κρατηθεί όσο πιο κοντά μπορούσε στο συνολικό νόημα των ειπωμένων και να προβάλει τα βασικά επιχειρήματα του ομιλητή. Ο Θεμιστοκλής, λοιπόν, τόνισε πως το επίθετο *θείη Σαλαμῖς* προοιωνίζει τον επερχόμενο θρίαμβο της πόλης τους στο νησί αυτό. Οι εχθροί είναι εκείνοι που θα χαθούν στα νερά της κι οι μάνες των εχθρών είναι αυτές που θα θρηνούν για τα παιδιά τους. Η παρέμβαση του Θεμιστοκλή αποδείχτηκε καταλυτική. Τα επιχειρήματά του ήταν απλά και λογικά και γι' αυτό, οι Αθηναίοι ενέκριναν την πρόταση του Θεμιστοκλή. Κάποιοι μελετητές, βέβαια, υπερβάλλοντας σχετικά με την παρέμβαση αυτή, θεωρούν απίθανη την αναφορά της Σαλαμίνας σ' ένα χρησμό του 481 και πιστεύουν ότι, μάλλον, εμπλέκεται ο Θεμιστοκλής και στη διατύπωση του συγκεκριμένου χρησμού. Όπως, όμως, πολύ σωστά παρατηρεί η Hamel, αν ήταν «κατασκευασμένος» ο χρησμός δε θα περιλάμβανε την παραπλανητική πληροφορία για τις τραγικές απώλειες στο μέρος αυτό. *2

Ποιοι ήταν, όμως, αυτοί οι άλλοι που πρωτομίλησαν για τα πλοία, αλλά δεν τους κατονομάζει ο Ηρόδοτος; Το θέμα των αποσιωπήσεων στις αρχαίες ιστορικές πηγές είναι ένα μεγάλο πρόβλημα όσον αφορά την ερμηνεία των γεγονότων' διότι, όταν δεν γνωρίζουμε το υποκείμενο της δράσης, δεν μπορούμε να αποτιμήσουμε

*2 Σακελλαρίου, Μ., *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία* (2000), 252.

*3 Hamel D., *Athenian Generals* (1998), 175 και παραπομπή 14 για ονόματα των άλλων μελετητών.

σωστά τη σπουδαιότητα της πράξης. Πολλές φορές οι αρχαίοι ιστορικοί υπερτόνιζαν τη δράση προσωπικοτήτων, που είχαν καταφέρει να ξεχωρίσουν σε διάφορα περιστατικά, και που φυσικά προέρχονταν κυρίως από τις ανώτερες τάξεις. Αυτοί είναι οι επώνυμοι της ιστορίας. Τι συμβαίνει, όμως, με τους τόσους ανώνυμους, που συνέβαλαν με τη δράση του σε κάποια γεγονότα, αλλά δε γνωρίζουμε τίποτα για την καταγωγή τους, για τη σχέση τους με τις εξελίξεις; Στην προκειμένη περίπτωση, έχουμε μία πρόταση χωρίς το όνομα του εισηγητή της. Η πρόταση αυτή, όμως, ήταν καίριας σημασίας για την εξέλιξη της ιστορίας, όχι μόνο της Αθήνας, αλλά και της Ελλάδας όλης. Βέβαια, θα μπορούσε κανείς να πει ότι ο Θεμιστοκλής θα πρότεινε ούτως ή άλλως την καταφυγή των Αθηναίων στα καράβια, αφού αυτός είχε ενδιαφερθεί και για την κατασκευή του στόλου λίγα χρόνια νωρίτερα. Ήξερε ότι η σωτηρία των Αθηναίων ήταν η ισχυρή ναυτική της δύναμη. Θα αρκούσε, όμως, μόνο η δική του πρόταση, για να επηρεαστεί η κοινή γνώμη, όταν υπήρχε ήδη η γνώμη των σεβάσμιων ηλικιωμένων και ελλόχευε η επιρροή των χρησμολόγων, οι οποίοι, ίσως για να εξυπηρετήσουν κάποια συμφέροντα, δεν ήθελαν να ναυμαχήσουν οι Αθηναίοι στη Σαλαμίνα;

Πιστεύω ότι εκείνος ή εκείνοι που μίλησαν πριν από το Θεμιστοκλή, δεν πρέπει να ήταν επιφανείς, και επειδή η πρότασή τους ενισχύθηκε με τα επιχειρήματα του Θεμιστοκλή, ο ιστορικός δεν αναφέρει κανένα άλλο όνομα. Αλλά ίσως και στη μνήμη των Αθηναίων, που διηγήθηκαν εκ των υστέρων τα γεγονότα στον Ηρόδοτο, μόνο το όνομα του Θεμιστοκλή διασώθηκε, μια και η συμβολή του ήταν μεγάλη στην άμυνα της πόλης με το ναυτικό πρόγραμμα. Αν πράγματι, όμως, υπήρχε έστω κι ένας εισηγητής, άσημης καταγωγής που η φωνή του ακούγεται στη λαϊκή συνέλευση, ήδη από εκείνη την εποχή, τότε έχουμε ένδειξη, όχι μόνο καθιέρωσης ισηγορίας μετά τον Κλεισθένη, αλλά και της ουσιαστικής κυριαρχίας ενός *δήμου*, που δεν ακούει παθητικά τις προτάσεις της άρχουσας τάξης, αλλά συμμετέχει ενεργά με τις δικές τους απόψεις. Ακόμα, κι αν ο ανώνυμος αυτός εισηγητής δεν προερχόταν από τα κατώτερα στρώματα και πάλι έχουμε ένα πολύ σημαντικό στοιχείο εκδημοκρατισμού: τη δυνατότητα να ακουστούν οι φωνές ανθρώπων που γίνονται φορείς νέων ιδεών, εκείνων που τολμάνε να αντιταχθούν στα καθιερωμένα. Μ' αυτές τις φωνές κατάφερε να ενισχυθεί σταδιακά η θέση των κατώτερων λαϊκών στοιχείων, δίνοντας ένα πιο δυναμικό παρόν στις πολιτικές εξελίξεις του τόπου τους. Όσο οι φωνές των εκπροσώπων του λαού ακούγονταν πιο δυνατά, τόσο η εκάστοτε ετυμηγορία του *έκκλησιάζοντος δήμου* εξέφραζε τη γνήσια λαϊκή βούληση. Υπό το πρίσμα αυτό, ακόμα και η παρέμβαση του Θεμιστοκλή δεν ήταν τίποτα περισσότερο, παρά η επικρότηση της φωνής του λαού. Ο Θεμιστοκλής ήταν ένας οραματιστής, αλλά ήταν, όπως κι ο Κλεισθένης νωρίτερα, κι ένας πολύ σωστός εκτιμητής της δυναμικής που είχε αναπτύξει ο λαός. Αυτή τη δυναμική ήρθε ο ίδιος με το μεγαλόπνοο σχέδιό του (ναυτικό πρόγραμμα) να απογειώσει. Σ' όλη αυτή την εξέλιξη, βέβαια, υπήρχαν και οι αντίρροπες δυνάμεις, οι φωνές εκείνων που ήθελαν

να επηρεάσουν τη λαϊκή κρίση, έτσι ώστε να διατηρηθεί η καθεστηκυία τάξη - στην προκειμένη περίπτωση, καθεστηκυία τάξη είναι η διατήρηση της άμυνας στα χέρια των οπλιτών. Την εκπροσώπηση των αντίρροπων αυτών δυνάμεων μπορούμε ίσως να δούμε στην ερμηνεία που έδωσαν οι χρησμολόγοι στο συγκεκριμένο χρησμό.

Όσον αφορά την επιρροή των χρησμολόγων, ο Finley υποστηρίζει πως δεν υπάρχει καμία ένδειξη ότι η άρχουσα τάξη χρησιμοποιούσε τη θρησκεία, για να ενισχύσει καίρια σχέδια ή συμφέροντα της. Κατά την άποψή του, δεν υπήρχε ούτε το απαραίτητο δογματικό υπόβαθρο, ούτε η κατάλληλη θρησκευτική οργάνωση. Γι' αυτό, αντιτίθεται στη άποψη του Nilsson για την πολιτική συμπεριφορά των Ελλήνων, ότι δηλαδή τα μαντεία κι οι οίωνοι αποτελούσαν το πιο αποτελεσματικό μέσο, για να ασκηθεί επιρροή στο μέσο πολίτη που ψήφιζε στη συνέλευση του λαού. Ο Finley παραδέχεται ότι η ψήφος ενός μεμονωμένου ατόμου μπορούσε να επηρεαστεί από ένα χρησμό ή ένα μάντη, αλλά δε φαίνεται σε καμία άξια λόγου περίπτωση να καθόρισε το δελφικό μαντείο τις κινήσεις του κυβερνητικού μηχανισμού. Ο Nilsson, από την άλλη, παραπέμπει στις πηγές (Ηρόδοτο, Θουκυδίδη, Διόδωρο, Πλούταρχο) και σημειώνει τη χρήση και τις σκοπιμότητες που εξυπηρέτησαν διάφοροι χρησμοί, τόσο οι δελφικοί όσο και οι ανώνυμοι, δηλαδή εκείνοι που προέρχονταν από συλλογές χρησμών που αποδίδονταν σε κάποιους μυθικούς προφήτες, όπως ήταν η Σίβυλλα, ο Βάκης, ο Μουσαίος. Από τις παραπομπές που κάνει, φαίνεται η δυνατότητα των χρησμολόγων να επηρεάσουν την κοινή γνώμη. Αυτή τη διαπίστωση την κάνει κι ο ίδιος ο Θουκυδίδης (2.21.3), ο οποίος δεν έδινε μεγάλη βαρύτητα στους χρησμούς και γενικότερα στην παρέμβαση των θεών στα ανθρώπινα.*4 Οι χρησμοί, όμως, λέγονταν και κάποιος που καταγράφει την πραγματικότητα μίας εποχής, στην οποία οι χρησμοί εμπλέκονταν με τα εκάστοτε δρώμενα, δεν μπορεί να αγνοήσει την επίδρασή τους στην εξέλιξη των γεγονότων.

Ποιες είναι, όμως, οι πληροφορίες που μας δίνει ο Ηρόδοτος σχετικά με τη δράση των χρησμολόγων, για να διαπιστώσουμε το μέγεθος της επιρροής τους; Αρχικά, θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι οι χρησμολόγοι ήταν εκείνοι που συνέλεγαν κι απήγγελλαν χρησμούς (1.62, 8.96). Μπορεί να ερμήνευαν τους χρησμούς (7.142), αλλά δε θα πρέπει να συγχέονται με τους μάντεις (Παυσανίας I. 34.4). Οι επώνυμοι χρησμολόγοι που αναφέρει ο Ηρόδοτος ήταν ο Αμφίλυτος από την Ακαρνανία (1.62), ο Ονομάκριτος (7.6) και ο Λυσίστρατος (8.96) από την Αθήνα. Ο πρώτος έδρασε στο πλευρό του Πεισίστρατου και ο δεύτερος στο πλευρό των Πεισιστρατιδών. Η εμπλοκή τους σε σχέση με το τυραννικό καθεστώς ήταν μεγάλη, ενώ η ύπουλη δράση του Ονομάκριτου αποκαλύπτει ξεκάθαρα τη χρήση των χρησμών ως μέσο πολιτικής δράσης. Τέτοια χρήση έκανε κι ο ίδιος ο Πεισίστρατος

* 4 Finley M.I., *Η πολιτική στον αρχαίο κόσμο* (1996), 107

Nilsson M., *Cults, Myths, Oracles and Politics in Ancient Greece* (1972), 134.

για την παγίωση της εξουσίας του [η σύνδεσή του με χρησμούς αναφέρεται στο 1.64.2, *τὴν νῆσον Δήλον καθήρας ἐκ τῶν λογίων* ἔπισης, φαίνεται και από το επίθετο *Βάκης* που του είχαν προσδώσει, *Σχόλια Ἀριστοφ.* Εἰρήνη 1071]. Από τις παραπάνω αναφορές φαίνεται η δυνατότητα επιρροής των χρησμολόγων μέσω των συμβουλών τους, καθώς ερμήνευαν ή ανέσυραν επιλεκτικά χρησμούς, ανάλογα με το συμφέρον τους. Τέτοια θα μπορούσε να είναι κι η λειτουργικότητά τους στη συνέλευση των Αθηναίων, όταν συζητούσαν για το χρησμό με το ξύλινο τείχος. Αυτοί ως μνημένοι στους χρησμούς δεν «αντιλήφθηκαν» τον προσδιορισμό *θεία* που συνόδευε την επίκληση *Σαλαμῖς*, κι έπρεπε να παρέμβει ο Θεμιστοκλής.

Για να κατανοήσουμε καλύτερα το ρόλο εκείνων που αντιτίθονταν στην καταφυγή στα πλοία, θα πρέπει να ανατρέξουμε στο ναυτικό ψήφισμα του 483/2, όταν οι Αθηναίοι αποφάσισαν να διαθέσουν τα έσοδα από τα μεταλλεία του Λαυρίου για την κατασκευή 200 πλοίων (7.144, βλέπε κεφ. ‘διαχείριση οικονομικών’). Είναι φανερό ότι η κατασκευή τόσων πλοίων και η επάνδρωσή τους θα συνιστούσε μία κοινωνική, οικονομική και κατ’ επέκταση πολιτική προαγωγή της τέταρτης τάξης των θητών, οι οποίοι θα συμμετείχαν πλέον ουσιαστικά στην άμυνα της πόλης κι αυτό θα τους έδινε το δικαίωμα μίας πιο δυναμικής παρουσίας στα πολιτικά πράγματα. Όπως πολύ σωστά παρατηρεί ο Ober, τα έσοδα από τα μεταλλεία δεν ήταν τόσο πολλά, ώστε να μισθώσουν και τα πληρώματα. Αντιθέτως, τα έσοδα που είχε η Κόρινθος, από τον έλεγχο του Ισθμού της παρείχαν τη δυνατότητα να μισθώνει έμπειρους κωπηλάτες κι έτσι να συντηρεί το σημαντική δύναμή της (40 πλοία το 480). Η Αθήνα, όμως, έπρεπε να στραφεί στα μεγάλα αποθέματα ανθρώπινου δυναμικού που προέρχονταν από την τάξη των *θητών*. *5 Η εξάρτηση της σωτηρίας της πόλης από το σώμα των *θητών*, έφερνε τη τάξη αυτή σε ίση θέση με τους οπλίτες. Την προοπτική αυτή είχαν αντιληφθεί οι εκπρόσωποι των ανώτερων τάξεων και θέλησαν να καταπολεμήσουν το σχέδιο του Θεμιστοκλή για τη ναυπήγηση του στόλου. Αν πράγματι, επικεφαλής των συντηρητικών αυτών δυνάμεων ήταν ο Αριστείδης - σύμφωνα με τη μαρτυρία και του Αριστοτέλη (*Αθην. Πολιτεία* 28.2) – τότε, ο οστρακισμός του θα άφησε ελεύθερο το πεδίο δράσης στο Θεμιστοκλή, για την υλοποίηση του ναυτικού του προγράμματος, που είχε ξεκινήσει το 493/2 ως *επόνυμος ἄρχων*, με την οχύρωση του Πειραιά (Θουκ. 1.93.3). Η αναστολή του σχεδίου κι ο αρχικός παραμερισμός του θα πρέπει να οφείλεται στην επάνοδο του Μιλτιάδη στην Αθήνα, ακριβώς εκείνη τη χρονιά (βλέπε και Πλούτ. *Θεμιστ.* 4, μαρτυρία Στησίμβροτου). Ο Μιλτιάδης ως εκπρόσωπος *τῶν γνωρίμων* (Αριστ. *Αθ. Πολιτ.* 28.2) δε θα αποδεχόταν ένα ναυτικό πρόγραμμα, που θα αποδυνάμωνε τη θέση των ευγενών- οπλιτών, όσον αφορά την αναγκαιότητά τους για την άμυνα της

*5 Ober J., “Revolutionary matters: democracy as demotic action”, in Morris I. & Raaflaub K. (επιμελ.), *Democracy 2500? Questions and challenges* (1998), 77-78.

πόλης. Ίσως, εξαιτίας αυτού του περιορισμού της πολιτικής του δράσης τα προηγούμενα χρόνια, ο Ηρόδοτος γράφει για το Θεμιστοκλή, όταν ανεβαίνει στο βήμα, για να δώσει τη δική του ερμηνεία για το χρησμό, *ἐς πρώτους νεωστί παριών* (7.143.1). Μήπως ο ιστορικός υπαινίσσεται ότι ο Θεμιστοκλής ανέπτυξε σημαντική δράση μετά το θάνατο του Μιλτιάδη και τον οστρακισμό του Ξάνθιππου και του Αριστείδη, και έτσι προβάλλεται ως ηγετική φυσιογνωμία το 481/0; Πάντως, γεγονός είναι ότι παρά τις αντιπαλότητες που αναπτύσσονται στην πολιτική σκηνή της Αθήνας τη δεκαετία του 480, ο λαός εμπιστεύεται την πρόταση του Θεμιστοκλή, για την κατασκευή στόλου.

Όταν αργότερα, δόθηκε ο χρησμός για το ξύλινο τείχος ήταν η πιο κατάλληλη ευκαιρία, για να δράσει ο στόλος αυτός, παίζοντας καταλυτικό ρόλο στην εξέλιξη των γεγονότων, σε εθνικό επίπεδο για όλους τους Έλληνες και σε πολιτικό επίπεδο για την Αθήνα, προωθώντας μία μεγαλύτερη εκδημοκρατικοποίηση του πολιτεύματος. Στη συνέλευση αυτή εκπρόσωποι των αντιφρονούντων θα μπορούσε να είναι οι χρησολόγοι, οι οποίοι ήθελαν να αποτρέψουν την καταφυγή στα πλοία. Τελικά, όμως ο αθηναϊκός λαός εμπιστεύτηκε την πρόταση του Θεμιστοκλή, όπως το 483 είχε ψηφίσει το ναυτικό πρόγραμμα, αποποιούμενος τα πρόσκαιρα κέρδη από τα μεταλλεία. Οι δύο αυτές αποφάσεις καταδεικνύουν εναργέστατα την αξία του δημοκρατικού πολιτεύματος, ότι οι πολλοί με γνώμονα το κοινό συμφέρον μπορούν να αποφασίζουν καλύτερα. Η ικανότητα αυτή μάλιστα όταν συνδυάζεται με έμπειρους και διορατικούς ηγέτες, τότε εξασφαλίζει την ευημερία του συνόλου. Επίσης, η μαρτυρία ότι ακούστηκαν πολλές κι αντικρουόμενες γνώμες αποτελεί ισχυρότατη ένδειξη ότι ίσχυε η αρχή της ισηγορίας, πριν από τις μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη. Ανάμεσα από όλες ο λαός έκρινε πως η γνώμη του Θεμιστοκλή ήταν προτιμότερη, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο ιστορικός, *Θεμιστοκλέος ἀποφαινομένου Ἀθηναῖοι ταῦτα σφίσι ἔγνωσαν ἀῖρετώτερα εἶναι μᾶλλον ἢ τὰ τῶν χρησμολόγων* (7.143.3). Προπύργιο της αληθινής δημοκρατίας αποτελεί η ορθή κρίση του λαού, που ακούει τις διάφορες απόψεις, ενημερώνεται πολύπλευρα επί του θέματος και κρίνει με γνώμονα τη λογική και το κοινό συμφέρον. Στο σημείο αυτό μάλιστα φαίνεται πως το λαϊκό κριτήριο σκέψης αποδείχτηκε ισχυρότερο από τις όποιες σκοπιμότητες ήθελαν να υπηρετήσουν οι χρησολόγοι – οι «επαγγελματίες» ερμηνευτές χρησμών - υποστηρίζοντας ότι ο χρησμός αποτελεί προειδοποίηση για ένα επικείμενο όλεθρο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η έκκλησία του δήμου και τα μέσα πολιτικής πάλης.

Οι πολιτικές αντιπαραθέσεις των επιφανών

Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο M. Finley «σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας της πόλης-κράτους οι ανταγωνισμοί ανάμεσα στα μέλη της πολιτικής ελίτ ήταν αδυσώπητα σκληροί ... Στην αρχαία Αθήνα, λόγω της άμεσης λαϊκής συμμετοχής στη διακυβέρνηση, τα μέλη της ηγετικής τάξης που έτρεφαν πολιτικές φιλοδοξίες ήταν αναγκασμένα να επιζητούν τη συνεχή υποστήριξη της μάζας των πολιτών και να υποσκάπτουν τα ερείσματα των αντίπαλών τους, με απώτερο σκοπό όχι απλώς να καταργείται η πολιτική τους θέση, αλλά να καταστρέφονται. Ο οστρακισμός (Ξάνθιππος 485/4, Αριστείδης 483/2, Θεμιστοκλής 471...) αποτελούσε την ελαφρύτερη μορφή, οι πολιτικές δίκες (Μιλτιάδη 489/ Θεμιστοκλή 479; / Κίμωνα 463/ Περικλή 430...) την πιο συνηθισμένη αυστηρότερη λύση, η δολοφονία (Εφιάλτη 461) την πιο ακραία εκδοχή.» *1 Το έργο του Ηροδότου περιλαμβάνει αρκετές περιπτώσεις αντιπαραθέσεων ανάμεσα στα μέλη επιφανών οικογενειών κι είναι πολύ ενδιαφέρον να δούμε ποια ήταν η θέση του δήμου σε σχέση μ' αυτές.

Ένα από τα μέσα πολιτικής πάλης στην αθηναϊκή πολιτική σκηνή σ' όλη τη διάρκεια του 5^{ου} και 4^{ου} αιώνα ήταν οι δίκες. Ο Σακελλαρίου αναλύοντας το εν λόγω θέμα, σημειώνει ότι «ο ενδεχόμενος κατηγορος πολιτικών προσώπων είχε στη διάθεσή του δεκάδες νόμων για συγκεκριμένες αξιόποινες πράξεις και μπορούσε να διαλέξει τον κατάλληλο τύπο διώξεως (*είσαγγελία, προβολή, φάσις, άπογραφή, γραφαί, δίκαι*)». Διευκρινίζει, βέβαια, ότι ο «όρος "πολιτική δίκη" θα πρέπει να αποδίδεται στις δίκες που στράφηκαν εναντίον ενός σημαντικού πολιτικού προσώπου, κινήθηκαν από πολιτικό αντίπαλο ή από το περιβάλλον του και αποσκοπούσαν σε βλάβη όχι απλώς του κατηγορουμένου, αλλά και της παρατάξεώς του, και σε όφελος όχι απλώς του κατηγορού, αλλά και της παρατάξεώς του». *2 Το σημαντικό για το θέμα που μελετάμε είναι να δούμε ποιος ήταν ο ρόλος του δήμου στην εκδίκαση αυτών των υποθέσεων. Ο τομέας της δικαιοσύνης ήταν ένας σημαντικός παράγοντας επιβεβαίωσης της λαϊκής κυριαρχίας, κάτι που επισήμανε ο Αριστοτέλης και στην *Αθηναίων Πολιτεία* (9.1) και στα *Πολιτικά* (1273β35-1274^α5), θεωρώντας ότι η συμμετοχή του λαού στην άσκηση της δικαιοσύνης ήταν ο ακρογωνιαίος λίθος της λαϊκής εξουσίας.

Σύμφωνα με τον προαναφερθέντα ορισμό, η πρώτη πολιτική δίκη στην αθηναϊκή ιστορία στα πλαίσια του δημοκρατικού πολιτεύματος μαρτυρείται στον

*1 Finley M.I., *Η πολιτική στον αρχαίο κόσμο*, (1996), 135-136.

*2 Σακελλαρίου Μ., *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία* (2000), 399.

Ηρόδοτος κι είναι η δίκη του Μιλτιάδη το 489 με κατήγορο τον Ξάνθιππο. Τα γεγονότα σύμφωνα με τις πληροφορίες που μας δίνει ο Ηρόδοτος εξελίχθηκαν ως εξής: Μετά την αποσόβηση του περσικού κινδύνου στο Μαραθώνα, ο αθηναϊκός δήμος εμπιστεύεται πρόταση του Μιλτιάδη κι αποφασίζει να στείλει το 489 εκστρατευτικό σώμα στην Πάρο. Η επιχείρηση αυτή απέτυχε κι ο Μιλτιάδης βρέθηκε ενώπιον της λαϊκής κρίσης. Όσον αφορά τη δίκη αυτή ο Ηρόδοτος σημειώνει ότι (6. 136) οι Αθηναίοι γλωσσότρωγαν συνεχώς το Μιλτιάδη, όταν γύρισε από την Πάρο, *καί μάλιστα Ξάνθιππος ὁ Ἀρίφρονος, ὅς θανάτου ὑπαγαγών ὑπό τόν δῆμον Μιλτιαδέα ἐδίωκε τῆς Ἀθηναίων ἀπάτης εἶνεκεν...προσγενομένου δέ τοῦ δήμου αὐτῶ κατά τήν ἀπόλυσιν τοῦ θανάτου, ζημιώσαντος δέ κατά τήν ἀδικίην πενήτηκοντα ταλάντοισι.* Τελικά, ο Μιλτιάδης πέθανε από γάγγραινα και το πρόστιμο πλήρωσε ο γιος του Κίμων.

Στην περίπτωση της δίκης αυτής του Μιλτιάδη το 489, εκτιμάται ότι η διαδικασία αφορούσε *είσαγγελία*, η οποία εκδικάστηκε στη λαϊκή συνέλευση (ὑπό τόν δῆμον). *3 Υπάρχει, όμως, ένα πρόβλημα όσον αφορά την εκδίκαση αυτή, όπως παρατηρεί ο Ostwald : η εκδίκαση υποθέσεων σε βάρος του κράτους ανήκε στον Άρειο Πάγο από την εποχή του Σόλωνα έως το 462, όταν ο Εφιάλτης απογύμνωσε το προπύργιο της αριστοκρατίας από όλες σχεδόν τις αρμοδιότητές του και τις μετέφερε στο δῆμον. Αφού, λοιπόν, οι πηγές δεν μας πληροφορούν για κάποια αλλαγή στο δικαστικό σύστημα, πώς εμφανίζεται ο δῆμος να εκδικάζει την υπόθεση του Μιλτιάδη το 489; Ο Ostwald , προκειμένου να εξηγήσει αυτή την ξαφνική εκχώρηση λαϊκής δικαιοδοσίας, αποδέχεται την υπόθεση της Hignett (HAC 154-5), η οποία πιστεύει ότι επί Κλεισθένη θα πρέπει να θεσπίστηκε ένας νόμος που άφηνε στο λαό την τελική ετυμηγορία για όλες τις υποθέσεις που αφορούσαν θανατική ποινή. Η άποψη αυτή βασίστηκε σε μία επιγραφή του 410/09 (IG I3 105) [Η βασική μελέτη αυτής της επιγραφής από τον H.T. Wade-Gery, στο “Studies in Attic Inscriptions of the fifth century B.C.”], η οποία εκτιμάται ότι περιλαμβάνει νόμους που θεσπίστηκαν την περίοδο 501/0-462/1. Φράση –κλειδί από όλο το κείμενο, που επιβεβαιώνει την πρώιμη χρονολόγησή του, είναι η εξής: *ἄνευ τό δέμο τό Ἀθηναίων πλεθύοντος*. Παρόμοια φράση έχει βρεθεί μόνο σε επιγραφές τέλους 6^{ου} με αρχές 5^{ου} αιώνα. Τρία δικαιώματα που περιέχουν την αρχαϊκή φράση *δῆμος πληθύων* στην επιγραφή του 410/09 εκτιμάται ότι ίσως να αφορούν την επέκταση των προνομίων που δόθηκαν στο λαό: *ἄνευ τοῦ δήμου πληθύοντος* δεν μπορεί ούτε να ξεκινήσει, ούτε να διακοπεί πόλεμος, δεν μπορεί να επιβληθεί θανατική ποινή, δεν μπορεί να επιβληθεί πρόστιμο (*θοάν*) σε κανένα Αθηναίο. *4 Το ερώτημα που τίθεται είναι:

*3 Σακελλαρίου Μ., *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία* (2000), 399-400 &

Hansen M.H., “Eisangelia in Athens: a Reply” *J.H.S.* 100 (1980), p. 91)

*4 Ostwald M., *From popular sovereignty to the sovereignty of law* (1986), 30 κ.εξ.

ποιο σώμα αφορά η έκφραση *δήμος πληθύνων*; Το πρώτο προνόμιο αφορά πολιτική απόφαση, οπότε ο *δήμος πληθύνων* θα πρέπει να ήταν ο *έκκλησιάζων δήμος*. Το δεύτερο, όμως και το τρίτο είναι δικαστικά θέματα και ίσως αφορούσαν το λαό ως δικαστικό σώμα, δηλ. την *Ηλιαία*. Το συμπέρασμα που εξάγει ο Ostwald είναι ότι η πολιτική λειτουργία του *δήμου* στις αρχές του 5^{ου} αιώνα δεν είχε ακόμα διαχωριστεί από τη δικαστική, σε αντίθεση με τα τέλη του 5^{ου} κι όλο τον 4^ο αιώνα, όπου ο όρος *έκκλησία* ή *δικαστήριον* εμφανίζεται στις περιπτώσεις που εκδικάζονταν εγκλήματα σε βάρος της πολιτείας. Ο Ostwald επισημαίνει, βέβαια, ότι ο όρος *δήμος* αποδιδόταν συχνότερα στην *έκκλησία* παρά στα *δικαστήρια*, αλλά κι αυτά θεωρούνταν εξίσου αντιπροσωπευτικά του λαού ως συνόλου. *5

Ο όρος *δήμος* στον Ηρόδοτο έχει ποικίλες σημασίες' έχει φόρτιση ταξικού χαρακτήρα, όταν δηλώνει την αντίθεση με τους πλούσιους (7.155-156, 6.91, 5.30, 1.196, 4.11, 8.137.2' ως κοινωνική έννοια ταυτίζεται με τη λέξη έθνος (1.7, 1.93...) ή με το πλήθος και το λαό (1.59, 3.80-82, 6.124)'ως θεσμικός όρος σημαίνει ξεκάθαρα την *έκκλησία*, στην ομιλία του Αρισταγόρα (5.97), στην εκλογή του Μιλτιάδη στο αξίωμα του στρατηγού (6.104), στη συζήτηση για το χρησμό και την κατασκευή караβιών (7.142-144), στον εξοστρακισμό του Αριστείδη (8.79), στην υπόδειξη του Λυκίδη για μεταφορά προτάσεων από τη Βουλή (9.5). Πουθενά δεν απαντά ο όρος να σημαίνει λαϊκό δικαστήριο. Επομένως, το πιο πιθανό είναι ότι ο Μιλτιάδης το 489 δικάστηκε ενώπιον της *έκκλησίας του δήμου*. Υπάρχει, βέβαια, άλλη μία δίκη του Μιλτιάδη που μαρτυρείται στον Ηρόδοτο, η οποία αφορά ξεκάθαρα την εκδίκαση υπόθεσης σε δικαστήριο: *υπό δικαστήριον [αυτόν] άγαρόντες έδίωξαν τυραννίδος τής έν Χερσονήσω. άποφυγών δέ καί τούτους στρατηγός ούτως Αθηναίων άπεδέχθη, αίρεθείς υπό του δήμου* (6.104.2). Το λαϊκό δικαστήριο, λοιπόν, αθώνει το Μιλτιάδη, ενώ η λαϊκή συνέλευση τον εκλέγει στο πολύ σημαντικό αξίωμα του στρατηγού.

Από τις δύο προαναφερθείσες δίκες του Μιλτιάδη, διαπιστώνουμε ότι η δικαιοδοσία για εκδίκαση εγκλημάτων κατά της πολιτείας είχε μεταφερθεί από τον Άρειο Πάγο στο λαό, είτε ως *έκκλησιάζοντα δήμον* (όταν οι υποθέσεις αφορούσαν θανατική ποινή) , είτε ως δικαστές σε λαϊκά *Δικαστήρια* . Υπάρχει, βέβαια, η δίκη του Φρυνίχου, που μαρτυρείται και αυτή στο έργο του Ηροδότου, αλλά ο ιστορικός αναφέρει με το γενικό όρο *Αθηναῖοι* το σώμα που τιμώρησε τον ποιητή. Πιο συγκεκριμένα: *Αθηναῖοι μέν γάρ δήλον έποίησαν υπεραχθεσθέντες τῆ Μιλήτου άλώσι... Φρυνίχω δρᾶμα Μιλήτου ἄλωσιν καί διδάξαντι ές δάκρυά τε έπεσε τό θέητρον καί έζημίωσαν μιν ώς άναμνήσαντα οίκήια κακά χιλίησι δραχμήσι, καί έπέταξαν μηκέτι*

*5 ο.π. *4

μηδένα χρᾶσθαι τούτῳ τῷ δράματι (6.21). Για να επιβληθεί ένα τόσο υψηλό πρόστιμο, το πιο πιθανό είναι η υπόθεση να εκδικάστηκε από την *ἐκκλησία τοῦ δήμου*, μια και, όπως αναφέρεται στην επιγραφή του 410/09, πρόστιμο έως 500 δραχμές μπορούσε να επιβληθεί από τη Βουλή (στχ. 31-32), αλλά *ἄνευ τό δέμο τό Ἀθηναίων πλεθύνοντος μέ ἔναι θοάν ἐπιβαλέν Ἀθηναίων μεδέ ἐνί*.

Και οι τρεις περιπτώσεις, λοιπόν, επιβεβαιώνουν τη δυναμική πορεία του αθηναϊκού δήμου στον τομέα της δημοκρατικής δικαιοσύνης. Πέρα, όμως, από την εμφανή αξία που αποκτούσε ο λαός ως κριτής των υποθέσεων που αφορούσαν το κράτος, αφήνοντας για τα καλά πίσω την εποχή που αυθαιρετούσαν οι ευγενείς σε βάρος του δημόσιου συμφέροντος, οι νέες δικαστικές δικαιοδοσίες ενίσχυσαν την πολιτική σημασία του λαού, γιατί σ' αυτές κατέφευγαν πλέον όσοι φιλόδοξοι πολιτικοί ήθελαν να εξοβελίσουν από την πολιτική σκηνή κάποιο αντίπαλό τους. Ο λαός δηλαδή είχε καταστεί ο ρυθμιστής της τύχης των πολιτικών ηγετών του κι αυτό υποχρέωνε τους τελευταίους να λαμβάνουν σοβαρά υπόψη τους τις ροπές που αναπτύσσονταν ανάμεσα στους συμπολίτες τους, προκειμένου να έχουν την αναγκαία πλέον υποστήριξή τους. Αυτή την εικόνα σχηματίζει κανείς, αν παρακολουθήσει το παρασκήνιο των δικών, που προαναφέρθηκαν.

Είδαμε, ήδη, ότι στην περίπτωση του Μιλτιάδη οι αντίπαλοί του απέτυχαν με την πρώτη δίκη να τον εξοβελίσουν από την πολιτική σκηνή. Πότε, όμως, έγινε η δίκη αυτή; Το 493, όταν επέστρεψε ο Μιλτιάδης στην Αθήνα (6.41) ή το 490, μια και τη συνδυάζει ο Ηρόδοτος με την εκλογή στο αξίωμα του στρατηγού; Αν η δίκη έγινε το 490, είναι δικαιολογημένη η παρατήρηση του Lavelle, ότι είναι πολύ περίεργο να παραπέμπεται κανείς για δίκη για κάτι που συνέβη τόσα χρόνια πριν (Ηροδ.6.39). *6 Πάντως, είτε το 493, είτε το 490, φαίνεται πως οι κατηγοροί του εκτίμησαν λανθασμένα την κοινή γνώμη. Μετά την άλωση της Μιλήτου (6.19, 21), η περσική απειλή ήταν έντονη στο μυαλό των Αθηναίων. Επομένως, η κατηγορία για τυραννική συμπεριφορά ήταν υποδεέστερη του φόβου αυτού. Το αντιτυραννικό φρόνημα των Αθηναίων εντάθηκε μετά τη μάχη του Μαραθώνα, εξ αιτίας της συμμετοχής του Ιππία. Η σύγκρουση αυτή απέκτησε άλλες διαστάσεις, ανάγοντας τη μάχη στο Μαραθώνα σε ακρογωνιαίο λίθο της αθηναϊκής ταυτότητας και της δομής της δημοκρατικής ιδεολογίας. Ο αθηναϊκός *δήμος*, λοιπόν, όχι μόνο αθώνει το Μιλτιάδη, αλλά και τον εκλέγει στο αξίωμα του στρατηγού. Η επιλογή των Αθηναίων να εκλέξουν στο πολύ σημαντικό αυτό αξίωμα μία από τις εξέχουσες προσωπικότητες των αριστοκρατικών οικογενειών, που είχε μάλιστα συνεργαστεί με το τυραννικό καθεστώς (6.39, 6.103), προβάλλει μία πολύ σημαντική αρχή της δημοκρατίας, την αξιοκρατία, που συνίσταται στην προώθηση των αξιότερων στα ανώτερα αξιώματα, προκειμένου να υπηρετείται αποτελεσματικότερα το κοινό συμφέρον. Ο Μιλτιάδης είχε αποδείξει την πολεμική του ικανότητα, όταν κυρίευσε

*6 Lavelle B.M., *The sorrow and the pity* (1992), 29-35.

τη Λήμνο και την παρέδωσε στους Αθηναίους (6.137). Επίσης, η εκλογή του στο αξίωμα του στρατηγού την κρίσιμη εκείνη χρονιά, είναι πιθανό να υπαγορεύτηκε κι από το ότι ο Μιλτιάδης γνώριζε το Δαρείο και τις κινήσεις του, την εποχή που ο πρώτος ήταν στη Χερσόνησο κι ο δεύτερος εκστράτευε εναντίον των Σκυθών (4.137, 6.41).

Ωστόσο, το φορτισμένο κλίμα μετά το Μαραθώνα, τελικά, λειτούργησε και κατά του Μιλτιάδη, ο οποίος βρίσκεται για δεύτερη φορά ενώπιον της λαϊκής κρίσης, με την κατηγορία της εξαπάτησής του, λόγω της αποτυχημένης εκστρατείας στην Πάρο. Πριν αναλύσουμε τις πληροφορίες σχετικά με τη δίκη και την καταδίκη του Μιλτιάδη, ας δούμε τι αναφέρει ο Ηρόδοτος σχετικά με την εκστρατεία στην Πάρο. Παρατηρούμε ότι ο ιστορικός παρουσιάζει αρνητικά την απόφαση αυτή. Ο αθηναϊκός λαός, κατά τα γραφόμενά του, παρασύρθηκε από το νικητή της μάχης του Μαραθώνα, Μιλτιάδη, και του παραχώρησε εν λευκώ βοήθεια για να εκστρατεύσει στην Πάρο. Συγκεκριμένα ο ιστορικός σημειώνει: 6.132 *Ο Μιλτιάδης, που και πρωύτερα το κύρος του στην Αθήνα ήταν μεγάλο, έγινε παντοδύναμος, ύστερα από τη νίκη στο Μαραθώνα. Ζήτησε λοιπόν από τους Αθηναίους 70 καράβια, εκστρατευτικό σώμα και χρήματα, χωρίς να τους αποκαλύψει εναντίον ποιας χώρας θα εκστρατεύσει, αλλά τους βεβαίωσε ότι θα απολαύσουν άφθονο πλούτο. Επί γάρ χώρην τοιαύτην δή τινα ἄξειν ὄθεν χρυσόν εὐπετέως ἄφθονον οἴσονται' λέγων τοιαῦτα αἴτεε τάς νέας. Αθηναῖοι δέ τούτοισι ἐπαρθέντες παρέδωσαν.* Ανάλογο σχολιασμό κάνει και για την απόφαση των Αθηναίων να αποστείλουν βοήθεια στην Ιωνία (5.97.2), είναι όμως πραγματική αυτή η εικόνα της δημοκρατίας;

Ποιες άλλες πληροφορίες μπορούμε να συγκεντρώσουμε για το θέμα αυτό, προκειμένου να αποκτήσουμε μία πιο σαφή εικόνα της *έκκλησίας* που διεξήχθη για τη λήψη της συγκεκριμένης απόφασης; Όσον αφορά την υπόσχεση για πλούτη, είναι αλήθεια ότι η Πάρος την εποχή της μάχης του Μαραθώνα ευημερούσε, εξαιτίας των μαρμάρων της (3.57, 5.62) κι επειδή το λιμάνι της απέκτησε μεγάλη σημασία για το εμπόριο από τη θάλασσα. Αργότερα, και την εποχή του Ηροδότου, ο φόρος που πλήρωνε στην αθηναϊκή συμμαχία ήταν μεγάλος, αποδεικνύοντας τη σημασία του νησιού για τα αθηναϊκά ενδιαφέροντα. Από την άλλη παρατηρούμε ότι ο Ηρόδοτος παρουσιάζει τη συγκεκριμένη εκστρατεία ως μεμονωμένη επιχείρηση, ενώ οι αντίστοιχες περιγραφές του Κορνηλίου Νέπωτα και του Εφόρου εντάσσουν την εκστρατεία σε ένα ευρύτερο πλαίσιο και σε ένα γενικότερο στρατηγικό σχέδιο, που περιλάμβανε όλες τις Κυκλάδες, οι οποίες βρίσκονταν κάτω από τον έλεγχο των περσικών φρουρών. (Εφορος, απ. 107, FHG. i263 *ὁ δέ Μιλτιάδης τῶν μὲν ἄλλων νήσων τινὰς ἀποβάσεις ποιησάμενος ἐπόρθησε' Πάρον δέ, εὐδαιμονεστάτην καὶ μεγίστην οὖσαν τότε τῶν Κυκλάδων, καθεζόμενος ἐπολιόρκει πολὺν χρόνον τῆς θαλάττης εἴργων καὶ κατὰ γῆν μηχανήματα ἄγων' ἤδη τῶν τειχῶν πιπτόντων, καὶ ἐπί*

τό παραδιδόναι τήν πόλιν διωμολογημένων, ὕλης τινός ἐξ αὐτομάτου περί τήν Μύκονον ἐξαφθείσης, οἱ μὲν Πάριοι τόν Δᾶτιν αὐτοῖς πυρσεύειν ὑπολαβόντες, ἐχέυσαντο τάς ὁμολογίας, καί τήν πόλιν οὐκέτι τῷ Μιλτιάδῃ παρέδωσαν. Ὅθεν φασὶν ἡμᾶς ἔτι καί νῦν χρῆσθαι τῇ παροιμίᾳ, τούς ψευδομένους τάς ὁμολογίας ἀναπαριάζειν φάσκοντας. & Corn. Nep. Milt. 7.8 *Ut insulas quae barbaros adiuverant bello persequeretur. Quo imperio plerasque ad officium redire coegit nonnullas vi expugnavit*).

Με βάση τις παραπάνω πληροφορίες θα μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε διαφορετικά την απόφαση των Αθηναίων να αποδεχτούν την πρόταση του Μιλτιάδη. Φαίνεται ότι οι Αθηναίοι μέσω του Μιλτιάδη επιδίωξαν να πραγματοποιήσουν το σχέδιο που είχε νωρίτερα συλλάβει ο Πεισίστρατος, ο οποίος στα πλαίσια μίας επιτυχημένης εξωτερικής πολιτικής, προσπάθησε να επεκτείνει την επιρροή του και στα νησιά των Κυκλάδων (τη Νάξο την έλεγχε μέσω του Λύγδαμη 1.61 και 64, εξάγνισε και τη Δήλο, για να εξασφαλίσει την εὐνοία του Δηλιακού Απόλλωνα). Βέβαια, δεν υπήρχε ακόμα εκείνος ο στόλος που θα μπορούσε να διατηρήσει την επικυριαρχία της Αθήνας στα νησιά του Αιγαίου. Άραγε η έγκριση της πρότασης του Μιλτιάδη, υπαγορεύτηκε από την επιθυμία των Αθηναίων για επεκτατισμό; Μήπως, αυτή την επιθυμία διέκρινε ο ιστορικός; Η επιθυμία είναι συναίσθημα, αλλά ως ένα βαθμό είναι και μία θετική παρόρμηση που θέτει τα θεμέλια για τη δημιουργία μίας ισχυρής πόλης. Βέβαια, οι Αθηναίοι από κάποια στιγμή κι ύστερα τυφλώθηκαν από αλαζονεία (σκληρή συμπεριφορά απέναντι στους συμμάχους) κι έγιναν έρμαια φιλόδοξων δημαγωγών (Αλκιβιάδης) που υποκινούσαν αυτές τις επιθυμίες του λαού, προκειμένου να εξυπηρετήσουν προσωπικά συμφέροντα. Μήπως, λοιπόν, ο Ηρόδοτος ήθελε να επισημάνει αυτή την υπέρβαση, μία κι ο ίδιος φαίνεται ως οπαδός της δημοκρατίας με μέτρο, αυτής που μπορούσε να επιτευχθεί, όταν κυριαρχούσε η λογική, το ορθό μέτρο, η σωφροσύνη (βλέπε λόγο Θεμιστοκλή σε 8.60); Υπάρχει, βέβαια, και η αναφορά στη διήγηση των παραπάνω συγγραφέων, ότι ο Μιλτιάδης ήθελε να απελευθερώσει τα νησιά των Κυκλάδων από τους Πέρσες, οι οποίοι τα είχαν καταλάβει την άνοιξη του 490, όταν κατευθύνονταν προς την Ερέτρια (6.95-97). Κατά τον Έφορο, ο Μιλτιάδης απελευθέρωσε κάποια νησιά, αλλά αντιμετώπισε ισχυρή αντίσταση (από εναπομείναντες Πέρσες, με τους οποίους είχαν ενωθεί οι Πάριοι ολιγαρχικοί;) στην πολιορκία της Πάρου.

Ο Ηρόδοτος, βέβαια, δίνοντας μία τελείως διαφορετική εικόνα, παρουσιάζει την όλη επιχείρηση ως απόρροια της φιλοδοξίας του Μιλτιάδη να αυξήσει την προσωπική του φήμη, να εκδικηθεί κάποιον Παριανό που τον συκοφάντησε (*ἔγκοτον εἶχε τοῖσι Παρίοισι διὰ Λυσαγορέα ... διαβαλόντα μιν πρὸς Ὑδαρνέα τὸν Πέρσῃν 6.133.1-2*) και να αυξήσει την περιουσία του (*ἐπολιόρκεε Παρίους κατειλημένους ἐντὸς τῶν τειχῶν, και ἐσπέμπων κήρυκα αἴτετε ἑκατόν τάλαντα*). Αυτές οι πληροφορίες του Ηροδότου για το πρόσωπο του Μιλτιάδη, ίσως να ανταποκρίνονται στην

πραγματικότητα, μια και ο Μιλτιάδης κατά τη διάρκεια της διοίκησής του στη Χερσόνησο έδειξε αυταρχική συμπεριφορά (5.39.2). Ωστόσο, είναι εύλογο να υποψιαστούμε ότι ο ιστορικός μεταφέροντας την προπαγάνδα των Αλκμεωνιδών, με τους οποίους είχε στενές σχέσεις, επιδιώκει να αμαυρώσει την εικόνα του Μιλτιάδη, όπως κάνει αρκετές φορές και με το Θεμιστοκλή, τον κύριο πολιτικό αντίπαλο των Αλκμεωνιδών, την εποχή των Μηδικών. Για τον ίδιο αυτό λόγο, θα μπορούσαμε να αμφισβητήσουμε και την πληροφορία του Ηρόδοτου ότι ο Μιλτιάδης σχεδίασε την εκστρατεία στην Πάρο και ζήτησε τα πλοία από τους Αθηναίους, αποκρύπτοντας τις προθέσεις του και δίνοντας μόνο την υπόσχεση ότι θα τους φέρει χρυσό. Η Hamel, έχοντας κατά νου και τη μαρτυρία του Νέποτα (*Milt.* 7.1) πιστεύει ότι η εκστρατεία μπορεί να ήταν έμπνευση του Μιλτιάδη, αλλά είναι απίθανο να έμεινε ανενημέρωτος ο *δήμος*. *7

Όπως αναφέρει κι ο ίδιος ο Ηρόδοτος ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του δημοκρατικού πολιτεύματος είναι η *εὐθύνη* (3.80 *πλήθος δέ ἄρχων... ὑπεύθυνον ἀρχὴν ἔχει*). Από όλες τις σχετικές μαρτυρίες, μεταγενέστερες βέβαια, διαπιστώνουμε ότι, επειδή όλοι οι αξιωματικοί λογοδοτούν για τις πράξεις τους, προτιμούσαν να παίρνουν σαφείς οδηγίες για τις αποστολές που αναλάμβαναν, ώστε να μην εκτίθενται στον κίνδυνο της τιμωρίας, λόγω αυθαίρετων πρωτοβουλιών. Επιπλέον, η μη συμμόρφωση προς τις οδηγίες της Εκκλησίας του δήμου ή η ύπαρξη δράσης που επηρέαζε δυσμενώς τα συμφέροντα της Αθήνας ήταν σε αρκετές περιπτώσεις η βάση για τη δίωξη των στρατιωτικών διοικητών. *8 Τίθεται, όμως, το πολύ σημαντικό ερώτημα: ήταν από εκείνη την εποχή στη δικαιοδοσία του *δήμου* ο έλεγχος των αξιωματούχων; Αν ο *δήμος* έμεινε ανενημέρωτος στην προκειμένη περίπτωση και έδωσε πλήρη ελευθερία κινήσεων στο Μιλτιάδη, έχοντάς του εμπιστευτεί όλη τη ναυτική δύναμη της πόλης για μία εκστρατεία σε άγνωστο προορισμό, τότε φαίνεται πως η πολιτική εξακολουθούσε να παραμένει στα χέρια των επιφανών οικογενειών. Αν, από την άλλη, η κατηγορία για εξαπάτηση του λαού ήταν απόρροια της διαδικασίας του απολογισμού (*εὐθύνη*), τότε θα ήταν λίγο απίθανο να μην ενημέρωσε ο Μιλτιάδης τους συμπολίτες του για τα οφέλη της επιχείρησης, αφού θα έπρεπε επιστρέφοντας να λογοδοτήσει για τον τρόπο άσκησης των καθηκόντων του. Επομένως, ακόμα κι αν ο Μιλτιάδης λειτουργούσε από υπέρμετρη φιλοδοξία, η υποχρέωση της λογοδοσίας θα κρεμόταν από πάνω σε δαμόκλειος σπάθη, έτοιμη να τον «αποκεφαλίσει», σε περίπτωση κατάχρησης του αξιώματός του σε βάρος του κοινού συμφέροντος. Η εκδοχή αυτή αναδεικνύει την ισχύ της λαϊκής εξουσίας. Ήταν, όμως, υποχρεωτικός ο απολογισμός των αξιωματούχων από τις αρχές του 5^{ου} αιώνα; Όσον αφορά τη διαδικασία της *εὐθύνης*, γνωρίζουμε ότι μετά τις

*7 Hamel D., *Athenian Generals* (1998), 168-171.

*8 Sinclair R.K., *Δημοκρατία και συμμετοχή στην αρχαία Αθήνα* (1997), 91,166.

μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη η κύρια έκκλησία κάθε πρωτανείας είχε επιφορτισθεί με την αρμοδιότητα να ελέγχει την εν γένει διοίκηση των *ἀρχόντων*, συμπεριλαμβανομένων και των *στρατηγών*. Αν ο *δήμος* έβρισκε τον άρχοντα ένοχο σε διοικητικό επίπεδο τον καθαιρούσε. Σε περίπτωση ποινικού αδικήματος όχι μόνο τον καθαιρούσε, αλλά και κινούσε ποινική δίωξη εναντίον με *είσαγγελία*. *9 Για την περίοδο, όμως, πριν από τις μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη δεν έχουμε μαρτυρίες για διεξαγωγή *εϋθυνών*. Ήδη, βέβαια, από την εποχή του Σόλωνα είχε εκχωρηθεί το δικαίωμα σε όποιον πολίτη ήθελε να ασκεί μήνυση ενώπιον του Αρείου Πάγου εναντίον των απερχόμενων *ἀρχόντων*. Στη συνέχεια, αν βασιστούμε στις πληροφορίες που περιέχει η επιγραφή του 410/09, βλέπουμε ότι η εκδίκηση τέτοιων υποθέσεων πέρασαν στο *δήμον*, όταν επρόκειτο να επιβληθεί πολύ αυστηρή ποινή. Και πάλι, όμως, δε φαίνεται η διαδικασία της *εϋθύνης* να ασκούνταν κανονικά μετά τη λήξη της θητείας του κάθε αξιωματούχου. Αυτό το μέτρο θα πρέπει να καθιερώθηκε μετά τις μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη, όταν ο Άρειος Πάγος έχασε κάθε δικαίωμα ελέγχου. *10 Υπάρχει, βέβαια, μία πολύ ενδιαφέρουσα αναφορά του Ηροδότου για το φόβο των στρατηγών να λειτουργήσουν με δική τους πρωτοβουλία κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Σηστού (99.117). Οι στρατηγοί που συμμετείχαν, με αρχηγό τον Ξάνθιππο, απέρριψαν το αίτημα των στρατιωτών να επιστρέψουν, αν δεν τους ανακαλούσαν οι Αθηναίοι. Η μαρτυρία αυτή, όμως, δεν αποδεικνύει την εφαρμογή της διαδικασίας της *εϋθύνης*. Ίσως, λειτούργησε η ανησυχία για το ενδεχόμενο να απογοητευτούν οι συμπολίτες τους από την αποτυχία της επιχείρησης ή να εκφραζόταν η επιθυμία των ίδιων των στρατηγών να φέρουν σε πέρας με επιτυχία την αποστολή τους.

Ακόμα, όμως, και αν δεν υπήρχε ο φόβος της *εϋθύνης*, θα υπήρχε ο φόβος της *είσαγγελίας*. Ο Μ. Σακελλαρίου γράφει για την *είσαγγελία* ότι ήταν «ένα πανίσχυρο ένδικο μέσο προστασίας της δημοκρατικής νομιμότητας, επειδή μέσω αυτής καταστέλλονταν πράξεις κατά του κράτους, κατά του δημοκρατικού πολιτεύματος, κατά των θεσμών, αλλά και πράξεις σε βάρος των δικαιωμάτων που απολάμβαναν οι πολίτες. Λόγω της σημασίας της για την καλή λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος, η ολιγαρχική αντιπολίτευση του 411/10 κατήργησε το ένδικο αυτό μέσο, αλλά το αποκατέστησαν οι δημοκρατικοί το 410 και το 403». Ωστόσο, όπως πιστεύει ο εν λόγω μελετητής, συχνά η *είσαγγελία* παρεξέκλινε από την αποστολή της, καθώς χρησιμοποιήθηκε από πολιτικούς εναντίον αντιπάλων τους, αλλά κι από κοινούς πολίτες εναντίον των εχθρών τους. Αυτές οι καταχρήσεις, κατά το Σακελλαρίου, κατέστησαν δυνατές, επειδή ο κατηγορος με μήνυση *είσαγγελίας*

*9 Σακελλαρίου, *Η αθηναϊκή δημοκρατία* (2000), 192.

*10 Ostwald M., *From popular sovereignty to the sovereignty of law* (1986), 40-42.

δεν πλήρωνε πρόστιμο σε περίπτωση καταδίκης, όπως για άλλες μηνύσεις.*11 Και πάλι, όμως, θα πρέπει να επιστήσουμε την προσοχή μας στο ρόλο του *δήμου*. Οι πολιτικοί που κατέφευγαν στην *είσαγγελία*, θα πρέπει να εξασφάλιζαν την υποστήριξη της πλειοψηφίας του *δήμου*. Αξίζει, μάλιστα, να παρατηρήσουμε ότι στη συγκεκριμένη δίκη ο λαός απέρριψε την πρόταση του Ξανθίππου για θανατική καταδίκη του Μιλτιάδη, πρόταση που απέβλεπε στην οριστική εξόντωση του πολιτικού του αντιπάλου. Ο *δήμος* καταδίκασε το Μιλτιάδη σ' ένα πρόστιμο, αρκετά υψηλό βέβαια.

Το πιο εύλογο, λοιπόν, είναι να είχαν ενημερωθεί οι Αθηναίοι για τους στόχους της εκστρατείας αυτής και να την είχαν εγκρίνει, είτε για να επεκτείνουν την επιρροή τους, είτε για να αποτελέσουν οι Κυκλάδες μία ασπίδα προστασίας για τα παράλια της Αττικής σε κάποια επικείμενη επίθεση των Περσών. Ίσως, μάλιστα, η πληροφορία, για την απόκρυψη των στόχων της εκστρατείας, να κατασκευάστηκε κατά τη διάρκεια της δίκης, για να μεγεθυνθεί η απάτη του λαού από το Μιλτιάδη. Βέβαια, οι Αθηναίοι θα θυμούνταν το λόγο που εκφώνησε στην Εκκλησία' άρα, για ποιο λόγο ο Ηρόδοτος να γράφει κάτι τέτοιο, αν δεν είναι αληθές; Ο Bicknell πιστεύει ότι ίσως ο Ηρόδοτος εμπιστεύτηκε την εκδοχή των Αλκμεωνιδών, οι οποίοι τελικά έσυραν το Μιλτιάδη σε δίκη, με τις κατηγορίες που εξήγγειλε ο Ξάνθιππος εναντίον του. *12

Όσον αφορά τον ίδιο το Μιλτιάδη, το πιο πιθανό είναι να μην υπολόγισε τις συναισθηματικές ροπές των Αθηναίων την εποχή που προέβη στη σχεδίαση της εκστρατείας στις Κυκλάδες.[Οι αντιθέσεις των αθηναϊκών πολιτικών σχηματισμών μεταξύ τους αποκαλύπτονται στα λόγια του Μιλτιάδη προς τον Καλλίμαχο (6.109.3-5), καθώς και στα σχόλια του Ηροδότου για ύπαρξη προδοτών κατά τη διάρκεια της μάχης του Μαραθώνα]. Την ίδια λάθος εκτίμηση κάνει κι ο Λυκίδης, υποστηρίζοντας τις προτάσεις του Μαρδόνιου, και σε ένα ξέσπασμα της λαϊκής οργής σκοτώθηκε κι αυτός κι η οικογένειά του με λιθοβολισμό (9.5). *13 Ο Μιλτιάδης ήταν θύμα των δικών του αποτυχημένων σχεδίων και των πολιτικών δυνατοτήτων που προσέφερε ο Μαραθώνας στους εχθρούς του, ώστε να τον τοποθετήσουν ανάμεσα στους εχθρούς της Αθήνας. Η κατηγορία ήταν *ἀπάτη* των πολιτών, και πιθανότατα οι κατήγοροί του θα βρήκαν την ευκαιρία να επαναφέρουν στη μνήμη των Αθηναίων και τις παλαιότερες κατηγορίες που του είχαν προσάψει, για φιλοτυραννική στάση. Όπως προαναφέρθηκε, το κλίμα μετά το Μαραθώνα ήταν ιδιαίτερα φορτισμένο. Η εμφάνιση του Ιππία στο πλευρό του Δαρείου αφύπνισε το

*11 ο.π. *9, 293.

*12 Η άποψη του Bicknell περιλαμβάνεται στο έργο της Hamel D., *Athenian Generals* (1998), 168-171.

*13 Lavelle B.M., *The sorrow and the pity* (1992), 38.

αντιτυραννικό αίσθημα των Αθηναίων. Η εισβολή προκάλεσε μεγάλη ταραχή στο λαό και η νίκη ισχυροποίησε τη δημοκρατική διακυβέρνηση και την ταυτότητα των Αθηναίων ως δημοκρατικών. Ο ίδιος ο Μιλτιάδης, λοιπόν, εξέθεσε τον εαυτό του στην υποψία μίας υπέρμετρης φιλοδοξίας. Οι εχθροί του μπορούσαν να υποστηρίξουν ότι ενεργούσε για το δικό του συμφέρον, παρά γι' αυτό της πόλεως. *14 Επίσης, θα πρέπει να έχουμε υπόψη, όπως προκύπτει και από άλλες δίκες στρατηγών, ότι οι επιτυχίες και οι υπηρεσίες κατά το παρελθόν δεν αποτελούσαν εγγύηση κατά της καταδίκης. Με βάση τις σχετικές μαρτυρίες, οι Αθηναίοι έχουν χαρακτηριστεί ως «επιρρεπείς στις υψηλές προσδοκίες». *15 Γεγονός, πάντως είναι ότι οι στρατηγοί έπρεπε να δέχονται όχι μόνο την τιμή και τα άλλα οφέλη που προέκυπταν από την επιτυχία, αλλά και τις βαριές συνέπειες της αποτυχίας τους ή της πολιτικής τους ή των ενεργειών εξαιτίας των οποίων αποτύχαιναν να κερδίσουν τη γενική υποστήριξη. Η κατηγορία *απάτη* των πολιτών ίσως, να μην ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, όπως προαναφέρθηκε σίγουρα, όμως, η αποτυχία του Μιλτιάδη για τους Αθηναίους συνιστούσε μία μορφή *προδοσίας*, δηλαδή παραίτηση από την προσπάθεια (*Μιλτιάδης φλαύρως ἔχων ἀπέπλεε ὀπίσω* 6.135.1). Παρόλο που η *προδοσία* αυτή μπορούσε να είναι αποτέλεσμα ανωτέρας βίας ή άλλων αιτιών, φαίνεται ότι οι Αθηναίοι δεν ήθελαν να δεχτούν δικαιολογίες για την εγκατάλειψη της θέσης του από ένα εκλεγμένο αξιωματούχο τους – αν και στην προκειμένη περίπτωση μαρτυρείται ο βαρύς τραυματισμός του Μιλτιάδη – αλλά έκριναν μάλλον από το πραγματικό αποτέλεσμα.

Για να δούμε, όμως, πώς παρουσιάζει ο Ηρόδοτος την αντίδραση των Αθηναίων στην αποτυχία του Μιλτιάδη. Ο ιστορικός αναφερόμενος στην αιτία της μεταστροφής του λαϊκού αισθήματος σε βάρος του Μιλτιάδη, παρά τη συμβολή του στη μεγάλη νίκη κατά των Περσών, σημειώνει χαρακτηριστικά: *Μετά δέ τό έν Μαραθῶνι τρώμα γενόμενον Μιλτιάδης, καί πρότερον εύδοκιμένων παρά Ἀθηναίοισι, τότε μάλλον αὔξετο. αἰτήσας...οὐ φράσας...καταπλουτιεῖν...* (6.132) και στο τέλος της εκστρατείας *δεῖν γάρ Μιλτιάδεά τελευτᾶν μή εὔ* (6. 135.3) Φαίνεται, λοιπόν, όπως παρατηρούν και οι How & Wells, πως ο ιστορικός παρουσιάζει το θριαμβευτή του Μαραθῶνα σαν ένα τραγικό ήρωα που είχε εκμαυλιστεί από την *ἄτην* και διαπράττει *ὑβριν*, με αποτέλεσμα να ακολουθήσει η *νέμεσις*, που θα επιφέρει και την τελική πτώση του. *16 Βέβαια, αυτή η αντίληψη μπορεί να μην κυκλοφορούσε ευρέως, αλλά να αναφέρεται από τον ιστορικό στα πλαίσια των γενικότερων αντιλήψεων που χαρακτήριζαν την αρχαία ελληνική σκέψη και που έβρισκε πολύ σύμφωνη την

*14 Williams G.M.E., “Athenian Politics 508/7-480 B.C.: a Reappraisal”, *Athenaeum* 60 (1982), 533.

*15 Sinclair R.K., *Δημοκρατία και συμμετοχή στην αρχαία Αθήνα* (1997), 167-172.

*16 How W.W. & Wells J., *A commentary on Herodotus*, II, (1928), 121.

ιδεολογία του Ηροδότου, σε αντίθεση με την αντίστοιχη του Θουκυδίδη που απέρριπτε τη θεική παρέμβαση ως αίτιο της ανθρώπινης δράσης.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι ο Μιλτιάδης δεν εκτίμησε σωστά το κλίμα της εποχής, ώστε να μπορεί να εξασφαλίζει τη λαϊκή συναίνεση, όχι μόνο προσωρινά, αλλά και μακροπρόθεσμα. Ο ίδιος Περικλής που κυριάρχησε στην πολιτική σκηνή για τέσσερις δεκαετίες και είχε τη λαϊκή αποδοχή, καθώς εκλεγόταν συνεχώς στο πολύ σημαντικό αξίωμα του στρατηγού, δεν κατάφερε να αποφύγει μία καταδίκη με υψηλό χρηματικό πρόστιμο (Θουκ. 2.65.3 & Πλουτ. *Περ.* 35.4), αν και σ' αυτό συνέβαλε ως κακή συγκυρία ο λοιμός, που σε συνδυασμό με τη δεύτερη εισβολή των Σπαρτιατών την άνοιξη του 430 έκαμψε το φρόνημα του λαού και ξέσπασε την οργή του στον Περικλή, απομακρύνοντάς τον από την εξουσία. Λίγο αργότερα κι αυτόν, όπως και το Μιλτιάδη, τον βρήκε ο θάνατος, αν και ο Περικλής πρόλαβε να επανέλθει στην εξουσία, λίγους μήνες πριν το θάνατό του. Άλλο κοινό ανάμεσά τους είναι ότι κι οι δύο είχαν κατηγορηθεί ξανά στο παρελθόν, αλλά ο δήμος έδειξε την εμπιστοσύνη του στο πρόσωπό τους, αθώνοντάς τους. Και οι δύο αυτές περιπτώσεις, αν και από διαφορετικό ιδεολογικό χώρο, αποδεικνύουν το πόσο εκτεθειμένοι ήταν ακόμα κι οι δημοφιλείς πολιτικοί ηγέτες σε χτυπήματα από τους αντιπάλους τους, τα οποία, όμως, απαιτούσαν την ψήφο χιλιάδων πολιτών, προκειμένου να πλήξουν το στόχο τους. Όταν, λοιπόν, το πλήθος των ανθρώπων που ψηφίζουν έχουν υποστεί το σοκ μίας επιδρομής και, ακόμα χειρότερα, μίας θανατηφόρας επιδημίας, τότε υπάρχει η πιθανότητα κάποιοι πολιτικοί να αποτελέσουν τους *αποδιοπομπαίους τράγους* του λαϊκού αισθήματος. [Η άποψη ότι ο Μιλτιάδης ήταν ο *αποδιοπομπαίος τράγος* για τον τρόπο που προκάλεσε στον αθηναϊκό λαό η περσική εισβολή, υποστηρίζεται από τον Lavelle (*the sorrow and the pity*, σ.33)]. Ωστόσο, δε θα πρέπει να εμμείνουμε στην επίδραση του ψυχολογικού παράγοντα στις αποφάσεις του δήμου, γιατί τότε υπάρχει κίνδυνος να δούμε τον αθηναϊκό λαό σαν *όμιλον αχρηίον*, που διοικεί τα δημόσια πράγματα *ανευ νόου*, *χειμάρρω ποταμω ίκελος* (3.81) (κάτι που τονίζει υπέρ του δεόντος η de Romilly προβάλλοντας τους κινδύνους που εγκυμονεί η λαϊκή κυριαρχία, όταν άγεται από εμπάθεια και λαϊκή τύφλωση *17). Ο *έκκλησιάζων* αθηναϊκός δήμος, όμως, με εξαίρεση κάποιες περιπτώσεις σε εποχή κρίσης (π.χ. καταδίκη στρατηγών το 406), απέδειξε ότι χειριζόταν τις δημόσιες υποθέσεις στις ποικίλες αρμοδιότητές του με αρκετή φρόνηση και σωστή κρίση (εκτίμηση στην όποια καταλήγει και ο Starr μελετώντας τον εν λόγω θεσμό *18).

Πάντως, η εμπλοκή του Ξανθίππου στην υπόθεση αυτή, μας παραπέμπει στις πολιτικές αντιπαραθέσεις ανάμεσα στις επιφανείς οικογένειες στο πλαίσιο του

*17 de Romilly J., *Προβλήματα της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας* (1992), 47-117

*18 Starr Ch. G., *Η γένεση της αθηναϊκής δημοκρατίας: η Εκκλησία κατά τον πέμπτο αιώνα π.Χ.* (1991), 82

δημοκρατικού πολιτεύματος. Στην προκειμένη περίπτωση έχουμε να κάνουμε με αντιπαράθεση ανάμεσα στους εκπροσώπους των δύο σημαντικότερων οίκων της Αθήνας, των Φιλαϊδών και των Αλκμεωνιδών (ο Ξάνθιππος είχε παντρευτεί την κόρη του Μεγακλή, Αγαρίστη, και φαίνεται να υιοθετεί την πολιτική γραμμή του οίκου των Αλκμεωνιδών). Αξίζει, μάλιστα, να σημειωθεί ότι αυτή η αντιδικία ανάμεσα στον Ξάνθιππο και το Μιλτιάδη θα κληροδοτηθεί και στους γιους τους, Περικλή και Κίμωνα, αφήνοντας να διαφανεί ένα πλέγμα ισχυρών αντιπαραθέσεων ανάμεσα στις μεγάλες οικογένειες, που επηρέαζε σε μικρό ή μεγάλο βαθμό την πολιτική κατάσταση στην Αθήνα. Η πολιτική αυτή αντιπαράθεση μαρτυρείται από τον Αριστοτέλη στο έργο του *Αθηναίων Πολιτεία*, όπου παρουσιάζεται ο Ξάνθιππος ως επικεφαλής του δήμου, ενώ ο Μιλτιάδης ως επικεφαλής των «γνωρίμων» (28.2). Το επίθετο *γνωριμοί*, που σημαίνει διακεκριμένοι αποτελεί ένα από τους μεροληπτικούς ευφημισμούς που χρησιμοποιούσαν οι Έλληνες συγγραφείς αντί για τον όρο «οι πλούσιοι», προδίδοντας τις πολιτικές τους προτιμήσεις. *19 Η καταδίκη του Μιλτιάδη έδωσε κάποιο προβάδισμα στην οικογένεια των Αλκμεωνιδών. Η εκλογή του Αριστείδη, που ανήκε στο συνασπισμό των Αλκμεωνιδών (Πλ. *Αριστ.* 2.1), το 489/8 στο αξίωμα του άρχοντα, ίσως, να επιβεβαιώνει την υπεροχή του οίκου στην πολιτική σκηνή της Αθήνας εκείνη την περίοδο.

Επίσης, μπορεί να υπάρξει προηγούμενο αυτής της αντιπαράθεσης και στην πρώτη δικαστική καταδίωξη, που υπέστη ο Μιλτιάδης, επιστρέφοντας στην Αθήνα, με την κατηγορία ότι εξουσίαζε ως τύραννος στη Χερσόνησο (Ηρ. 6.104.2). Βέβαια, σ' αυτή την περίπτωση ο συγγραφέας δεν προβαίνει στην καταγραφή των πολιτικών αντιπάλων του Μιλτιάδη, αλλά οι υποψίες στρέφονται τόσο στον Ξάνθιππο, που πέτυχε αργότερα την καταδίκη του, όσο και στο Θεμιστοκλή, που το 493, έχοντας καταλάβει το αξίωμα του επώνυμου άρχοντα, προσπαθούσε να προωθήσει τα σχέδιά του για κατασκευή ισχυρού ναυτικού στόλου. Ο Μιλτιάδης ανέστειλε τα σχέδια αυτά και ενίσχυσε το στρατό των οπλιτών, περιφρουρώντας τα κυριαρχικά δικαιώματα των ευγενών, αφού σ' αυτούς στηριζόταν η άμυνα της πόλης. *20 Στην αποτυχία του Θεμιστοκλή να υλοποιήσει το ναυτικό πρόγραμμά του από το 493, ίσως, να οφείλεται κι ο χαρακτηρισμός του Ηρόδοτου για τον εισηγητή της πρότασης, σχετικά με το χρησμό του ξύλινου τείχους: «ἦν δέ τῶν τις Ἀθηναίων ἀνὴρ ἐς πρώτους νεωστί παριών» (7.143.1). Η φράση αυτή μας προβληματίζει, γιατί ο Θεμιστοκλής το 482/1 «δεν είχε αναδειχθεί τελευταία», αφού είχε σημειώσει αξιόλογη πολιτική δράση τουλάχιστον από το 493. Αν, όμως, ο Ηρόδοτος υπαινίσσεται την επικράτηση («ἐς πρώτους») του Θεμιστοκλή στην πολιτική σκηνή μετά τον οστρακισμό του Ξάνθιππου το 484 και τον πιο πρόσφατο του Αριστείδη το

*19 Finley M.I., , *Η πολιτική στον αρχαίο κόσμο* (1996), 2.

*20 *Ιστορία Ελληνικού έθνους*, τ.Β (1980), 292,312-3

482, τότε διαφαίνεται το ισχυρό πλέγμα αντιπαραθέσεων ανάμεσα στο Θεμιστοκλή και τις επιφανείς οικογένειες των Φιλαϊδών και των Αλκμεωνιδών ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 490.

Το 493 έγινε κι η δίκη του Φρύνιχου, που καταδικάστηκε επειδή θύμισε στους Αθηναίους την προδοσία τους προς τους Ίωνες (*οίκηια κακά* 6.21). Η επιβολή ενός τόσο μεγάλου προστίμου - 1000 δραχμές- οδήγησε τον Willams στην υποψία ότι επρόκειτο για πολιτικό χτύπημα. Κατά τη γνώμη του αυτοί που εμφανίστηκαν ως κατηγοροί ήταν αυτοί που επιδίωκαν τη μη ανάμειξη της Αθήνας στην Ιωνία, ενώ αυτοί που βρίσκονταν πίσω από την παραγωγή του έργου ήταν είτε ο Θεμιστοκλής (παραπέμπει στον Forrest CQ 10 [1960] 235), είτε η οικογένεια των Κιμωνιδών – Φιλαϊδών, λόγω των αντιπερσικών τους αισθημάτων, ως μία ένδειξη διαμαρτυρίας για την εξωτερική πολιτική της Αθήνας. *21 Η σύνδεση του ονόματος του Θεμιστοκλή με το συγκεκριμένο έργο οφείλεται στο ότι η τραγωδία αυτή, μάλλον, παίχτηκε τον επόμενο χρόνο της άλωσης, το 493/2, όταν επώνυμος άρχοντας ήταν ο Θεμιστοκλής. Όπως γνωρίζουμε, η διεξαγωγή των δραματικών αγώνων ήταν υπό την εποπτεία του επώνυμου άρχοντα, ο οποίος εγκρίνει και τα έργα που θα παιχτούν. Πιστεύεται, λοιπόν, ότι δεν είναι απλή σύμπτωση ότι ο ίδιος άνθρωπος συνδέεται άλλη μία φορά με την παράσταση ενός άλλου ιστορικού δράματος του Φρυνίχου, τις *Φοίνισσες*, που παίχτηκε το 476 με χορηγία του Θεμιστοκλή (Πλούτ. *Βίος Θεμιστοκλή* 5). *22 Ο Θεμιστοκλής θα πρέπει να ήταν υπεύθυνος και για την πολιτική προπαγάνδα της πρώτης τραγωδίας, με σκοπό να ευαισθητοποιήσει τους Αθηναίους, να εγείρει το πατριωτικό τους φρόνημα και να αναλάβουν δράση κατά της Περσίας. Επιδίωξη του Θεμιστοκλή, ήδη από τη δεκαετία του 490 ήταν να στρέψει τους Αθηναίους στη θάλασσα, πράγμα που το κατάφερε τη δεκαετία του 480, αφού είχε πεθάνει ο Μιλτιάδης κι είχαν εξοριστεί οι πολιτικοί του αντίπαλοι, ο Αριστείδης κι ο Ξάνθιππος. Πάντως, το 493 ο Φρύνιχος τιμωρήθηκε, ίσως επειδή υπερίσχυσε στη λαϊκή συνεδρίαση η άποψη εκείνων που είχαν νωρίτερα υποστηρίξει και την ανάκληση του στόλου από την Ιωνία. Πίσω από τους κατηγορούς του Φρυνίχου, ίσως, να ήταν οι πολέμιοι αυτού του προγράμματος, που θα μεταμόρφωνε ριζικά την κοινωνικο-πολιτική εικόνα της Αθήνας.

Δεν θα πρέπει, ωστόσο, μελετώντας αυτές τις αντιδικίες ανάμεσα στα μέλη των επιφανών οίκων, να λησμονούμε το ρόλο του δήμου. Οι πολιτικοί μπορούσαν να αφυπνίζουν και να θέτουν σε λειτουργία κάποια σχέδια κατά των αντιπάλων τους, δε θα μπορούσαν, όμως, να υλοποιήσουν την πολιτική τους πρόθεση, όταν αυτή εξαρτιόταν από δημοκρατικούς θεσμούς – οστρακισμό, *είσαγγελία* – χωρίς την ψήφο

*21 Williams G.M.E., “Athenian Politics 508/7-480 B.C.: a Reappraisal”, *Athenaeum* 60 (1982), 530-31.

*22 Lesky A., *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας* (1990), 336.

χιλιάδων πολιτών. Όλες οι καταδίκες ήταν αποτέλεσμα της αντίδρασης του λαού στα εκάστοτε γεγονότα, όχι απλώς τα σχέδια κάποιων πολιτικών . *23 Η απότομη, μάλιστα, μετάβαση της πορείας κάποιων πολιτικών ηγετών, όπως στην περίπτωση του Μιλτιάδη, που καταδικάστηκε σε δίκη που έγινε ένα χρόνο μόλις μετά το θρίαμβο στο Μαραθώνα, αποδεικνύει τη δύναμη που είχε αρχίσει να αποκτά ο *δῆμος*. Όπως πολύ σωστά σημειώνει ο Willams «η βάση της εξουσίας στην πολιτεία μεταφερόταν σιγά-σιγά από τις επιφανείς οικογένειες στα λαϊκά όργανα διακυβέρνησης. Ο δῆμος με τις αναστατώσεις του 489 έδειξε ξεκάθαρα ότι μπορούσε εξίσου εύκολα να καταστρέψει τους εκλεγμένους του ηγέτες, όσο και να τους αναδείξει. Αυτοί ήταν οι νέοι κανόνες του πολιτικού παιχνιδιού που καθιερώθηκαν μετά τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη' ενός παιχνιδιού που γινόταν όλο και πιο επικίνδυνο για να το παίξει κανείς» . *24

Πάντως, ενδεικτικό της φόρτισης που επικρατεί στην πολιτική σκηνή της Αθήνας την εποχή εκείνη, είναι ότι μετά το θάνατο του Μιλτιάδη οξύνονται οι πολιτικοί αγώνες ανάμεσα στις ηγετικές μορφές. Η δίκη του Μιλτιάδη το 489, η πρώτη πολιτική δίκη σε εκκλησία του δήμου που μαρτυρείται στις πηγές, σηματοδοτεί την απαρχή ενός νέου κύκλου αντιπαραθέσεων ανάμεσα σε πολιτικούς ηγέτες.

Ο Ηρόδοτος δεν μας πληροφορεί για τους συνεχείς οστρακισμούς κατά τη δεκαετία του 480, που απομάκρυναν από την πολιτική σκηνή σημαντικές πολιτικές προσωπικότητες, μας δίνει, όμως, κάποιες ενδείξεις για τις αντιπαραθέσεις αυτές, όταν αναφέρεται στον οστρακισμό του Αριστείδα το 483/2.

Ο αρχαίος ιστορικός παρουσιάζει τον οστρακισμό του Αριστείδα ως την αποπομπή ενός *άριστου και δικαιοτάτου άντρα* (8.79), αλλά δε τον συνδυάζει με τα άλλα πολιτικά γεγονότα της περιόδου. Φαίνεται, όμως, πως ήταν θέμα πολιτικής: ο Αριστείδης εξοστρακίσθηκε τη χρονιά που ψηφίστηκε ο νόμος για το ναυτικό, που άλλαξε τα πολιτικά δεδομένα στην Αθήνα, καθώς αποκτούν πολιτική σημασία και οι *θηῆτες*. Ο Αριστοτέλης (*Αθ. Πολ.* 22.7) συνδέει τόσο τις δύο αυτές αποφάσεις, που δύσκολα μπορούμε να απορρίψουμε την μη εμπλοκή του Αριστείδα στο ναυτικό ψήφισμα. Άραγε, να αντιτάχθηκε σ' αυτό, επειδή προέβλεπε την κοινωνική μεταβολή που θα προκαλούσε η χειραφέτηση των *θητῶν*; Και γιατί, ο Ηρόδοτος να εμφανίζει το *δίκαιο* Αριστείδα ως θύμα του δημοκρατικού πλήθους; Βέβαια, δε φτάνει σε σημείο, όπως ο Πλούταρχος (*Αριστειδ.* 7, 26) να μιλήσει για φθόνο του λαού, που τον εξωθεί σε εγκλήματα απέναντι σε καλούς και δυνατούς πολίτες, αλλά

*23 Lavelle B.M., *The sorrow and the pity* (1992), 36 &

Finley M.I., *Democracy, ancient and modern* (1985), 18 κ.εξ.

*24 Williams G.M.E., "Athenian Politics 508/7-480 B.C.: a Reappraisal", *Athenaeum* 60 (1982), 533.

υπάρχει έντονα ένας τόνος δυσαρέσκειας του Ηροδότου για τη συγκεκριμένη απόφαση του δήμου (*τόν ἐγὼ νενόμικα, πυνθανόμενος αὐτοῦ τὸν τρόπον, ἄριστον...*). Ἄραγε ήθελε ο Ηρόδοτος να εκδηλώσει τη δυσαρέσκειά του για κάποιες από τις λειτουργίες του δημοκρατικού πολιτεύματος, με τις οποίες αποδυναμώνονταν σημαντικές και ικανές πολιτικές φυσιογνωμίες; Πάντως, με τη φράση *ἐξωστρακισμένος ὑπὸ τοῦ δήμου* (8.79.1) ο ιστορικός αποδίδει ξεκάθαρα την πράξη αυτή στον αθηναϊκό λαό, όχι μόνο κυριολεκτικά, μια κι ως γνωστό απαιτούνταν 6.000 ψήφοι, αλλά και ουσιαστικά, ότι δηλαδή επρόκειτο για απόφαση του ίδιου του δημοκρατικού πλήθους κι όχι για μηχανορραφίες κάποιου πολιτικού αντιπάλου (του Θεμιστοκλή, όπως πολλοί σύγχρονοι μελετητές υποστηρίζουν, επηρεασμένοι και από τη μαρτυρία του Πλουτάρχου, *Ἀριστειδ.* 7).

Πριν προβούμε σε οποιαδήποτε περαιτέρω ανάλυση του συγκεκριμένου σχόλιου του Ηροδότου, σκόπιμο θα ήταν να ανατρέξουμε σε κάποια στοιχεία που αφορούν τον εν λόγω θεσμό. Οι μαρτυρίες, βέβαια, προέρχονται από μεταγενέστερες της εποχής που μελετάμε πηγές, αλλά η καταφυγή σ' αυτές είναι, κατά τη γνώμη μου, αναγκαία, μία και ο Ηρόδοτος δεν παραθέτει αρκετές πληροφορίες σχετικά με το συγκεκριμένο θέμα. Τα αυτά στοιχεία, όμως, που θα αναφερθούν θα μπορέσουν να αποκαλύψουν, ίσως, κάποιες πτυχές της σκέψης του ιστορικού, ώστε να αιτιολογηθεί και το παραπάνω σχόλιό του.

Από τον Αριστοτέλη, λοιπόν, πληροφορούμαστε ότι το μέτρο αυτό καθιερώθηκε από τον Κλεισθένη (*Αθ. Πολ.* 22.4), για να προφυλάσσεται η πόλη από τους επίδοξους τυράννους. Πέρα από το αν πράγματι εισηγήθηκε ο Κλεισθένης το μέτρο αυτό ή όχι, επειδή τέθηκε σε λειτουργία μόλις δύο δεκαετίες αργότερα, δεν μπορούμε να μην το συσχετίσουμε με τα γεγονότα του 508. Ως τότε η χρήση της εξορίας ήταν ένα πολιτικό όπλο για την εξόντωση των αντιπάλων, κάτι που συνέβη και στην περίπτωση της αντιπαράθεσης του Ισαγόρα με τον Κλεισθένη. Όπως είδαμε, όμως, (βλέπε γεγονότα του 508) η κατάσταση εξελίχτηκε διαφορετικά και στο τέλος επήλθε μία ριζική αλλαγή της πολιτικής δομής της πόλης της Αθήνας. Οι μη ευγενείς ενεπλάκησαν με δική τους πρωτοβουλία στην αριστοκρατική διαμάχη. Διώχνοντας τη μία παράταξη κι επαναφέροντας την άλλη (*Κλεισθανέα καί τὰ ἑπτακόσια ἐπίστια...μεταπεμψάμενοι*, 5.73.1), οι μη ευγενείς πήραν στα χέρια τους την απόφαση για εξορία, κι όπως αυτή ήταν θεμελιώδης για την αριστοκρατική εξουσία, έτσι κι ο σφετερισμός αυτής της δύναμης ήταν πρωταρχικός για την επιβεβαίωση της πολιτικής εξουσίας του λαού. Επίσης, η εμπλοκή των μη ευγενών στην αριστοκρατική *στάσιν*, μας παραπέμπει στο σχετικό νόμο του Σόλωνα, που στόχευε στην αποκατάσταση της σταθερότητας στην πόλη. Σύμφωνα με τα παραπάνω, θα μπορούσαμε να δούμε το μηχανισμό του οστρακισμού ως μία ειρηνική μεσολάβηση του δήμου στις πολιτικές διαμάχες ανάμεσα στους πολιτικούς ηγέτες. Επομένως, εύλογα θα μπορούσαμε να εκλάβουμε και τον Κλεισθένη που σχετίστηκε

άμεσα με τα γεγονότα του 508 ως τον εμπνευστή του μέτρου αυτού , προκειμένου να προσφέρει στη νεαρή δημοκρατία ένα ειρηνικό μέσο για δημοκρατική επίλυση των πολιτικών αγώνων ανάμεσα σε αριστοκρατικούς και μη πολιτικούς ηγέτες, αλλά κι ένα αποτελεσματικό όπλο, για να αναχαιτίζονται οι βίαιες απόπειρες κατάληψης της εξουσίας από αριστοκρατικές ομάδες. * 25 Άλλωστε, η δεκαετής εξορία δε σήμαινε την οριστική κατάργηση της δράσης ενός πολιτικού, επέτρεπε όμως την απομάκρυνση ενός πολιτικού προσώπου που προκαλούσε διάσταση απόψεων και γι' αυτό αποτελούσε κίνδυνο για τη δημοκρατία και τη σταθερότητά της. Επομένως, ο οστρακισμός ως ένα θεσμοθετημένο μέσο αναχαίτισης των ακροτήτων στις πολιτικές διαμάχες, αποτέλεσε μία ασφαλιστική δικλείδα της δημοκρατίας, που μείωνε κατά πολύ τον κίνδυνο εμφύλιου πολέμου κι επέτρεψε τη βαθμιαία κι ασφαλή ανάπτυξη του δημοκρατικού αισθήματος κατά το α' μισό του 5^{ου} αιώνα. *26

Στα πλαίσια αυτά κι ο οστρακισμός του Αριστείδη το 482 θα μπορούσε να εκληφθεί ως μία αναγκαία απομάκρυνση, ώστε να αποσοβηθεί ο κίνδυνος βίας, λόγω της αντιπαράθεσης ανάμεσα στον Αριστείδη και το Θεμιστοκλή. Δεν έχουμε, λοιπόν, να κάνουμε με το φθόνο του λαού, όπως, έντονα προβάλλει ο αριστοκρατικής ιδεολογίας Πλούταρχος, αλλά με το φθόνο των ίδιων των πολιτικών ηγετών που τους ωθούσε σε σκληρούς κομματικούς ανταγωνισμούς. Βέβαια, με την πάροδο του χρόνου και μέσα στη δίνη των παθών που έγειρε ο μακροχρόνιος πελοποννησιακός πόλεμος, ο θεσμός του οστρακισμού καταργήθηκε, όταν έγινε η πρώτη απόπειρα χειραγώγησής του, με τη συνεργασία του Αλκιβιάδη και του Νικία εναντίον του Υπερβόλου το 417, με αποτέλεσμα τον οστρακισμό του τελευταίου (Αριστοτ., *Αθην. Πολιτ.* 43.5). Ο μηχανισμός τέθηκε σε εφαρμογή, αλλά δεν απέφερε τα οφέλη που προαναφέραμε, μια και οι διαφορές ανάμεσα στους αντιμαχόμενους δε διευθετήθηκαν.

Υπάρχει, ωστόσο, και η τάση πολλών μελετητών να βλέπουν πίσω από τις λαϊκές αυτές αποφάσεις τις ισχυρές επιδράσεις κάποιων πολιτικών προσωπικοτήτων που κατάφεραν με διάφορους τρόπους να επηρεάσουν το λαό, ώστε να εξασφαλίσουν την απομάκρυνση του αντίπαλού τους. Η τάση αυτή οφείλεται σε κάποιες μαρτυρίες αρχαίων συγγραφέων, όπως του Πλουτάρχου, ο οποίος αναφέρει για τις διαβολές του Θεμιστοκλή, ότι *διέδιδε στο πλήθος πως ο Αριστείδης προετοίμαζε κρυφά μία μοναρχία για τον εαυτό του* (Θεμιστ.3.11). Θα αρκούσαν, όμως, αυτές οι διαδόσεις για να επηρεάσουν το τελικό αποτέλεσμα, που αφορούσε την ψήφο χιλιάδων πολιτών;

Νοθείες στο χώρο της πολιτικής μπορούν να επιβεβαιωθούν και με βάση τα

*25 Forsdyke S., "Exile, ostracism and the Athenian democracy", *ClAnt* 19 (2000), 247

*26 Sinclair R.K., *Δημοκρατία και συμμετοχή στην αρχαία Αθήνα* (1997), 250.

αρχαιολογικά ευρήματα. Πιο χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των 190 οστράκων που βρέθηκαν στη δυτική πλευρά της Ακρόπολης κι είχαν όλα το όνομα του Θεμιστοκλή, χαραγμένο όμως από λίγα μόνο χέρια (δεκατέσσερις διαφορετικούς γραφικούς χαρακτήρες). Το εύλογο συμπέρασμα στο οποίο κατέληξαν οι μελετητές είναι ότι τα όστρακα αυτά είχαν γραφτεί από πριν, για να διανεμηθούν σε πιθανούς ψηφοφόρους. Οι περιπτώσεις αυτές, ωστόσο, όπως παρατηρεί κι ο M. Finley δεν μπορούν να θεωρηθούν γενικό φαινόμενο. Άλλωστε, η ψηφοθηρία, οι αποζημιώσεις και τα κέρδη, οι συμμαχίες κι οι συμφωνίες αποτελούν τις βασικές τεχνικές της καθημερινής πολιτικής σε κάθε γνωστό πολιτικό σύστημα. *27

Και πάλι, όμως, η όποια απόπειρα να οργανωθεί η ψηφοφορία σε βάρος κάποιου προσώπου θα απαιτούσε κάτι περισσότερο από τη διανομή των προχαραγμένων οστράκων. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθούμε στα πολιτικά κυκλώματα που λειτουργούσαν την εποχή εκείνη, κυρίως με βάση τη δράση των *έταιρειών*. Ο Θεμιστοκλής, σύμφωνα με τα γραφόμενα του Πλουτάρχου, επέφερε το χτύπημα κατά του αντιπάλου του, επειδή *εις εταιρείαν έμβάλων έαυτόν είχε πρόβλημα* (=προβολή) *καί δύναμιν ούκ εύκαταφρόνητον* (Αριστ. 2). Ο Θεμιστοκλής, δηλαδή, ασκούσε πολιτική επιρροή μέσα από την ένταξή του σε πολιτικούς συλλόγους. Όπως προαναφέρθηκε (βλέπε γεγονότα του 508), οι αριστοκρατικές αυτές ομάδες συνέχισαν να υπάρχουν και να λειτουργούν παράλληλα με τους δημοκρατικούς θεσμούς. Έτσι, διαβάζουμε στις πηγές για *εταιρείας και έταίρους*, που υποστήριζαν δημοφιλείς ηγέτες του 5^{ου} αιώνα. Εκτός από τον προαναφερθέντα Θεμιστοκλή, ο Περικλής «*τάλλα δέ φίλους και έταίρους καθιείς έπραττεν*» (Περ. 7). *28 Ωστόσο, σε άλλο σημείο ο Πλούταρχος τονίζει ότι ο Περικλής απέφευγε τις πολλές συναναστροφές και τις συνεστιάσεις (Περ. 7), οδηγώντας μας στη σκέψη ότι η χρήση της λέξης *έταίρος* στο συγκεκριμένο βίο σημαίνει άλλους κι όχι μέλη κάποιας εταιρείας, που ήταν επικεφαλής ο Περικλής. Ο αντίπαλός του ο Θουκυδίδης, αν και οργάνωσε τους υποστηρικτές του, δεν κατάφερε να πλήξει τον Περικλή αντίθετως, πήρε ο ίδιος το δρόμο της εξορίας το 443. Πάντως, μέσα από αυτούς τους συλλόγους είχε τη δυνατότητα κάποιος Αθηναίος να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο, επηρεάζοντας το δήμο στη λήψη καίριων πολιτικών αποφάσεων ή να μεθοδεύσει την απομάκρυνση πολιτικών του αντιπάλων από το προσκήνιο. Η υποστήριξη ηγετικών φυσιογνωμιών από δραστήριους πολίτες, που ήταν οργανωμένοι, συνιστούσε ένα πολιτικό κύκλωμα. Αυτοί συζητούσαν για να επηρεάσουν κι άλλους, στα γυμναστήρια, στην αγορά, στα πλαίσια του δήμου τους κι έξω από αυτόν. «Η “αφθονία των φίλων” θεωρείτο δίκαια από τον Αριστοτέλη (Πολιτικά 1284^a 19-22) ένα από τα βασικά στοιχεία πολιτικής δύναμης», σημειώνει ο R.K. Sinclair. *29

*27 Finley M.I., *Η πολιτική στον αρχαίο κόσμο* (1996), 57-8.

*28 Calhoun G.M., *Athenian clubs in politics and litigation* (1964), 16-18.

*29 (Sinclair R.K., *Δημοκρατία και συμμετοχή στην αρχαία Αθήνα* (1997), 161-4.

Ωστόσο, όλα αυτά δεν συνιστούν την εικόνα μίας ανίσχυρης Εκκλησίας, που γινόταν υποχείριο του εκάστοτε πολιτικού, αλλά επιβεβαιώνουν τη διαπίστωση πώς καμιά δημοκρατία δεν μπορεί να θωρακισθεί θεσμικά ενάντια στη διαβλητή εύνοια και στην υπόγεια αντιπαροχή. Και πάλι, όμως, δε θα πρέπει να υπερβάλουμε, όσον αφορά την επιρροή και τις μυστικές συμφωνίες μεταξύ πολιτικών.

Άλλωστε, ο ίδιος ο Θεμιστοκλής που θεωρείται υπαίτιος για τους οστρακισμούς των αντιπάλων του, σύντομα έπεσε σε δυσμένεια και το 471 οστρακίστηκε κι ο ίδιος. Επανερχόμενοι, λοιπόν, στην περίπτωση του Αριστείδη, θα ήταν πιο εύλογο να τη συσχετίσουμε με τα πολιτικά γεγονότα της χρονιάς εκείνης, που σηματοδεύτηκε από το ναυτικό ψήφισμα. Επίσης, δε θα πρέπει να ξεχνάμε ότι βρισκόμαστε σε μία εποχή κατά την οποία η δημοκρατική συνείδηση του αθηναϊκού λαού γίνεται ολοένα και πιο πλατιά, πιο δυναμική. Ο δήμος επικροτεί προτάσεις, που προστατεύουν τα συμφέροντά του, που ενδυναμώνουν τη θέση του στο πολιτικό γίνεσθαι. Ο δήμος αυτός άδραξε την ευκαιρία που παρουσιάστηκε με την πρόταση του Θεμιστοκλή, ώστε να αυξήσει την πολιτική του επιρροή. Όσοι αντιτάσσονται στην εξέλιξη αυτής της διαδικασίας, που ξεκίνησε από τη δημοτική επανάσταση του 508 και μετά, απομακρύνονται από την πολιτική σκηνή.

Ο δήμος, όμως, αυτός φαίνεται να λειτουργεί πέρα από εμπάθειες, και στις κρίσιμες στιγμές εκτιμώντας την αρετή των ικανών πολιτικών τους επανεκλέγει στα ανώτερα αξιώματα. Έτσι, λοιπόν, βλέπουμε τους εξοστρακισθέντες Ξάνθιππο και Αριστείδη να είναι εκλεγμένοι στρατηγοί το 480/79 (8.131.3 και 8.95 αντίστοιχα) και να συμμετέχουν ενεργά στον εθνικό αγώνα. Οι πολιτικές διαμάχες μπαίνουν στην άκρη, όταν ο κίνδυνος απειλεί την πατρίδα. Άλλωστε, οι συγκρούσεις είναι πάντοτε γόνιμες σε μία δημοκρατία, αρκεί να είναι σε θεμιτά πλαίσια και με νόμιμα μέσα.

Έχοντας, λοιπόν, κατά νου όλα τα παραπάνω, σχετικά με το θεσμό του οστρακισμού και τις πολιτικές συνθήκες εκείνης της εποχής, πώς μπορούμε να ερμηνεύσουμε το σχόλιο του Ηροδότου για τον Αριστείδη (8.79); Ήθελε, άραγε, να επισημάνει ένα αρνητικό της δημοκρατίας, εφόσον μέσω του συγκεκριμένου θεσμού της, καταργούνται πολύτιμοι για το κοινό όφελος άνδρες; Θα μπορούσε, ίσως, το σχόλιο αυτό να αποκαλύπτει την πολιτική θέση του ιστορικού, η οποία θα ήταν δημοκρατική, αλλά από την πλευρά των συντηρητικών; Μήπως, σχετίζεται η λαϊκή αυτή απόφαση, η λανθασμένη, προφανώς, κατά τον ιστορικό, με την επιπόλαιη, πάλι σύμφωνα με τα γραφόμενα του συγγραφέα, απόφαση για εμπλοκή στην ιωνική επανάσταση; *Εξαπατηθείς* και πάλι ο δήμος; Υπάρχει κι ένας άλλος παράγοντας που μπορεί να επηρέασε τον ιστορικό, πέρα από την πρόθεσή του να εξάρει τον αδιάφθορο χαρακτήρα ενός ατόμου, που έμεινε στην ιστορία με το χαρακτηρισμό *δίκαιος*, μια και ήδη από τότε η δωροδοκία ήταν αναγνωρισμένο στοιχείο του δημόσιου βίου. Ο παράγοντας αυτός σχετίζεται με τις σχέσεις του Αριστείδη με τους

Αλκμεωνίδες. Ο Πλούταρχος τον αναφέρει ως *έταίρον* του Κλεισθένη (*Αριστ.* 2.1) – αν και υπήρχε σημαντική διαφορά ηλικίας ανάμεσά τους. Ο Ηρόδοτος τον εμφανίζει σε μία παράλληλη πορεία με τον Ξάνθιππο, εξοστρακισθέντες κι οι δύο στα τέλη του 480, οι οποίοι όμως, επιστρέφουν για χάρη της πατρίδας και εκλέγονται στρατηγοί και ηγούνται των στρατιωτικών δυνάμεων το 479, όταν ο Θεμιστοκλής δεν εμφανίζεται να έχει αναλάβει κάποιο αξίωμα. Μήπως, λοιπόν, και στην περίπτωση αυτή λειτούργησε η συμπάθεια του ιστορικού προς το γένος των Αλκμεωνιδών και γι' αυτό νιώθει την ανάγκη να δηλώσει τη συμπάθεια του σε κάποιο που συνεργάστηκε μ' αυτούς και αντιτάχτηκε στην πολιτική του Θεμιστοκλή, για τον οποίο ο Ηρόδοτος δεν έτρεφε τα καλύτερα αισθήματα (8.112);

Στο πλαίσιο αυτής της αντιπαράθεσης Θεμιστοκλή-Αριστείδη τοποθετεί ο Williams την επιλογή του πρώτου να πείσει τους συμπολίτες του να κατασκευάσουν το στόλο με τα έσοδα του Λαυρίου (7.144), προβάλλοντας ως επιχείρημα τον πόλεμο εναντίον των Αιγινήτων. Ο Θεμιστοκλής, κατά τη γνώμη του Williams, επικεντρώθηκε στον ανταγωνισμό Αθήνας – Αίγινας, λόγω προσωπικών κινήτρων: οι Αιγινήτες είχαν μηδίσει το 491 (6.49) και με τις φήμες που διαδίδονταν για αντεκδίκηση της Περσίας στα τέλη του 486 (*Ηρ.* 7.20, *Θουκ.* 1.14.3) θα μπορούσε να αναβιώσει και η απειλή μηδισμού των Αιγινήτων. Από την άλλη, οι πολιτικοί αντίπαλοι του Θεμιστοκλή, οι Αλκμεωνίδες ή κάποια μέλη του συνασπισμού τους, είχαν διασυνδέσεις με την Αίγινα (ο Williams παραπέμπει στις μαρτυρίες του Δημοσθένη (26.2.6) για τον Αριστείδη, και του Πινδάρου (*Ολυμπ.* 8.54, *Νεμ.* 4.93, 6.65) για το Μελισία, τον πατέρα του μετέπειτα γαμπρού του Κίμωνα, *Θουκυδίδη*.) και μάλιστα, με την τάξη των πλουσίων που είχαν, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, ηγηθεί του πολέμου εναντίον της Αθήνας (6.91) ο Αριστείδης σε κάποιο από τα *γράμματα του Θεμιστοκλή* (11) χαρακτηρίζεται ως «ο Αιγινήτης». Συνδυάζοντας όλα αυτά τα στοιχεία ο Williams εξάγει το συμπέρασμα, ότι θα πρέπει να υπήρξε κάποια προπαγάνδα από το Θεμιστοκλή και τους οπαδούς του με στόχο να πλήξει την εικόνα των Αλκμεωνιδών, δίνοντας έμφαση στην εξής σύνδεση: από τη μία, Αριστείδης (και Αλκμεωνίδες) – Αιγινήτες, εχθροί Αθηναίων, κι από την άλλη, ο Θεμιστοκλής κατά Αιγινήτων (προτείνει κατασκευή στόλου για πόλεμο εναντίον τους, 7.144, τους έχει κατηγορήσει για μηδισμό, 8.92.2), άρα ο Θεμιστοκλής είναι ο υπερασπιστής των συμφερόντων και της ασφάλειας της Αθήνας. *30

Η εικασία του Williams είναι ενδιαφέρουσα κι ίσως να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα' οι Αλκμεωνίδες είχαν χάσει ήδη κάποια σημαντικά μέλη τους με τους οστρακισμούς της δεκαετίας του 480, ενώ η σχέση Αριστείδη - Θεμιστοκλή,

*30 Williams G.M.E., "Athenian Politics 508/7-480 B.C.: a Reappraisal", *Athenaeum* 60 (1982), 542.

όπως μαρτυρείται και από τον ίδιο τον Ηρόδοτο ήταν πολύ ανταγωνιστική (*Αριστείδης... ἐξεκαλέετο Θεμιστοκλέα, ἔοντα μὲν ἑαυτῷ οὐ φίλον, ἐχθρόν δέ τὰ μάλιστα.* 8.79.1). Όποια προπαγάνδα, όμως, κι αν έκανε ο Θεμιστοκλής σε βάρος του Αριστείδα, είτε ως ατόμου, είτε ως εξέχοντος μέλους του συνασπισμού των Αλκμεωνιδών, δε φαίνεται να του προσέδωσε οφέλη που διάρκεσαν για πολύ' ήδη το 479, έπειτα από τη λαμπρή νίκη των Ελλήνων στη ναυμαχία της Σαλαμίνας, ο εμπνευστής αυτής της επιτυχίας δεν αναφέρεται να έχει επανεκλεγεί στο αξίωμα του στρατηγού. Αντιθέτως, ως επικεφαλής του στρατού και του στόλου είναι οι αντίπαλοί του Ξάνθιπος και Αριστείδης (8.131, 9.28). Επομένως, δε φαίνεται να είχε τόσο μεγάλη ικανότητα να πείθει το λαό, ώστε να κυριαρχεί στην πολιτική σκηνή, και μάλιστα, όταν είχε ήδη μία τόσο σημαντική επιτυχία στο ενεργητικό του.

Ας δούμε, όμως, με περισσότερες λεπτομέρειες την αλλαγή αυτή στην ηγεσία του ελληνικού ναυτικού το 479 και το πολιτικό παρασκήνιο που μπορεί αυτή να κρύβει.

Μετά τη διακοπή των επιχειρήσεων που επέβαλε ο χειμώνας του 480/79, οι Έλληνες ετοιμάζονται να αντιμετωπίσουν τους Πέρσες που άφησε ο Ξέρξης στην κεντρική Ελλάδα, με επικεφαλή το Μαρδόνιο. Παράλληλα, όμως, σχεδιάζουν και νέες επιχειρήσεις στη θάλασσα. Οι Αθηναίοι, λοιπόν, σύμφωνα με την καθιερωμένη διαδικασία, διεξάγουν ψηφοφορία για την εκλογή των στρατιωτικών τους αξιωματούχων. Πληροφορούμαστε από τον Ηρόδοτο για την εκλογή του Ξανθίπου στο αξίωμα του στρατηγού την άνοιξη του 479, και μάλιστα σε εξέχουσα θέση, μία και αναφέρεται ως επικεφαλής του αθηναϊκού στόλου στην Αίγινα (8.131.3), κι αργότερα στη Μυκάλη (9.114) και τη Σηστό (7.33), αλλά και για την εκλογή του Αριστείδα, ο οποίος ηγείται της στρατιωτικής δύναμης των Αθηναίων στις Πλαταιές (9.28). Από την άλλη δεν μπορούμε να μην απορήσουμε με την αποσιώπηση των πηγών σχετικά με την δράση του Θεμιστοκλή, του αδιαμφισβήτητου θριαμβευτή της Σαλαμίνας. Πρόκειται για μία εντυπωσιακή αλλαγή στην ηγεσία του αθηναϊκής δύναμης, που για άλλη μία φορά μας παραπέμπει στις πολιτικές αντιπαραθέσεις, που διεξάγονται στην πολιτική σκηνή της δημοκρατικής Αθήνας εκείνης της περιόδου.

Ο Ξάνθιπος, όπως είχαμε δει, ήταν ο κύριος πολιτικός αντίπαλος του Μιλτιάδη (6.136), στη συνέχεια, όμως, τιμωρήθηκε κι αυτός με ποινή από τον αθηναϊκό *δήμον* και εξοστρακίσθηκε το 484 (Αριστοτ. *Αθην. Πολ.* 22.6), για να επιστρέψει στα τέλη του 481, με το ψήφισμα αμνηστίας (22.8), που μαρτυρείται και στη στήλη της Τροιζήνας. Ο Αριστοτέλης τον κατατάσσει στους επικεφαλής των δημοκρατικών, όπως και το Θεμιστοκλή, σε αντίθεση με το Μιλτιάδη και τον Αριστείδα που χαρακτηρίζονται ως ηγέτες των *γνωρίμων* (*Αθην. Πολ.* 28.2). Ο Θεμιστοκλής δικαιωματικά καθιερώνεται ως *ηγέτης του δήμου*, μια και η δράση τη δεκαετία του 480 συνηγορεί τα μέγιστα για μία τέτοια θέση. Το 483/2 πείθει τους Αθηναίους να ακολουθήσουν το μεγάλο ναυτικό του πρόγραμμα, που σταδιακά συμβάλλει στην ενίσχυση και ολοκλήρωση των δημοκρατικών θεσμών. Το 481/0

ανανεώνοντας οι Αθηναίοι την εμπιστοσύνη τους στις ικανότητες του, τον εκλέγουν στρατηγό (7.173.2), και στέλνεται ως αρχηγός της δύναμης που συμμετέχει στις επιχειρήσεις των Ελλήνων στη Θεσσαλία, εναντίον των Περσών. Λίγο αργότερα, είναι εκείνος που εισηγείται στον αθηναϊκό δήμο την καταφυγή στα πλοία, για να αντιμετωπιστεί η περσική απειλή. Αυτός οργανώνει την ελληνική άμυνα πριν από τη ναυμαχία στη Σαλαμίνα, και αμέσως μετά την οριστική αποχώρηση των Περσών από την Ελλάδα συμβάλλει στην ανοικοδόμηση της Αθήνας και στο χτίσιμο προστατευτικού τείχους (Πλούτ. *Θεμιστ.* 19). Με κίνδυνο, μάλιστα, της ζωής του, πηγαίνει ως πρέσβης στη Σπάρτη, προκειμένου να υπερασπισθεί τα συμφέροντα της πόλης του (Θουκ.1.90-91). Για ποιο, λοιπόν, την άνοιξη του 479 να μην ηγείται και πάλι του αθηναϊκού στόλου; Τι συνέβη κι έχασε την εμπιστοσύνη του *δήμου*;

Η Hamel αποδίδει την απομάκρυνση του Θεμιστοκλή από την πολιτική σκηνή της Αθήνας στην άσκηση κάποιας *είσαγγελίας* σε βάρος του. *31 Ο Διόδωρος γράφει ότι καθαιρέθηκε από το *δημο* (*ό δημος τών Αθηναίων απέστησεν αυτόν από τής στρατηγίας, καί παρέδωκε τήν ἀρχήν Ξανθίππῳ*, 11.27.3), αλλά δεν υπάρχει καμία μαρτυρία για διεξαγωγή σχετικής δίκης. Γιατί, όμως, να ασκηθεί δίωξη σε βάρος ενός τόσο πετυχημένου πολιτικού; Σίγουρα, η επιτυχία μπορεί να προκάλεσε το φθόνο των αντιπάλων του, αλλά ο τελικός κριτής για τη αναστολή της δράσης ενός πολιτικού είναι ο ίδιος ο λαός. Ο Ηρόδοτος μας δίνει κάποιες πληροφορίες, που συντείνουν στη διαμόρφωση ενός αρνητικού κλίματος για τον εν λόγω πολιτικό. Ο Θεμιστοκλής, λοιπόν, εισηγείται ανασυγκρότηση των ελληνικών δυνάμεων και αντεπίθεση, στο πλαίσιο μίας ριζοκίνδυνης πολιτικής - που φαίνεται όμως να είναι πρόθυμοι οι Αθηναίοι να ακολουθήσουν - αλλά αμέσως μετά αναδιπλώνεται και προτείνει στους Αθηναίους να περιμένουν την ερχόμενη άνοιξη, για να ανακτήσουν δυνάμεις (8.108-109). Ο Ηρόδοτος σχετικά με αυτή τη στάση του Θεμιστοκλή γράφει χαρακτηριστικά: *ταῦτα λέγων διέβαλλε, Αθηναῖοι δέ ἐπέιθοντο' ἐπειδή γάρ καί πρότερον δεδογμένος εἶναι σοφός... πάντως ἔτοιμοι λέγοντι πείθεσθαι* (8.110.1). Οι Αθηναίοι, κατά τον Ηρόδοτο, εμφανίζονται να δείχνουν μεγάλη ευπειθία στα λόγια του Θεμιστοκλή, ο οποίος δε φαίνεται να κινείται με τις αγαθότερες προθέσεις, μια και στέλνει μήνυμα στον Ξέρξη με το δούλο του Σίκιννο, προκειμένου να εξασφαλίσει την εύνοια του αντιπάλου. Υποψιαζόταν άραγε από τότε ότι κάποια στιγμή θα ερχόταν και η δικιά του η σειρά, να πέσει στη δυσμένεια των συμπολιτών του; Ίσως, όμως, να μην πρέπει να δίνουμε τόση βαρύτητα σε τέτοιου είδους συκοφαντίες, που μπορεί να κατασκευάστηκαν από τους αντιπάλους του, στο πλαίσιο μίας προπαγάνδας που θα αποσκοπούσε στην αποδυνάμωση της πολιτικής του δύναμης.

Τα αρνητικά, όμως, σχόλια του Ηροδότου δεν σταματάνε εκεί. Συνεχίζοντας

*31 Hamel D., *Athenian Generals* (1998), 141.

τη διήγησή του για τα γεγονότα μετά τη Σαλαμίνα, αναφέρεται στην πολιορκία της Άνδρου. Η αρνητική στάση του ιστορικού σχετικά με την απομύζηση χρημάτων από ελληνικές πόλεις με τη χρήση βίας θεωρήθηκε ως ένα από τα στοιχεία που αποδεικνύουν την αντίθεσή του για την πολιτική της δημοκρατικής Αθήνας. *32 Η επιχειρηματολογία, άλλωστε, του Θεμιστοκλή στο λόγο του προς τους Ανδρίους (8.111) θυμίζει κατά πολύ τον περιφρονητικό κυνισμό της επιχειρηματολογίας που θα αναπτύξουν οι Αθηναίοι στον περίφημο διάλογό τους με τους Μηλίους (Θουκ. 5.85-113). Επιπρόσθετα, ο Θεμιστοκλής εμφανίζεται να δρα αυτοβούλως, ανεξάρτητα από τους άλλους αξιωματούχους (*λάθρη τῶν ἄλλων στρατηγῶν*), παρασυρμένος από ένα υπέρμετρο αίσθημα πλεονεξίας (*οὐ γὰρ ἐπαύετο πλεονεκτέων* 8.112), να συγκεντρώνει χρήματα για λογαριασμό του. Θα ήταν άραγε εφικτή μία τέτοια δράση, εν αγνοία των συστρατηγών του, στα πλαίσια ενός δημοκρατικού πολιτεύματος, όπου ο *δῆμος* ασκεί έλεγχο στις ενέργειες των εκλεγμένων αξιωματούχων του; Μήπως και σ' αυτή την περίπτωση ο ιστορικός μεταφέρει την προπαγάνδα κάποιας πηγής, διακεείμενης δυσμενώς προς το Θεμιστοκλή; Ο Ηρόδοτος σε κάποιο άλλο χωρίο του, κλείνοντας την ενότητα με τα γεγονότα σχετικά με τη Σαλαμίνα, φαίνεται να αίρεται υπεράνω των όποιων προκαταλήψεων και προβαίνει σε ένα εγκώμιο του Θεμιστοκλή, σημειώνοντας ότι το όνομά του έγινε ξακουστό και ότι κέρδισε σ' όλο τον ελληνικό κόσμο τη φήμη του άνδρα του πολύ ανώτερου σε σοφία ανάμεσα στους Έλληνες (8.124). *33 Υπάρχει, ωστόσο, κι ένα ακόμα στοιχείο που αφορά τη δράση την περίοδο αυτή, δηλαδή, λίγο πριν την ανεξίτητη αλλαγή στη στρατιωτική ηγεσία. Ο Ηρόδοτος αναφέρει, σε σχέση με τη διάδοση της φήμης του Θεμιστοκλή, την επίσκεψή του στη Σπάρτη, και μάλιστα με τιμές που δεν είχε λάβει άλλος ξένος έως τότε. Κατά την επάνοδό του στην Αθήνα, ο Θεμιστοκλής δέχτηκε κάποιες επικρίσεις. Ο Ηρόδοτος αναφέρει το όνομα κάποιου Τιμόδημου από τις Αφίδνες, ενώ ο Πλούταρχος (*Θεμ.* 18) και ο Πλάτων (*Πολιτεία* 329^ε) γράφουν για κάποιο Σερίφιο. Όπως και να' ναι, οι μαρτυρίες αυτές παραπέμπουν στην καλλιέργεια κάποιου αρνητικού κλίματος σε βάρος του Θεμιστοκλή, που σταδιακά γιγαντώθηκε και τον έφερε σε δυσμενή θέση. Η επίσκεψη στη Σπάρτη, ίσως, να ήταν η αιτία για τη δυσαρέσκεια αυτή. (Ο Διόδωρος αναφέρει ότι οι Αθηναίοι οργίστηκαν με το Θεμιστοκλή για τα δώρα που έλαβε από Σπάρτη, 11.27, όμως αυτή η δήλωση προέρχεται από ένα συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ο Έφορος με βάση τις μαρτυρίες του Ηροδότου *34). Ο Θεμιστοκλής επισκέφτηκε τη

*32 Strasburger H., "Herodot und das Perikleische Athen", *Historia* (1955), 19-22.

*33 Moles J., *Herodotus and Athens*, in Bakker Eg. & de Jong Ir & van Wees H., *Brill's companion to Herodotus* (2002), 47.

*34 How W.W. & Wells J., *A commentary on Herodotus*, vol. II (1928), 276.

Σπάρτη, μόνο για να ικανοποιήσει τη ματαιοδοξία του, ή στάλθηκε ως απεσταλμένος των Αθηναίων, για να πείσει τη Σπάρτη για άμεση στρατιωτική ενέργεια με σκοπό την απελευθέρωση της κεντρικής Ελλάδας; (Η παρατήρηση αυτή σημειώνεται στην Ι.Ε.Ε. τομ. Β, σελ. 341, αλλά δεν υπάρχει παραπομπή σε πηγή). Οι Αθηναίοι, όπως αναφέρει ο Ηρόδοτος, ήθελαν πολύ να κυνηγήσουν τον Ξέρξη, αλλά πείστηκαν στα λόγια του Θεμιστοκλή να περιμένουν τον ερχομό της άνοιξης. Μήπως, όμως, δεν επρόκειτο για απλή συναίνεση στα λόγια ενός πολιτικού που έως τότε εμπιστεύονταν πολύ, αλλά για αναγκαστική αποδοχή της κατάστασης, πράγμα που μεταφράστηκε σε ανάθεση της διοίκησης του στόλου στον Ξάνθιππο για τον επόμενο χρόνο;

Όσον αφορά τη σχέση του με τον Ξάνθιππο, ίσως να εντάσσεται και αυτή στο πλαίσιο της αντιπαράθεσής του με την οικογένεια των Αλκμεωνιδών, μία και από τα ευρήματα από την οστρακοφορία του 487, που κατέληξε στον οστρακισμό του Μεγακλή, φαίνεται ότι οι δύο άντρες είχαν αποδυθεί σε ένα σκληρό πολιτικό αγώνα αλληλοεξόντωσης. *35 Οι Αλκμεωνίδες φρόντισαν μία δεκαετία αργότερα, με κατήγορο το Λεωβώτη του Αλκμέωνα, να πετύχουν την καταδίκη του Θεμιστοκλή με απόφαση της εκκλησίας του δήμου (Πλούτ. *Θεμ.* 23). Η σχέση του, λοιπόν, με τον Ξάνθιππο θα πρέπει να ήταν έντονα ανταγωνιστική. Η δυσαρέσκεια των Αθηναίων για το Θεμιστοκλή ίσως να προώθησε τον Ξάνθιππο στην ηγετική θέση του επικεφαλούς των νέων πολεμικών επιχειρήσεων.

Από την άλλη, βέβαια, θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο Θεμιστοκλής δεν παραμερίζεται εντελώς, από τα πολιτικά δρώμενα της Αθήνας. Η συμβολή του στο πρόγραμμα ανοικοδόμησης της Αθήνας και την κατασκευή προστατευτικών τειχών στην πόλη και στον Πειραιά ήταν καταλυτική. Ο Θεμιστοκλής με αξιοθαύμαστη τόλμη και αποφασιστικότητα, ανέλαβε τους πολύ λεπτούς χειρισμούς στις συζητήσεις με τους Σπαρτιάτες, μέχρι να ολοκληρωθεί το έργο (Θουκ. 1.90-91). Εξαιτίας αυτής της έντονης δραστηριοποίησης του Θεμιστοκλή στον τομέα της άμυνας της πόλης, αμέσως μετά τα Μηδικά, ο Beloch υποστηρίζει ότι ο νικητής της Σαλαμίνας διατήρησε την εύνοια του δήμου για αρκετά χρόνια κι ότι ήταν στρατηγός και το έτος 479/8, γι' αυτό και τέθηκε επικεφαλής των εργασιών εντός Αττικής κι όχι στις επιχειρήσεις εκτός αυτής.*36 Άλλωστε, και ο Αριστείδης και ο Ξάνθιππος προσέφεραν εξίσου σημαντικές υπηρεσίες στον εθνοαπελευθερωτικό αγώνα κατά των Περσών και η εκλογή τους σε εξέχουσες θέσεις (Ηρ. 8.131 & Πλούτ. *Αριστειδ.* 11.1) το έτος 479/8 ήταν αποτέλεσμα της μεγάλης φήμης που είχαν αποκτήσει και της εμπιστοσύνης που ενέπνεαν στον αθηναϊκό δήμο για τις ικανότητές τους. Η πιθανότητα να μην υπήρξαν αντιπαράθεσεις εκείνη τη περίοδο, αλλά απλή αλλαγή στην ανάθεση ευθυνών, ενισχύεται και από τη μαρτυρία του Αριστοτέλη (*Αθ. Πολ.*

*35 Lang M., *The Athenian agora*, vol. XXV, (1990), 158.

*36 Beloch J., *Griechische Geschichte*, II.

23) για σύμπνοια και πνεύμα συνεργασίας ανάμεσα στις αντίπαλες πολιτικές παρατάξεις, έπειτα από την οριστική απομάκρυνση των Περσών από την Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα, οι μέχρι πρότερον αντίπαλοι πολιτικοί, ο Αριστείδης κι ο Θεμιστοκλής συνεργάζονται προς όφελος του λαού (*κοινή διώκησαν, καίπερ διαφερόμενοι προς άλλήλους*), γι' αυτό και χαρακτηρίζονται από το συγγραφέα ως *προστάται του δήμου*. Οι Αθηναίοι αξιολογώντας τα προτερήματα του καθένα αναθέτουν στον Αριστείδα την εξωτερική πολιτική (*έχρῶντο τῷ μὲν στρατηγῷ*) και στο Θεμιστοκλή εσωτερικά θέματα (*τῷ δέ συμβούλῳ*). Αποτέλεσμα αυτής της επιτυχημένης συνεργασίας ήταν η οχύρωση της Αθήνας και του Πειραιά και η οργάνωση της πρώτης Αθηναϊκής Συμμαχίας.

Επομένως, η αλλαγή στην πολεμική ηγεσία το 479, όπως και τα γεγονότα του 489, αποτελούν ένδειξη της δυναμικής των πολιτικών αντιπαραθέσεων που λάμβαναν χώρα εκείνη την εποχή στην Αθήνα ανάμεσα σε εξέχουσες προσωπικότητες, αλλά δε θα πρέπει, όμως, να ξεχνάμε ότι όλες αυτές οι αντιπαραθέσεις διεξάγονταν πάντα στο πλαίσιο της λειτουργίας των δημοκρατικών θεσμών και γι' αυτό οριστικός κριτής είναι ο ίδιος ο αθηναϊκός δήμος. Οι επιτυχίες που σημειώθηκαν τόσο στον εξωτερικό τομέα, όσο και στα εσωτερικά θέματα δικαιώνουν τις επιλογές του αθηναϊκού δήμου, και επιβεβαιώνουν από τη μία την ανάγκη των μελών της ηγετικής τάξης να επιζητούν συνεχώς τη λαϊκή υποστήριξη, για να υφίστανται στην πολιτική σκηνή, κι από την άλλη, την ολοένα αυξανόμενη αυτοσυνείδηση του αθηναϊκού δήμου, για την πολιτική δύναμη που είχε πλέον στα χέρια του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Ο ρόλος της *ἐκκλησίας τοῦ δήμου* στις εξωτερικές υποθέσεις της Αθήνας (πρέσβεις, αγγελιοφόροι, θεοπρόποι)

Μια και επίκεντρο του Ηροδότειου έργου είναι η αναμέτρηση Περσών με τους Έλληνες, οι περισσότερες αποφάσεις της *ἐκκλησίας τοῦ δήμου* αφορούν θέματα εξωτερικής πολιτικής. Βέβαια, για τα δεδομένα της κάθε πόλης-κράτους, ακόμα και οι συζητήσεις για σχέσεις της Αθήνας με άλλες ελληνικές πόλεις αφορούσαν την εξωτερική πολιτική της πόλης. Στο κεφάλαιο αυτό, λοιπόν, θα ασχοληθούμε με τις περιπτώσεις, όπου αναφέρονται οι διαπραγματεύσεις των Αθηναίων με ξένους πρέσβεις (5.97, 6.100, 7.133, 8.141-4, 9.5), οι αποστολές αθηναίων πρέσβεων και αγγελιοφόρων σε άλλες χώρες ή ελληνικές πόλεις (5.73, 5.96, 6.105-106, 7.145, 9.6), καθώς και η αποστολή αντιπροσωπείας στο μαντείο των Δελφών για θέμα εξωτερικής πολιτικής (7.140-141), με στόχο να εξετάσουμε το ρόλο της *ἐκκλησίας τοῦ δήμου* στη διαχείριση των εξωτερικών υποθέσεων της Αθήνας.

Στις διαπραγματεύσεις των Αθηναίων με ξένους πρέσβεις έχουμε την αποδοχή του αιτήματος του Αρισταγόρα για αποστολή βοήθειας στην Ιωνία (*ἐπελθὼν ἐπὶ τὸν δῆμον*, 5.97) και την απόρριψη των προτάσεων των Περσών, που μετέφερε στην *ἐκκλησία του δήμου* ο Αλέξανδρος ο Μακεδόνας (8.141-144). Από αυτές τις δύο περιπτώσεις, στην πρώτη γίνεται ξεκάθαρα λόγος για εμφάνιση του Αρισταγόρα ενώπιον του εκκλησιάζοντος αθηναϊκού λαού, ενώ στη δεύτερη εξάγεται αβίαστα από τα συμφραζόμενα η εικόνα μίας λαϊκής συνεδρίασης (*ὡς δὲ ἐπαύσατο λέγων Ἀλέξανδρος, διαδεξάμενοι ἔλεγον οἱ ἀπὸ Σπάρτης ἄγγελοι...8.142, Ἀθηναῖοι δὲ πρὸς μὲν Ἀλέξανδρον ὑπεκρίναντο...8.143, πρὸς δὲ τοὺς ἀπὸ Σπάρτης ἀγγέλους τάδε...8.144*). Υπάρχει και η μαρτυρία σχετικά με τους απεσταλμένους του Δαρείου, οι οποίοι ρίχτηκαν στο *βάραθρον*, αλλά δεν αναφέρεται σε ποιους μετέφεραν τις προτάσεις, 7.133. Επίσης, πρεσβεία των Ερετριέων δέχτηκαν οι Αθηναίοι, όταν οι πρώτοι ζήτησαν βοήθεια από τους δεύτερους εν ὄψει της επικείμενης επίθεσης των Περσών το 490 (6.100). Οι Αθηναίοι ανταποκρίθηκαν στο αίτημά τους, στέλνοντας τους κληρούχους τους από τη Χαλκίδα οι οποίοι, όμως, πολύ γρήγορα έφυγαν από την Ερέτρια, λόγω των εσωτερικών συγκρούσεων. Το πιο πιθανό είναι η απόφαση να ελήφθη από την εκκλησία του δήμου, αν και ο Ηρόδοτος σημειώνει μόνο το προσηγορικό *Ἀθηναῖοι*. Τέλος, άλλη μία πρεσβεία που δέχονται οι Αθηναίοι, αλλά όχι η εκκλησία του δήμου, είναι η μεταφορά των νέων περσικών προτάσεων διαμέσου του Μουρυχίδη (9.5)

Όσον αφορά τα διαδικαστικά, παρατηρούμε ότι όλοι οι απεσταλμένοι ξένων χωρών που έρχονται στην Αθήνα, σύμφωνα με τα γραφόμενα του Ηροδότου

παρουσιάζονται στην εκκλησία του δήμου. Η μοναδική περίπτωση που αναφέρεται ότι ο πρέσβης παρουσιάστηκε πρώτα στη Βουλή, είναι αυτή του Μουρυχίδη (9.5). Η καθιερωμένη διαδικασία, όπως σημειώνουν οι σύγχρονοι μελετητές, ξεκινούσε με την παρουσίαση των πρέσβων στη Βουλή, η οποία ήδη από την εποχή του Σόλωνα, ήταν υπεύθυνη για τη σύνταξη προβουλευμάτων, των αποφάσεων δηλαδή που θα παραπέμπονταν στο Δήμο προς συζήτηση και έγκριση. Στα προβουλεύματα αυτά ανήκαν και οι εκθέσεις για τις διαπραγματεύσεις με ξένους πρέσβεις, πριν αυτοί παρουσιαστούν στο Δήμο. *1 Προφανώς, ο Ηρόδοτος μαρτυρεί μία μόνο φορά τον προπαρασκευαστικό αυτό ρόλο της Βουλής, γιατί εκείνη ήταν η μοναδική φορά που η Βουλή με δική της πρωτοβουλία απέρριψε τις προτάσεις του απεσταλμένου και δεν τον παρουσίασε καθόλου στην εκκλησία του δήμου.

Πιο συγκεκριμένα τα γεγονότα, σχετικά με τον πρεσβεία του Μουρυχίδη, εξελίχτηκαν ως εξής: Ο Μαρδόnius, έχοντας καταλάβει την Αττική, αποφάσισε να εξαντλήσει τα περιθώρια της διπλωματίας, και έστειλε για δεύτερη φορά διαμεσολαβητή στους εκπατρισμένους πλέον Αθηναίους, επαναλαμβάνοντας τις δελεαστικές προτάσεις του, υπολογίζοντας ίσως ότι η δυσαρέσκεια και η απογοήτευση των Αθηναίων θα τους έκανε πιο ενδοτικούς στη σύναψη συμμαχίας. Ο νέος απεσταλμένος του Μαρδόνιου είναι ο Ελλησπόντιος Μουρυχίδης, ο οποίος παρουσιάζεται στη Βουλή των 500. Ένας από τους βουλευτές, ο Λυκίδης, μετά το πέρας της ομιλίας του Μουρυχίδη, πρότεινε να μεταφέρουν τις προτάσεις προς έγκριση στην εκκλησία του δήμου (9.5.1). Η αντίδραση των άλλων βουλευτών δεν ήταν διόλου «δημοκρατική», αλλά εναρμονιζόταν με το αίσθημα αγανάκτησης που εξέφρασε ο αθηναϊκός δήμος στην πρώτη διπλωματική απόπειρα του Μαρδόνιου (8.144). Ο βουλευτής θανατώθηκε με λιθοβολισμό από τα υπόλοιπα μέλη της Βουλής και από άλλους Αθηναίους πολίτες, ενώ η γυναίκα του και τα παιδιά του είχαν το ίδιο οικτρό τέλος ως έκφραση της αγανάκτησης των Αθηναίων γυναικών. Ο Lavelle ερμηνεύει και αυτή την αντίδραση ως απόρροια του αντιτυραννικού φρονήματος των Αθηναίων, που δεν ήθελαν με κανένα τρόπο να αποδεχτούν τη συνεργασία με το δεσποτικό καθεστώς των Περσών ή τους έκπτωτους τυράννους Πεισιστρατίδες που τους συνέδραμαν.*2 Όπως και να' ναι, το λιντσάρισμα αυτό έμεινε στην ιστορία και από αναφορές αθηναίων ρητόρων (Λυκούργος, κατά Λεωκράτους 122). *3 Ο Λυκίδης υπολογίζοντας λανθασμένα τις ροπές του λαϊκού αισθήματος, προκειμένου να αποκομίσει κάποια προσωπικά οφέλη, όπως εικάζει και ο ιστορικός, τιμωρήθηκε για την αντι-δημοκρατική του πρόταση από τον ίδιο το λαό.

*1 Σακελλαρίου Μ., *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία* (2000), 171-5, 283-4,
& Glotz G., *Η ελληνική «πόλις»* (1981), 204.

*2 Lavelle B.M., *The sorrow and the pity* (1992), 37-38.

*3 How W.W. & Wells J., *A commentary on Herodotus* (1928), II, 288.

Ο Ostwald σημειώνει ότι αυτή η μαρτυρία του Ηροδότου κι άλλη μία του Ξενοφώντα (*Ελληνικά* 6.4.20) είναι οι μοναδικές περιπτώσεις που έχουμε άρνηση της Βουλής να συντάξει *προβούλευμα*, το οποίο να κατατεθεί στη λαϊκή συνέλευση. Η διαπίστωση αυτή οδήγησε τον Ostwald στο συμπέρασμα ότι η πρωτοβουλία αυτή δεν ήταν συνηθισμένο φαινόμενο' αποκαλύπτει, όμως, ότι η Βουλή είχε την εμπιστοσύνη της λαϊκής υποστήριξης (στην περίπτωση του Λυκίδη συμμετείχαν στο λιθοβολισμό και οι *ἔξωθεν*).

Όσον αφορά τη συνέλευση του αθηναϊκού λαού που έγινε, όταν εμφανίστηκε στην Αθήνα την άνοιξη του 499 ο τύραννος της Μιλήτου Αρισταγόρας, παρατηρούμε ότι ο Ηρόδοτος δεν κάνει μία απλή αναφορά, αλλά μας δίνει αρκετά και ενδιαφέροντα στοιχεία για την διεξαγωγή της. Πρόκειται, μάλιστα, για την πρώτη μαρτυρία για διεξαγωγή ἐκκλησίας, μετά τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη. Συγκαλείται, λοιπόν, *ἐκκλησία τοῦ δήμου*, στην οποία ο Αρισταγόρας ανακοινώνει στον αθηναϊκό λαό το αίτημά του για αποστολή βοήθειας στην Ιωνία (*ἐπελθὼν δὲ ἐπὶ τὸν δῆμον ὁ Αῤισταγόρης ταῦτά ἔλεγε τά καί ἐν τῇ Σπάρτῃ...5.97.1*). Ο λόγος του Αρισταγόρα δίνεται από τον ιστορικό σε πλάγιο λόγο και συνοπτικά, προφανώς επειδή ήθελε να αποφύγει την επανάληψη της εκτενέστατης ομιλίας, που παρέθεσε στο 5.49, κι απευθυνόταν στο σπαρτιάτη βασιλιά Κλεομένη. Το μόνο διαφορετικό στοιχείο είναι η επίκληση στους συγγενικούς δεσμούς που συνέδεαν την Αθήνα με τη Μίλητο, αφού η δεύτερη ήταν αποικία της πρώτης. Βέβαια, και στο λόγο του στον Κλεομένη ο Αρισταγόρας επικαλέστηκε την κοινή καταγωγή, το *ὄμαιμον*, για να φιλοτιμήσει το Σπαρτιάτη βασιλιά. Η προβολή ενός εθνολογικού κριτηρίου, που επιστρατεύεται για την κατάδειξη της εθνικής ομογένειας, θα φανεί εναργέστερα στην πατριωτική απάντηση που δίνουν οι Αθηναίοι στους Σπαρτιάτες απεσταλμένους πριν από τη μάχη των Πλαταιών (8.144). Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η επίκληση στους συγγενικούς δεσμούς ανάμεσα στην Αθήνα και την Ιωνία, λειτούργησε ως ισχυρό όπλο προπαγάνδας που η ίδια η Αθήνα προώθησε από τις αρχές της δηλιακής συμμαχίας (βλέπε και 9.106.3).

Εκτός από αυτό το επιχείρημα που χρησιμοποίησε ο Αρισταγόρας για να πείσει τους Αθηναίους, το οποίο ήταν συναισθηματικού περιεχομένου, για πρακτικούς λόγους, παρουσίασε την επιχείρηση ως μία εύκολη αναμέτρηση, εξαιτίας της κατώτερης πολεμικής τέχνης των Περσών. Επίσης, για να δελεάσει τους Αθηναίους, τόνισε ότι θα υπάρξουν πολλά οφέλη, εξαιτίας των πολλών θησαυρών του βασιλιά των Περσών. Τα ίδια επιχειρήματα είχε χρησιμοποιήσει και στη συζήτησή του με τον Κλεομένη, αλλά εκείνος απέρριψε ευθύς το αίτημά του, λόγω της μακρινής απόστασης που θα έπρεπε να διασχίσει το στράτευμα από τα παράλια

*4 Ostwald M., *From popular sovereignty to the sovereignty of law* (1986), 25-6.

της Ιωνίας ως την πρωτεύουσα του βασιλιά (5.50). Έχει θεωρηθεί, βέβαια, από σύγχρονους μελετητές ως αναχρονισμός το σχέδιο για επίθεση των Ελλήνων στα Σούσα. Το πιο πιθανό θα ήταν να είχε προτείνει ο Αρισταγόρας ό,τι προσπάθησαν να κάνουν οι Αθηναίοι, να απελευθερώσουν τις ελληνικές πόλεις στα παράλια. *5 Το βέβαιο είναι ότι η Σπάρτη εκείνη την εποχή βρισκόταν σε δυσχερέστατη θέση και θα ήταν δύσκολο να αποστείλει στράτευμα δικό της στην άλλη πλευρά του Αιγαίου. [Η εκστρατεία στη Σάμο ενάντια στον Πολυκράτη είχε αποτύχει, 3.56, η προσπάθειά της να ελέγχει την κατάσταση στην Αθήνα είχε κι αυτή αποτύχει, 5.72, και το χειρότερο απ' όλα ήταν η αδυναμία να επιβάλλεται στα μέλη της πελοποννησιακής συμμαχίας, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την περίπτωση της Κορίνθου που αρνήθηκε να συμμετάσχει στην επίθεση εναντίον της Αθήνας, 5.75] Η Αθήνα, όμως, δεν αντιμετώπιζε τέτοια προβλήματα το 500/499. Από την άλλη, βέβαια, υπήρχε ο φόβος για την επικείμενη εισβολή των Περσών και σίγουρα η απόφασή της να βοηθήσει τους Ίωνες ήταν σα να προκαλούσε αυτή την επίθεση. Ωστόσο, ο ίδιος ο ιστορικός ανέφερε στο 3.134 ότι η επίθεση εναντίον της Ελλάδας είχε ήδη σχεδιαστεί στην Περσική αυλή.

Οι Αθηναίοι, λοιπόν, ακούγοντας τα επιχειρήματα του Αρισταγόρα, θέτουν το ζήτημα σε ψηφοφορία (*έψηφίσαντο*), η οποία είχε ως αποτέλεσμα να γίνει αποδεκτό το αίτημα και να αποσταλούν είκοσι πλοία για ενίσχυση της Ιωνικής επανάστασης. Επίσης, εκλέξανε ως στρατηγό το Μελάνθιο, που όπως μας πληροφορεί ο Ηρόδοτος, ήταν πολίτης «διακεκριμένος από όλες τις απόψεις». Δεν υπάρχουν πληροφορίες ούτε για την οικονομική κατάσταση του Μελάνθιου, ούτε και για την καταγωγή του. Το 499, λοιπόν, ο Δήμος εκλέγει ως στρατηγό ένα πολίτη, ο οποίος δε γνωρίζουμε αν ανήκε στην ανώτερη τάξη των οικονομικά ισχυρών και ευγενών, αλλά χαρακτηρίζεται «*δόκιμον τά πάντα*». Η επιλογή του συγγραφέα να προσθέσει ένα τέτοιο χαρακτηρισμό επισύρει κάποιο προβληματισμό. Άραγε ο Μελάνθιος ανέλαβε αυτό το αξίωμα επειδή είχε ακέραιο ήθος και ικανότητες ή ήταν διακεκριμένος, επειδή ανήκε σε επιφανή οικογένεια, αλλά δεν είχαμε την τύχη να έχουμε πληροφορίες γι' αυτή; Η πρώτη ερμηνεία προβάλλει το στοιχείο της αξιοκρατίας, που αποτελεί ακρογωνιαίο λίθο των δημοκρατικών λειτουργιών, το δεύτερο αφορά αριστοκρατικές πεποιθήσεις. Συγκρίνοντας με άλλο χωρίο, που γίνεται χρήση του επιθέτου, η ερμηνεία που αποδίδεται είναι ο αποδεκτός, ο έγκριτος (7.117.1), αλλά και πάλι η εκτίμηση που χαίρει ο συγκεκριμένος, ο Πέρσης Αρταχαίης, δε φαίνεται να απορρέει από ξεχωριστές ικανότητες, αλλά από εξωτερικά χαρίσματα και από την καταγωγή, στοιχεία που σχετίζονται με αριστοκρατικές αντιλήψεις.

Κάποιες πληροφορίες σχετικά με την εκλογή του Μελάνθιου στο αξίωμα του στρατηγού θα μπορούσαμε να συλλέξουμε, αν δεχτούμε ότι πρόκειται για το Μελάνθιο Φαλάνθου, που αναγράφεται στα τρία όστρακα που βρέθηκαν στην Αγορά.

*5 How W.W. & Wells J., *A commentary on Herodotus* (1928), II, 351.

Η Lang προσθέτει την ενδιαφέρουσα εκτίμηση, ότι τα όστρακα φαίνεται να προέρχονται από μία ή περισσότερες οστρακοφορίες της δεκαετίας του 480, όταν ο Μελάνθιος έχοντας ένα αποδεδειγμένα αντι-περσικό παρελθόν, ίσως, ξεσήκωσε την έχθρα εκείνων που δεν πίστευαν στην επιτυχή απόκρουση της περσικής επικείμενης εισβολής, ειδικά το 480 (Hr. 7.142) . *6 Επίσης, υπάρχει κι άλλη μία μαρτυρία για την ύπαρξη κάποιου Μελάνθιου εκείνη την εποχή ' πρόκειται για ένα ποιητή που αναφέρει ο Πλούταρχος στο *βίο του Κίμωνα* (4.8), ως εγκωμιαστή της φήμης του Κίμωνα. Κατά τον Williams, αν ο ποιητής ανήκε στην ίδια οικογένεια με τον στρατηγό του 499 κι είχαν τις ίδιες πολιτικές συμπάθειες, τότε έχουμε για άλλη μία φορά την ανάδειξη σε υψηλό δημόσιο αξίωμα ενός εκπροσώπου επιφανούς οικογένειας, των Φιλαϊδών. Το γένος των Φιλαϊδών δείχνοντας από τότε μία σταθερά αντι-περσική πολιτική στάση, κυριαρχεί στην πολιτική σκηνή της Αθήνας από τις αρχές της πρώτης δεκαετίας του 5^{ου} αιώνα έως τα τέλη, με αποκορύφωμα την εκλογή του Μιλτιάδη το 490 ως στρατηγού στη μάχη του Μαραθώνα. *7

Βέβαια, ακόμα κι αν ισχύει η παραπάνω εικασία, για πιθανό συσχετισμό του στρατηγού Μελάνθιου με το γένος των Φιλαϊδών, η απόφαση για αποστολή βοήθειας στην Ιωνία ελήφθη άμεσα από τον *έκκλησιάζοντα δῆμον*. Όπως παρατηρεί κι ο Williams, για πρώτη φορά εμφανίζεται ο λαός να γίνεται άμεσα ο αποδέκτης ενός θέματος που αφορά την πόλη και να αποφασίζει, χωρίς την παρέμβαση κάποιων αξιωματούχων ευγενών, οι οποίοι, όπως συνηθιζόταν πριν από το 508, να έχουν βγάλει βούλευμα και να περιμένουν μόνο την τυπική αποδοχή από το Δήμο. *8 Από τις πληροφορίες που μας δίνει ο Ηρόδοτος στο συγκεκριμένο χωρίο, διαπιστώνουμε την απόλυτη κυριαρχία του Δήμου στη διαχείριση των εξωτερικών υποθέσεων. Είναι, μάλιστα, πολύ ενδιαφέρον με την αντιπαράθεση της αποστολής του Αρισταγόρα στη Σπάρτη και στην Αθήνα να δούμε πώς αντιμετωπίζουν το ίδιο ζήτημα δύο πόλεις με διαφορετικά πολιτεύματα. Τα σχόλια που κάνει ο Ηρόδοτος για τις αποφάσεις των ανώτερων διοικητικών οργάνων σε καθεμία από τις δύο πόλεις θα αναπτυχθούν στο σχετικό κεφάλαιο. Ωστόσο, μέσα από αυτή τη σύγκριση βλέπουμε ξεκάθαρα την ουσία του δημοκρατικού πολιτεύματος, που συνίσταται στην παρουσίαση ενός θέματος ενώπιον του λαού και λήψη απόφασης γι' αυτό το θέμα από τον ίδιο το λαό, με διαδικασία της ψηφοφορίας. Σε αντίθεση με ένα ολιγαρχικό πολίτευμα, όπου ένας άνθρωπος και μόνο αποφασίζει γι' αυτό το λαό, χωρίς να υπάρχει καν μία σχετική ενημέρωση.

*6 Lang M., *The Athenian Agora*, vol.XXV (1990), 95.

*7 Williams G.M.E., "Athenian Politics 508/7-480 B.C.: a Reappraisal", *Athenaeum* 60 (1982), 528-9.

*8 ο.π. *7.

Άλλη μία εκτενή αναφορά του Ηροδότου σε εκκλησία του δήμου, που υποδέχεται πρέσβεις ή αγγελιοφόρους, γίνεται με αφορμή την εμφάνιση στην Αθήνα των απεσταλμένων του Μαρδόνιου και των Σπαρτιατών, την άνοιξη του 479 (8.140-144). Καθώς, λοιπόν, οι Έλληνες προετοιμάζονταν από τις αρχές της άνοιξης του 479, ο Μαρδόνιος προσπάθησε με διπλωματική δράση να διασπάσει το μέτωπό τους. Απευθύνθηκε στους Αθηναίους, αποστέλλοντας τον υποτελή βασιλιά της Μακεδονίας Αλέξανδρο (8.136, 140). Ο Ηρόδοτος αναφέρει ένα χρησμό που ίσως ήταν η αιτία που παρακίνησε τον Πέρση στρατηγό να προβεί σε μία τέτοια ενέργεια. Οι Σπαρτιάτες, βέβαια, όταν πληροφορήθηκαν την άφιξη των απεσταλμένων των Περσών στην Αθήνα, έσπευσαν να στείλουν και δικούς τους, ώστε να εισακουστούν κι αυτοί στην εκκλησία του δήμου. Φοβήθηκαν, μήπως οι Αθηναίοι υποκύψουν στις δελεαστικές προτάσεις (8.141). Ο Ηρόδοτος αναφέρει και πάλι κάποιο χρησμό, που ενίσχυε τους φόβους αυτούς, αλλά τα δεδομένα ήταν τέτοια, όπως προαναφέρθηκε (8.136), που καθιστούσαν την ύπαρξη οποιουδήποτε χρησμού περιττή.

Με δραματικότητα παραθέτει ο Ηρόδοτος τις ομιλίες που εκφωνούνται στο πλαίσιο της διεξαγωγής της λαϊκής συνέλευσης, που συγκαλείται με αφορμή τις δελεαστικές προτάσεις του Μαρδόνιου. Ο απεσταλμένος του, λοιπόν, ο Αλέξανδρος, απευθυνόμενος στον *ἐκκλησιάζοντα δήμον* των Αθηναίων, μεταφέρει την υπόσχεση των Περσών για αποζημίωση των καταστροφών και την παραχώρηση μεγάλων εκτάσεων, με τον όρο να γίνουν σύμμαχοί τους. Τονίζει το μέγεθος του περσικού στρατού που έχει απομείνει και πόσο δύσκολο και επικίνδυνο θα είναι για τους Αθηναίους να αντιμετωπίσουν μία τέτοια δύναμη. Ο Αλέξανδρος κλείνοντας την ομιλία του, παρεμβάλλει και την προσωπική του άποψη, προκειμένου να επηρεάσει τους Αθηναίους, λέγοντάς τους από τη μία ότι είναι μάταιο να πολεμάνε συνέχεια μία τόσο μεγάλη δύναμη κι από την άλλη ότι είναι μεγάλη τιμή γι' αυτούς που ο Πέρσης βασιλιάς τους ξεχώρισε από όλους τους Έλληνες και τους θέλει ως συμμάχους του (8.140).

Αμέσως μετά το λόγο παίρνουν οι απεσταλμένοι των Σπαρτιατών (*διαδεξάμενοι ἔλεγον*), οι οποίοι προσπάθησαν να ευαισθητοποιήσουν την κοινή γνώμη, τονίζοντας το χρέος που έχουν οι Αθηναίοι στον εθνοαπελευθερωτικό αυτό αγώνα, επειδή εξαιτίας τους οι Πέρσες εισέβαλαν στην Ελλάδα (*περί τῆς ὑμετέρης ἀρχῆθεν ὁ ἀγὼν ἐγένετο*, 8.142.2) κι ότι δεν πρέπει να τους καταβάλει η εικόνα της κατεστραμμένης πόλης. Για αυτό το τελευταίο, μάλιστα, προβαίνουν και στην υπόσχεση ότι θα παράσχουν βοήθεια, συντηρώντας τον άμαχο πληθυσμό, όσο καιρό διαρκέσει ο πόλεμος. Τέλος, ένα σημαντικό επιχείρημα που στόχευε να πλήξει άμεσα ένα ευαίσθητο σημείο των Αθηναίων είναι η αποτροπή από το να γίνουν συνεργοί των τυράννων (8.142.5). Ο Αλέξανδρος, βέβαια, και οι Πέρσες δεν είχαν τυραννικό καθεστώς, αλλά ως βασιλείς συγγένευαν περισσότερο με τους τυράννους, κι αυτό ήταν κάτι που θα ενοχλούσε ιδιαίτερα το δημοκρατικό αίσθημα των

Αθηναίων , που απένεμαν μεγάλες τιμές στους απελευθερωτές της πόλης τους από τους τυράννους. Η ομιλία των Σπαρτιατών περιείχε ισχυρά βέλη με στόχο να κεντρίσουν τη φιλοτιμία των Αθηναίων, αλλά από τις απαντήσεις που δίνουν οι τελευταίοι αντιλαμβανόμαστε ότι τα όποια επιχειρήματα των πρώτων ήταν περιττά.

Οι Αθηναίοι τόσο στην απάντηση που δίνουν προς τους Πέρσες, όσο και στους Σπαρτιάτες, προβάλλουν την αγάπη για την ελευθερία που τους διέπει και την αγανάκτησή τους για τη βεβήλωση των ιερών τους (8.143.2, 144, 2). Στη δεύτερη, όμως, ομιλία τους υπάρχουν και κάποια άλλα στοιχεία, που εξάρουν ακόμα περισσότερο το ήθος των Αθηναίων. Επικαλούνται την κοινή θρησκεία, τα κοινά ήθη και έθιμα, την κοινή καταγωγή και γλώσσα, για να τονίσουν ότι δεν θα μπορούσαν ποτέ να προδώσουν τους ομοεθνείς τους (144.2). Η καταγραφή αυτή των κριτηρίων που ορίζουν το Έλληνικόν (ο όρος αναφέρεται στο χωρίο 7.145.2), δηλαδή το *ὄμαιομον, ὁμόγλωσσον, θεῶν ἰδρύματα κοινά καί θυσίαι, ἡθεά τε ὁμότροπα*), εξαίρει όχι μόνο το πατριωτικό αίσθημα των Αθηναίων, αλλά τους καθιστά και υπέρμαχους της εθνικής ταυτότητας του ελληνικού κόσμου. Όπως, μάλιστα επισημαίνουν σύγχρονοι μελετητές, για πρώτη φορά τα εθνολογικά κριτήρια – καταγωγή, γλώσσα, πολιτισμός, θρησκεία – επιστρατεύονται για την κατάδειξη εθνικής ομογένειας. *9 Η επισήμανση αυτή μας παραπέμπει στη μεγάλη σημασία των Μηδικών ὅσον αφορά τη συγκρότηση εθνικής συνείδησης στους Έλληνες. Η αντιπαράθεση αυτή συνέβαλε στη συνειδητοποίηση της αντίθεσης ανάμεσα σε Έλληνες και βαρβάρους, στοιχείο που αποτέλεσε τη βάση για την κατασκευή της ελληνικής ταυτότητας. . Γι' αυτό πολύ χαρακτηριστικά απεφάνθη ο Hornblower ότι «η Περσία έδωσε στους Έλληνες την ταυτότητά τους ή τα μέσα για να την αναγνωρίσουν». *10

Αυτή η περήφανη απάντηση των Αθηναίων, με τα σχήματα υπερβολής που τη διακρίνουν (*οὔτε χρυσός...ὑπερφέρουσα*), κινδυνεύει να φανεί ρητορική, ὅπως και αυτή η τόσο πρώιμη συνειδητοποίηση της ελληνικής ταυτότητας, καθιστά μία τέτοια ομιλία ως μη ιστορική. Ωστόσο, το πνεύμα της είναι αντάξιο του αγωνιστικού φρονήματος των Αθηναίων. Θα πρέπει, μάλιστα, να επισημάνουμε ότι η καταγραφή αυτών των τεσσάρων λόγων αποτελεί την πρώτη μαρτυρία για άμεση μεταφορά των ομιλιών που εκφωνούνταν κατά τη διάρκεια μίας συνεδρίασης του αθηναϊκού δήμου: Ἀλέξανδρος ἔλεγε τάδε [...] ὡς δέ ἐπαύσατο λέγων Ἀλέξανδρος, διαδεξάμενοι ἔλεγον οἱ ἀπό Σπάρτης ἄγγελοι [...] Ἀθηναῖοι δέ πρὸς Ἀλέξανδρον ὑπεκρίναντο τάδε [...] πρὸς δέ τούς ἀπό Σπάρτης ἄγγελους τάδε [...]. Οι ομιλίες αυτές, ακόμα κι αν η εκφραστική τους δύναμη εν μέρει οφείλεται στη συγγραφική ικανότητα του Ηροδότου (αν και ο ιστορικός χρησιμοποιεί τη δεικτική αντωνυμία *τάδε*, κι όχι

* 9 How W.W. & Wells J., *A commentary on Herodotus* (1928), II, 286, παραπέμποντας στον Myres, *Anthropology and the Classics*, 134.

*10 Hornblower S., *The Greek world 479-323 B.C.* (1991), 11.

τοιάδε, σα να θέλει να υποδείξει ότι αυτά ακριβώς ειπώθηκαν), δεν παύουν να αποτελούν μαρτυρίες μεγάλης ιστορικής αξίας, για τη αποκάλυψη της δυναμικής που αναπτυσσόταν σε μία δημοκρατική συνέλευση, όπου αντικρουόμενα επιχειρήματα παραθέτονταν, αντίρροπες δυνάμεις συγκρούονταν και τελικά ερχόταν το λαϊκό κριτήριο, για να αναδείξει την καλύτερη πρόταση (όπως είχε σημειώσει ο ιστορικός και στην πρώτη συνέλευση, της οποίας δίνονταν με αρκετές λεπτομέρειες η διεξαγωγή της: *Ἀθηναῖοι ταῦτα σφίσι ἔγνωσαν αἰρετώτερα εἶναι μᾶλλον*, 7.143.3. Ωστόσο, σ' εκείνη τη συνέλευση ο ιστορικός μας δίνει τα κεντρικά σημεία του περιεχομένου των ομιλιών κι αυτά σε πλάγιο λόγο).

Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι την πατριωτική αυτή απάντηση των Αθηναίων προς τους Σπαρτιάτες ο Πλούταρχος την αποδίδει σε πρόταση του Αριστείδη (*Ἀριστ.* 10). Σίγουρα, κάποιος θα ανέβηκε στο βήμα της *ἐκκλησίας*, για να εκφράσει την άποψή του σε σχέση με τα αιτήματα που είχαν παρουσιαστεί. Η ομιλία του προσώπου αυτού, που πολύ πιθανό να ήταν μία από τις εξέχουσες πολιτικές φυσιογνωμίες εκείνης της περιόδου, θα εναρμονιζόταν με τη διάθεση ολόκληρου του αθηναϊκού λαού, και θα εξέφραζε το άκαμπτο φρόνημα και το υψηλό αίσθημα πατριωτισμού που διέπνεαν το λαό αυτό. Άλλωστε, αν η ομιλία αυτή δεν συμφωνούσε με το λαϊκό αίσθημα, σ' εκείνη την τόσο οριακή για τη ζωή τους στιγμή, ο αθηναϊκός δήμος όχι μόνο δεν θα επικύρωνε με ψήφισμα την πρόταση, αλλά ίσως και να προχωρούσε σε αυστηρότατες κυρώσεις, όπως συνέβη στην περίπτωση του βουλευτή Λυκίδη, ο οποίος εκτιμώντας λανθασμένα τις συναισθηματικές ροπές των συμπατριωτών του, υποστήριξε τις προτάσεις του Μαρδόνιου, όταν ο τελευταίος έκανε μία δεύτερη προσπάθεια να δελεάσει τους Αθηναίους και να συνάψουν συμμαχία με τους Πέρσες. Σ' ένα ξέσπασμα της λαϊκής οργής ο εισηγητής μίας τέτοιας πρότασης σκοτώθηκε κι αυτός κι η οικογένειά του με λιθοβολισμό (9.5). Η επιλογή, επομένως, του Ηροδότου να μην κατονομάσει τον ομιλητή, αλλά να επιλέξει ως υποκείμενο των δύο λόγων το προσηγορικό *Ἀθηναῖοι*, θα προήλθε από την επιθυμία του να μη μειώσει ούτε στο ελάχιστο το ρόλο του Δήμου. Οι Αθηναίοι πολίτες ήταν εκείνοι που ψήφισαν την πρόταση του ομιλητή που αντιπαράθεσε το εθνικό φρόνημα των συμπολιτών του έναντι των όποιων δελεαστικών προτάσεων εκ μέρους των βαρβάρων.

Μέσα, λοιπόν, κι από αυτή την περιγραφή της *ἐκκλησίας* του 479, αναδεικνύεται η απόλυτη κυριαρχία του αθηναϊκού δήμου σε θέματα εξωτερικής πολιτικής. Ο ιστορικός προβάλλει αυτή τη λαϊκή κυριαρχία, κατά τη διάρκεια που οι πολίτες συνεδρίαζαν σε εκκλησία του δήμου, ενσαρκώνοντας την κρατική εξουσία, αλλά και την ομοφωνία που έκανε τους πολίτες να λειτουργούν σαν ένα σώμα, η φωνή του οποίου ακούστηκε στις δύο παραπάνω ομιλίες προς τους απεσταλμένους των Περσών και των Σπαρτιατών. Σ' αυτή την τόσο κρίσιμη για το μέλλον όχι μόνο της πόλης τους, αλλά κι ολόκληρης της Ελλάδας στιγμή, πρωταγωνιστής είναι ο

ίδιος ο αθηναϊκός δήμος, κι ο Ηρόδοτος με γνήσιο δημοκρατικό φρόνημα (και παρά τη συμπάθειά του προς το πρόσωπο του Αριστείδη, 8.79) φροντίζει να προβάλλει στο ακέραιο το μεγαλείο αυτού του λαού.

Όσον αφορά τους πρέσβεις που στέλνουν οι Αθηναίοι σε άλλες χώρες, έχουμε τις εξής μαρτυρίες: την αποστολή αγγελιοφόρων στις Σάρδεις το 508, με σκοπό τη σύναψη συμμαχίας με την Περσία (5.73), την εκ νέου αποστολή αγγελιοφόρων στις Σάρδεις, για να αποτρέψουν την επιρροή του εξόριστου τύραννου Ιππία στο Πέρση βασιλιά (5.96), την αποστολή αγγελιοφόρων στη Σπάρτη, λίγο πριν από τη μάχη στο Μαραθώνα (ο κήρυκας Φιλίππιδης, 6.105-106) και πριν από τη μάχη στις Πλαταιές (9.6). Αθηναίοι αγγελιοφόροι συμμετείχαν και στις πρεσβείες στο Άργος, Σικελία, Κέρκυρα και Κρήτη, οι οποίες στάλθηκαν εκ μέρους όλων των Ελλήνων, που αποφάσισαν να αντιμετωπίσουν τους Πέρσες στο πρώτο συνέδριο στον Ισθμό (7.145).

Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις ως υποκείμενο των ενεργειών είναι οι Αθηναίοι, με εξαίρεση τον κήρυκα Φιλίππιδη, ο οποίος στάλθηκε με απόφαση των στρατηγών. Επίσης, ο Φιλίππιδης είναι ο μοναδικός επώνυμος απεσταλμένος των Αθηναίων που μαρτυρείται στο έργο του Ηροδότου – ίσως επειδή παρεμβάλλεται κι ένα άλλο περιστατικό σχετικά με το συγκεκριμένο άτομο και την ίδρυση του ναού του Πάνα στην Ακρόπολη. Ακόμα, και στην αποστολή στη Σικελία, όπου σώζεται η υπερήφανη απάντηση του αθηναίου απεσταλμένου προς το Γέλωνα, αποσιωπείται το όνομά του, ενώ αναφέρεται το όνομα του Σπαρτιάτη απεσταλμένου, Σύαγρος (7.160-1). Μήπως ο Ηρόδοτος ήθελε να παρουσιάσει σύσσωμο τον αθηναϊκό δήμο πίσω από την απάντηση αυτή, στην οποία προβλήθηκε η αξίωση των Αθηναίων για ανάληψη της ηγεμονίας του ελληνικού στόλου; Για να αιτιολογήσει την αξίωση αυτή, επικαλέστηκε την αρχαιότητα του έθνους των Αθηναίων, την αυτοχθονία τους. Παρόμοια επιχειρηματολογία αναπτύσσεται και στο λόγο του Φιλίππιδη, όπου τονίζεται ότι οι Σπαρτιάτες έχουν καθήκον να προστατεύσουν την αρχαιότερη πόλη της Ελλάδας και να μην αφήσουν να κατακτηθεί από τους βαρβάρους.

Η προβολή της Αθήνας ως μίας πόλης τόσο παλιάς, που οι ρίζες της χάνονται στο χρόνο, αυτομάτως την καθιστά ανώτερη σε μία κοινωνία που σέβεται την ηλικία. Πέρα, όμως, από την αρχαιότητα, η μακροχρόνια διαμονή στο ίδιο μέρος σημαίνει ότι, ενώ οι άλλοι λαοί περιπλανούνταν από μέρος σε μέρος, οι Αθηναίοι εγκαταστημένοι ήδη στη χώρα τους, ξεκίνησαν νωρίτερα από τους άλλους τις διαδικασίες εκπολιτισμού. Η επιμονή αυτή των Αθηναίων να προβάλλουν το προνόμιο της αυτοχθονίας και της παλαιότητας της πόλης τους, σε αντίθεση με όλους τους άλλους Έλληνες θα χρησιμοποιηθεί πολύ τα επόμενα χρόνια και θα λειτουργήσει κυρίως ως όργανο της αθηναϊκής ιμπεριαλιστικής προπαγάνδας (Θουκ. 2.36, Ισοκρ. Πανηγ. 24).

Είναι, επίσης, ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι η υπερηφάνεια των Αθηναίων για την καταγωγή τους δεν χρησιμοποιήθηκε μόνο σε σχέση με τους

κατοίκους άλλων πόλεων, αλλά λειτούργησε προπαγανδιστικά και στα εσωτερικά θέματα της πόλης. Έτσι, λοιπόν, παρατηρούμε ότι ο Ηρόδοτος θέλοντας να προβάλλει το γένος των Αλκμεωνιδών τονίζει ότι ήταν γέννημα θρέμμα Αθηναίοι (5.62), ενώ οι απεχθείς τύραννοι, οι Πεισιστρατίδες, κατάγονταν από την Πύλο (5.65).

Από την άλλη, ο μύθος της αυτοχθονίας συνέβαλε στην ενίσχυση της δημοκρατικής αρχής της ισότητας, μια κι όλοι οι Αθηναίοι παρουσιάζονταν ως απόγονοι από τον ίδιο μυθικό ήρωα. Αυτή, βέβαια, είναι μία αντίληψη που θα καλλιεργηθεί σταδιακά και θα εκφραστεί, κυρίως, μέσα από το φιλοσοφικό λόγο. Αυτό, όμως, που φαίνεται έντονα στο έργο του Ηροδότου είναι ότι ο μύθος της αυτοχθονίας τόνωνε σε μεγάλο βαθμό το πατριωτικό αίσθημα των Αθηναίων. Η αντίληψη ότι ήταν απόγονοι του γηγενούς Ερεχθέα τους έκανε να νιώθουν μία ιδιαίτερη σχέση με τη γη τους, σα να ήταν η μητέρα τους, γι' αυτό κι η ανάγκη να την υπερασπιστούν ήταν μεγαλύτερη. Αυτή ακριβώς η εμμονή των Αθηναίων με τον τόπο τους φαίνεται πως ώθησε και τον ιστορικό να πλέξει το ύψιστο εγκώμιο φιλοπατρίας για τους Αθηναίους (7.139.5-6).

Πάντως, ο χειρισμός των διπλωματικών ενεργειών είναι μία από τις πιο κρίσιμες υποθέσεις σ' ένα κράτος. Αν, πράγματι, σε όλες αυτές τις πρεσβείες που μαρτυρούνται στον Ηρόδοτο εμφανίζεται ο Δήμος ως ο τελικός ρυθμιστής της διεξαγωγής των αποστολών, τότε αποκαλύπτεται η λαϊκή κυριαρχία και σ' αυτό τον τόσο σημαντικό δημόσιο τομέα. Πριν αποφανθούμε, όμως, για το ρόλο του Δήμου στο θέμα αυτό, θα πρέπει να εξετάσουμε δύο πολύ σημαντικούς παράγοντες: πρώτον, ποιοι βρίσκονται πίσω από την κάθε πρεσβεία, δηλ. ποιοι είναι αυτοί που κάνουν την πρόταση για το εκάστοτε αίτημα που μεταφέρουν οι πρέσβεις, και δεύτερον, τι δυνατότητα παρέμβασης είχαν οι πρέσβεις σε καθεμία από αυτές τις αποστολές;

Όσον αφορά το πρώτο ερώτημα, δεν έχουμε συγκεκριμένες πληροφορίες από τον Ηρόδοτο. Βέβαια, οι αποστολές στη Σπάρτη και στο Άργος, Κέρκυρα, Σικελία, Κρήτη υπαγορεύτηκαν από την ίδια την πίεση των γεγονότων. Ωστόσο, ο Πλούταρχος (*Θεμιστοκλής* 6) παρουσιάζει τις αποφάσεις για την παύση των εχθροπραξιών ανάμεσα στους Έλληνες και τη σύμπραξη των ελληνικών πόλεων (εξ ου και οι αποστολές σε Άργος, Κέρκυρα, Σικελία, Κρήτη), το φθινόπωρο του 481, ως πρωτοβουλία του Θεμιστοκλή. Επίσης, η αποστολή πρεσβείας στη Σπάρτη, πριν από τη μάχη στις Πλαταιές (Ηρ. 9.6), κατά τον Πλούταρχο (*Αριστείδης* 10), έγινε ύστερα από πρόταση του Αριστείδη. Αναφέρεται, μάλιστα, ότι αντιπρόσωποι των Αθηναίων ορίστηκαν ο Κίμων, ο Ξάνθιππος και ο Μυρωνίδης. Ο Ηρόδοτος δεν αναφέρει κανένα όνομα ως εισηγητή των προτάσεων. Στη μία περίπτωση ίσως να εκφράζεται η επιθυμία του ιστορικού να προβάλλει τη συλλογικότητα των Ελλήνων, που συμμετείχαν στο συνέδριο του Ισθμού (*ἐν τε γένοιτο τό Ἑλληνικόν*, 7.145.2). Οι Αθηναίοι ως λαός έδειξαν ότι ήταν υπέρμαχοι αυτής κοινής προσπάθειας, που στόχευε στην υπεράσπιση της Ελλάδας. Γι' αυτό και υποχώρησαν στη διεκδίκηση

της αρχηγίας του στόλου, πριν από τη ναυμαχία στο Αρτεμίσιο, *γνόντες εἰ στασιάσουσι περί τῆς ἡγεμονίης, ὡς ἀπολέεται ἡ Ἑλλάς* (8.3.1). Επίσης, προβλήθηκαν ως υπέρμαχοι της ελληνικής ταυτότητας, όταν απέρριψαν τις προτάσεις του Μαρδόνιου, επικαλούμενοι το *ῥμαιμον, ὁμόγλωσσον, θεῶν ἰδρύματα κοινά καὶ θυσίαι, ἤθεά τε ὁμότροπα* (8.144.2). Στην άλλη περίπτωση (9.6), ο ιστορικός φαίνεται να δίνει και πάλι βάρος στις ενέργειες των Αθηναίων που ζουν για δεύτερη φορά το δράμα του εκπατρισμού κι αποφασίζουν να στείλουν αγγελιοφόρους στη Σπάρτη, για να μεμφθούν τους Σπαρτιάτες, που δεν έτρεξαν να τους βοηθήσουν, ενώ στις διαπραγματεύσεις που είχαν προηγηθεί (8.144), οι Αθηναίοι τους είχαν θέσει ὄρο *προβοηθῆσαι ἐς τὴν Βοιωτήν*.

Ο Ηρόδοτος φαίνεται, λοιπόν, να αποδίδει κάποια μέτρα σε συλλογικές αποφάσεις των Αθηναίων, ενώ ο Πλούταρχος επηρεασμένος από τις προσωπογραφίες του, προβάλλει τον ατομικό παράγοντα. Βέβαια, θα πρέπει να υπάρχει κάποια αξιοπιστία στη μαρτυρία του Πλουτάρχου σχετικά με την παύση των εχθροπραξιών το 481, γιατί το όνομα που αναφέρει ως συνεργάτη-βοηθό του Θεμιστοκλή, το Χείλιο από την Αρκαδία, τον αναφέρει κι ο Ηρόδοτος σε άλλο χωρίο – ως τον ξένο που επηρέασε τους Λακεδαιμόνιους να δραστηριοποιηθούν, αποστέλλοντας στράτευμα στη Βοιωτία (9.9).

Πιο ενδιαφέρον, πάντως, φαίνεται να παρουσιάζει η πρεσβεία του 508 στις Σάρδεις. Το γεγονός αυτό έλαβε χώρα μετά την επιτυχή εκδίωξη του Ισαγόρα και των Σπαρτιατών που είχαν έρθει προς υποστήριξή του. Αμέσως μετά, οι Αθηναίοι αποφασίζουν να ζητήσουν από την Περσία να συμμαχήσει μαζί τους, προκειμένου να έχουν ενισχύσεις στην επικείμενη σύγκρουσή τους με τους Λακεδαιμόνιους (5.73). Αποστέλλονται, λοιπόν, αγγελιοφόροι στις Σάρδεις να μεταφέρουν το αίτημα το αθηναϊκού λαού.

Έχει υποστηριχθεί από σύγχρονους μελετητές ότι ο Κλεισθένης ήταν εκείνος που παρακίνησε το λαό να επιδιώξει συμμαχία με τους Πέρσες, για να μην ανατραπεί η νέα τάξη πραγμάτων από μία ακόμα παρέμβαση των Σπαρτιατών εκ μέρους των αριστοκρατικών της Αθήνας. Η στροφή των Αλκμεωνιδών προς την Ανατολή ίσως να εξηγείται εν μέρει και λόγω της καταγωγής του πλούτου τους, όταν ο γενάρχης τους ο Αλκμέων πρόσφερε τις υπηρεσίες του στον Κρόισο κι εκείνος τον αντάμειψε πλουσιοπάροχα (6.125). *11 Η υποψία για τέτοια παρέμβαση του Κλεισθένη ενισχύεται ακόμα περισσότερο από το αποτέλεσμα της αποστολής. Οι αγγελιοφόροι, λοιπόν, μεταφέρουν τις προτάσεις των Αθηναίων στις Σάρδεις κι ο σατράπης Αρταφέρνης τους δηλώνει κατηγορηματικά ότι, για να συμμαχήσουν μαζί τους, θα

*11 (Lavelle B.M., *The sorrow and the pity* (1992), 101-103, Forrest W.G., *Η γένεση της αθηναϊκής δημοκρατίας* (1994), 271, How W.W. & Wells J., *A commentary on Herodotus* (1928), II, 40.

έπρεπε οι Αθηναίοι να δηλώσουν υποταγή στο βασιλιά. Το περίεργο στην υπόθεση αυτή είναι ότι οι απεσταλμένοι του αθηναϊκού λαού, λειτουργώντας με δική τους πρωτοβουλία (*ἐπί σφέων αὐτῶν βαλόμενοι* 5.73.3), απάντησαν θετικά, αποδεχόμενοι τον εξευτελιστικό αυτό όρο (*ἔφασαν διδόναι γῆν τε καί ὕδωρ*). Ο Ηρόδοτος επισημαίνει ότι για αυτή τους την πρωτοβουλία οι αγγελιοφόροι αντιμετώπισαν βαρύτατες κατηγορίες, όταν επέστρεψαν στην Αθήνα. Στο σημείο αυτό τίθενται τα εξής ερωτήματα: θα μπορούσαν άραγε να κάνουν του κεφαλιού τους οι αποσταλμένοι, όταν θα έπρεπε επιστρέφοντας να λογοδοτήσουν στον αθηναϊκό δήμο; Μήπως είχαν πάρει γραμμή από τον Κλεισθένη, ο οποίος ήταν βέβαιος για την εμπιστοσύνη του λαού στο πρόσωπό του, αλλά ο Δήμος τελικά απέρριψε αυτή την πολιτική γραμμή, εκφράζοντας τη δυσαρέσκειά του προς τον Κλεισθένη και τους απεσταλμένους, τους οποίους και τιμώρησε; Μήπως γι' αυτό το λόγο, επειδή έπεσε στη δυσμένεια του λαού, οι πηγές δεν αναφέρουν τίποτα πλέον για τον ιδρυτή της αθηναϊκής δημοκρατίας;

Ο Williams πιστεύει ότι μπορεί ο Κλεισθένης να υποκίνησε την αναζήτηση της συμμαχίας με την Περσία, προκειμένου να πλήξει τους αντιπάλους του, την οικογένεια των Κιμωνιδών- Φιλαϊδών, οι οποίοι είχαν αντιπερσικά αισθήματα (βλέπε για Μιλτιάδη στο 4.137). Πράγμα, που όχι μόνο δεν κατάφερε, αλλά, όπως δείχνει και η εκλογή του Ακεστορίδη (Davies *APF* 296) του Κιμωνίδη στη θέση του άρχοντα το 504/3, μάλλον οι Κιμωνίδες αποκτούν προβάδισμα έναντι των Αλκμεωνιδών, που βλέπουν την πολιτική τους δύναμη να συρρικνώνεται προς τα τέλη του 6^{ου} αιώνα. Βέβαια, ο Williams προβάλλει έντονα τη χειραγωγήση του αθηναϊκού δήμου σε σχέση με τα γεγονότα. Γράφει χαρακτηριστικά ότι « όποιος έλεγχε τις ψήφους της εκκλησίας του δήμου την περίοδο 508-499 ήταν κατά των Μήδων». Παραπέμπει και στην πρεσβεία του 504 με τη σκληρή αθηναϊκή στάση προς τους Πέρσες, αλλά και στην προθυμία των Αθηναίων να εμπλακούν στην Ιωνική επανάσταση το 499. *12 Όσον αφορά την αντιπερσική στάση που χαρακτηρίζει την αθηναϊκή πολιτική τα χρόνια εκείνα, είναι σωστή η παρατήρηση του Williams. Η στάση αυτή εκφράστηκε εναργέστατα και στην πρεσβεία του 504, όταν οι Αθηναίοι στέλνουν εκ νέου απεσταλμένους στην Περσία, για να αποτρέψουν την επιρροή του Ιπία στο βασιλιά, καθώς ο πρώτος καταφεύγοντας στην αυλή του δεύτερου προσπαθούσε να τον πείσει να επιτεθεί εναντίον των πρώην συμπολιτών του, προκειμένου να ανακτήσει την εξουσία του (5.96). Ο Αρταφέρνης συμβούλεψε τους Αθηναίους, μέσω των αποσταλμένων τους, να δεχτούν πίσω τον εξόριστο τύραννο. Οι Αθηναίοι, όμως, ήταν αποφασισμένοι να προστατεύσουν τη δημοκρατία τους και απορρίπτουν απερίφραστα τις προτάσεις, που τους μετέφεραν οι αγγελιοφόροι. Ο Ηρόδοτος επισημαίνει την ακλόνητη απόφασή τους να στηρίζουν το

*12 Williams G.M.E., "Athenian Politics 508/7-480 B.C.: a Reappraisal", *Athenaeum* 60 (1982), 524-5.

νέο πολίτευμά τους, ακόμα και αν αυτό σήμαινε ότι σύντομα θα έρχονταν αντιμέτωποι με ολόκληρη την περσική αυτοκρατορία (5.96.2). Ωστόσο, θεωρώ ότι είναι υπερβολή να υποστηρίξουμε ότι αυτή η στάση των Αθηναίων υπήρξε απόρροια της πολιτικής που άσκησε κάποιος συγκεκριμένος πολιτικός ή η παράταξή του, «ελέγχοντας τους ψήφους της *Εκκλησίας*». Όπως είδαμε στο κεφάλαιο «*έκκλησία του δήμου και πολιτικές αντιπαραθέσεις επιφανών*» η απόπειρα οποιουδήποτε «ελέγχου» ή έστω επιρροής της κοινής γνώμης ήταν αρκετά επισφαλής.

Τέλος, υπάρχει και η πολύ ενδιαφέρουσα άποψη του Cromeu, ο οποίος πιστεύει πως η αποσιώπηση των πηγών σχετικά με την τύχη του Κλεισθένη μετά τις μεταρρυθμίσεις δε σημαίνει απαραίτητα ότι υπήρξε κάποιο πολιτικό σφάλμα από μέρους του. Μελετώντας την πορεία άλλων μεγάλων μεταρρυθμιστών και νομοθετών, και κυρίως αυτή του Σόλωνα, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι εθελοντικά αποσύρθηκε ο Κλεισθένης από τα πολιτικά δρώμενα της Αθήνας, μετά τις αλλαγές που εισηγήθηκε. Επιπλέον, παραπέμποντας στις περιπτώσεις του Οτάνη στην Περσία (ό *Οτάνης Πέρσησι ίσονομίην σπεύδων ποιήσαι ...άλλ' έκ μέσου κατήστο. καί νῦν αὐτη ή οίκή διατελέει μούνη έλευθήρη έούσα Περσέων*, 3.83.), του Κάδμου στη Κω (ό *δέ Κάδμος παραδεξάμενος παρά πατρός τυραννίδα Κώων εὔβεβηκυϊαν... υπό δικαιοσύνης ές μέσον Κώοισι καταθείς τήν άρχήν οίχετο ές Σικελίην*, 7.164) και του Μαιάνδριου στη Σάμο (*Μαιάνδριος τῶ δικαιοτάτῳ άνδρῶν βουλομένο γενέσθαι... έλεξε τάδε' Έμοί σκῆπτρον καί δύναμις πᾶσα ή Πολυκράτεος έπιτέτραπται...έγώ δέ ές μέσον τήν άρχήν τιθείς ίσονομίην ύμιν προαγορεύω*, 3.142), ο Cromeu παρατηρεί ότι οποιοσδήποτε πρότεινε *ισονομία* ήταν υποχρεωμένος να αποσυρθεί από κάθε θέση εξουσίας που ήταν ασυμβίβαστη με την *ελευθερία*. Κατά τη γνώμη του, λοιπόν, ο Κλεισθένης, αφού σιγουρεύτηκε ότι η Αθήνα δε θα ξανάπεφτε στην ολιγαρχία, αποσύρθηκε από την πολιτική σκηνή και τις πολιτικές διαμάχες, αφήνοντας τη φήμη του ανέπαφη. Σημαντικές υπηρεσίες, άλλωστε, θα μπορούσε να προσφέρει στους Αθηναίους, πηγαίνοντας είτε στην Ερέτρια, συνδράμοντας την εγκατάσταση των 4.000 Αθηναίων κληρούχων το 506 (σώζονται επιγραφές από την Ερέτρια με πολλά ονόματα Αλκμεωνιδών), είτε στους Δελφούς ως μέλος του συμβουλίου της δελφικής αμφικτιονίας (οι Αλκμεωνίδες, όπως μαρτυρεί κι ο Ηρόδοτος είχαν διασυνδέσεις με το μαντείο, 5.62, 6.123. Η ανάμειξή τους στις υποθέσεις της αμφικτιονίας χρονολογείται από την εποχή του Α΄ Ιερού Πολέμου, στον οποίο συμμετείχε ο Αλκμέων.) *13

Πάντως, είτε ισχύει η πρώτη εκδοχή, ότι ο Κλεισθένης υποκίνησε την πρεσβεία του 508, αλλά η απόρριψη των όρων από το Δήμο και η τιμωρία όσων

*13 Cromeu R.D., “ Kleisthenes’ Fate”, *Historia* 28 (1979), 129-147.

εμπλέκονταν σ' αυτή, έριξε σε δυσμένεια τον Κλεισθένη και οδήγησε στην αποσιώπηση του ονόματός του από τις πηγές μετά το 508, είτε η τελευταία, που εμφανίζει τον Κλεισθένη να αποσύρεται εθελοντικά από την αθηναϊκή πολιτική σκηνή, οδηγούμαστε στην ίδια εικόνα : φαίνεται ότι πολύ γρήγορα ο Δήμος πήρε την ευθύνη της τύχης του στα χέρια του. Η τιμωρία των πρέσβων αποδεικνύει ότι ο Δήμος ελέγχει τα κοινά κι όλους όσους εμπλέκονται με αυτά. Η λαϊκή βούληση χαράσσει την εξωτερική πολιτική του αθηναϊκού κράτους κι όσοι δε τη σέβονται τιμωρούνται αυστηρά.

Η απόφαση αυτή, λοιπόν, μας δίνει απάντηση στο δεύτερο ερώτημα, σχετικά με τη δυνατότητα παρέμβασης των ίδιων των πρέσβων, τουλάχιστον σε αυτή την τόσο πρόωμη για την αθηναϊκή δημοκρατία εποχή. Οι πρέσβεις ως δημόσιοι λειτουργοί εξυπηρετούν το συμφέρον της πόλης τους, μεταβιβάζοντας τα αιτήματα του αθηναϊκού δήμου στις αρχές των ξένων κρατών. Αρκετά αργότερα, φαίνεται ότι οι πρέσβεις λειτουργούν ως ενεργοί πολιτικοί, υπό την επίδραση των πολιτικών τους προτιμήσεων, όπως συνέβη στην αθηναϊκή πρεσβεία που προετοίμασε τη Φιλοκράτεια ειρήνη το 346. *14

Όσον αφορά τη στάση των Αθηναίων που στάλθηκαν στο δελφικό μαντείο, για να ζητήσουν χρησμό σχετικά με την επικείμενη επίθεση των Περσών, εντάσσεται και αυτή στα πλαίσια των κατευθυντήριων γραμμών που έδινε ο αθηναϊκός δήμος στους απεσταλμένους του. Πιο συγκεκριμένα, ο Ηρόδοτος μας πληροφορεί ότι, όταν οι αθηναίοι απεσταλμένοι άκουσαν τον πρώτο χρησμό, κυριεύτηκαν από την πιο μεγάλη απελπισία, αλλά δεν έφυγαν και περίμεναν να ακούσουν ένα χρησμό καλύτερο για την πατρίδα τους. Το ερώτημα που τίθεται είναι: πώς οι απεσταλμένοι ανέλαβαν την πρωτοβουλία να περιμένουν και να ζητήσουν δεύτερο χρησμό; Φυσικά, δε θα κινήθηκαν από απλό αίσθημα φιλοπατρίας. Ο Robertson πιστεύει ότι η αθηναϊκή συνέλευση είχε οραματιστεί ήδη μία πορεία δράσης. Επομένως, το ερώτημα που μετέφεραν οι απεσταλμένοι ήταν κάτι πολύ συγκεκριμένο και περίμεναν κάποια επιβεβαίωση για την επιλογή της αθηναϊκής πολιτικής, όπως αυτή θα διαμορφώθηκε σε μία συνέλευση του αθηναϊκού δήμου που προηγήθηκε της αποστολής στο μαντείο. Ο Robertson υποστηρίζει, μάλιστα, ότι η επιμονή του μαντείου να προβλέπει την καταστροφή της Αθήνας και να συμβουλεύει τη φυγή (*φεύγ' ἔσχατα γαίης*, στον 1^ο και *ὑποχωρεῖν νῶτον ἐπιστρέψας*, στον 2^ο) σημαίνει ότι το ιερατείο στους Δελφούς ήθελε να στρέψει τους Αθηναίους σε άλλη πορεία δράσης. Πίσω από τη χρησιμοδότηση του μαντείου των Δελφών προς τους Αθηναίους ο Robertson πιστεύει ότι κρύβεται η σπαρτιατική πολιτική. Ο ίδιος ο Ηρόδοτος παρατηρεί (7.139.2-3) ότι, παρόλο που η Σπάρτη είχε οχυρώσει τον Ισθμό, για να προστατεύσει την Πελοπόννησο, ένας στόλος χρειαζόταν, για να προστατεύει τα παράλια από το Περσικό ναυτικό. Η στρατηγική, λοιπόν, αντίστασης των Ελλήνων

*14 Σακελλαρίου Μ., *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία* (2000), 554-555.

ήταν εκτεθειμένη, όταν οι Αθηναίοι απευθύνθηκαν στο μαντείο των Δελφών. *15 Το μαντείο θέλησε να υποστηρίξει το σπαρτιατικό σχέδιο, συμβουλεύοντας τους Αθηναίους να φύγουν, εννοώντας προφανώς να αποσυρθούν στην Πελοπόννησο, όπου το «ξύλινο τείχος», δηλ. ο αθηναϊκός στόλος θα προστάτευε όχι μόνο τους Αθηναίους, αλλά και τους Πελοποννησίους. Ωστόσο, φαίνεται ότι τόσο η Σπάρτη, όσο και οι Δελφοί δεν υπολόγιζαν στον τρόπο διαχείρισης των δημόσιων πραγμάτων, όπως γινόταν στην Αθήνα, με αποτέλεσμα να ναυαγήσουν οι οποίες πολιτικές σκοπιμότητες των πρώτων». Αυτή η άποψη δικαιώνει, κατά τον Robertson, και την τοποθέτηση του Ηρόδοτου, που καταπολεμά τη στρατηγική της Σπάρτης και της Πελοποννησιακής συμμαχίας, ενώ εξυμνεί τις επιλογές του αθηναϊκού λαού (7.139.4-6). *16 Η ερμηνεία αυτή, βέβαια, δίνει μία άλλη διάσταση για τα πολιτικά πράγματα της Αθήνας, στα τέλη της δεκαετίας του 480' παρουσιάζει τη συνέλευση του λαού ως ένα δυναμικό παράγοντα διαμόρφωσης της εξωτερικής πολιτικής της Αθήνας, μια και οι αποφάσεις της συνέλευσης αυτής υπερκεράζουν ακόμα και τους δελφικούς χρησμούς. Κάτι ανάλογο φαίνεται να είχε συμβεί, κατά τα γραφόμενα του Ηρόδοτου στην περίπτωση που οι Αθηναίοι έλαβαν ένα δελφικό χρησμό στα τέλη του 6^{ου} αιώνα, ο οποίος τους αποθάρρυνε από το να εκστρατεύσουν εναντίον της Αίγινας για τα επόμενα 30 χρόνια, αλλά εκείνοι, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Ηρόδοτος *οὐκ ἀνέσχοντο ἀκούοντες* (5.89). Έχει, βέβαια, εκτιμηθεί ότι ο Ηρόδοτος έχει αναχρονιστικά αποδώσει την έναρξη των συγκρούσεων Αθήνας-Αίγινας, πριν από τη μάχη του Μαραθώνα, μια και οι Αθηναίοι δεν είχαν ακόμα το μεγάλο στόλο, που κατασκεύασαν αργότερα, κι ότι ο χρησμός δόθηκε, όταν κατακτήθηκε η Αίγινα από τους Αθηναίους, το 457. *17 Είναι, σημαντικό, πάντως ότι ο ίδιος ο ιστορικός θέλει να προβάλει αυτή τη δυναμική που είχε αναπτυχθεί στην αθηναϊκή πολιτική, μετά τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη' ο ἑκκλησιάζων δῆμος αποφασίζει και ενεργεί, αφήνοντας στην άκρη εξωγενείς παράγοντες που υπονομεύουν τα συμφέροντα της πόλης.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι αυτή η λαϊκή κυριαρχία στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής φαίνεται πως δυναμωνόταν όσο αυξάνονταν οι επιτυχίες των Αθηναίων στις διάφορες πολεμικές επιχειρήσεις που συμμετείχαν. Μετά την επιτυχή απόκρουση των Περσών στις Πλαταιές και την σημαντική νίκη στη Μυκάλη, οι Αθηναίοι περνούν σε δυναμική αντεπίθεση κι εκφράζουν την επιθυμία τους να χαράξουν πλέον μία ευρύτερη πολιτική. Έκφραση αυτής της επεκτατικής πολιτικής ήταν η διαφωνία των Αθηναίων στις προτάσεις των Σπαρτιατών για εκκένωση της Ιωνίας και η επιμονή των πρώτων, παρά τις αντιρρήσεις των δεύτερων, να παραμείνουν στη Χερσόνησο, με αποτέλεσμα μόνοι τους οι Αθηναίοι με αρχηγό τον

*15 Robertson N., «the true meaning of the “Wooden wall”», *CPh* 82 (1987), 1-20.

*16 ο.π. *15, 8.

*17 How W.W. & Wells J., *A commentary on Herodotus* (1928), II, 49.

Ξάνθιππο να πολιορκήσουν τη Σηστό. Το αξιοσημείωτο σ' αυτή την επιχείρηση είναι ότι, επειδή η πολιορκία συνεχιζόταν και το φθινόπωρο, κάποια στιγμή οι στρατιώτες παραπονέθηκαν. Οι στρατηγοί, όμως, αρνήθηκαν, προβάλλοντας ως επιχείρημα ότι δεν μπορούσαν να επιστρέψουν, αν δεν τους ανακαλούσαν με κοινή απόφαση οι συμπολίτες τους (*οί δέ ούκ ἔφασαν πρὶν ἢ ἐξέλωσι ἢ τὸ Ἀθηναίων κοινόν σφέας μεταπέμψηται. 9.117*). Το χωρίο αυτό επιβεβαιώνει για άλλη μία φορά τη δύναμη του *ἐκκλησιάζοντος δήμου* και τη θέση του ως το κυρίαρχο πολιτειακά όργανο στη δημοκρατική Αθήνα εκείνη την εποχή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Διαχείριση οικονομικών - άμυνα πόλης

Η κυριαρχία του δήμου δε θα μπορούσε να εκπληρωθεί στο έπακρον, αν δεν εξασφαλιζόταν ο έλεγχος των δημόσιων οικονομικών. Η δημοκρατία, όπως εξελίχθηκε μέχρι τα μέσα του 5^{ου} αιώνα πρόσθεσε πολλές κρατικές δαπάνες, όπως ήταν η αποζημίωση πολιτών για τις υπηρεσίες τους ως άρχοντες, δικαστές, βουλευτές, για τη συμμετοχή τους στην εκκλησία του δήμου, προκειμένου να εμποδιστούν οι δημοκρατικού θεσμοί. Στην εποχή των Μηδικών δεν υπάρχει καμία ένδειξη για μία τέτοια οργάνωση των δημόσιων οικονομικών, αλλά έχουμε μία σημαντική μαρτυρία για διαχείριση των κρατικών εσόδων, με απόφαση που έλαβε άμεσα ο ίδιος ο Δήμος.

Στην εκκλησία του δήμου, που γίνεται το 483/2 με αφορμή τη διάθεση των εσόδων από τη νέα φλέβα αργύρου στο Λαύριο, ο αθηναϊκός λαός αποδέχεται την πρόταση του Θεμιστοκλή, να διαθέσουν τα έσοδα από το μεταλλείο για την κατασκευή 200 καραβιών (7.144). Τα επιχειρήματα του Θεμιστοκλή αφορούσαν κυρίως τη θωράκιση της Αθήνας έναντι της Αίγινας, με την οποία ήταν σε συνεχείς συγκρούσεις τα τελευταία χρόνια. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι με τη φράση *της διαιρέσιος ταύτης παυσαμένους* δηλώνεται η πρόθεση του Θεμιστοκλή να διακοπεί το επίδομα από τα έσοδα των μεταλλείων που τα προηγούμενα χρόνια μοιραζόταν στο λαό. Οι ενδείξεις που έχουμε για κοπή νομισμάτων– τα δεκάδραχμα που αναφέρει κι ο Ηρόδοτος– χρονολογούνται μετά το 480. *1 Αν όμως, η φλέβα αυτή είχε ανακαλυφθεί από τις αρχές της δεκαετίας κι ο Θεμιστοκλής δεν μπορούσε να προτείνει την αξιοποίησή της για την κατασκευή πλοίων, αυτό ίσως να είναι ένα επιπλέον στοιχείο για την πολιτικές αντιπαραθέσεις (βλέπε στο κεφάλαιο «πολιτικές αντιπαραθέσεις επιφανών»), που αναπτύχθηκαν αυτή την τόσο κρίσιμη δεκαετία.

Οι Κυριαζής & Ζουμπουλάκης παρατηρούν σε σχετικό άρθρό τους ότι «το ναυτικό ψήφισμα του Θεμιστοκλή αποτελεί το πρώτο γνωστό παράδειγμα στην ιστορία της Οικονομικής Δημοκρατίας», την οποία ορίζουν ως «διαδικασία λήψης αποφάσεων αναφορικά με οικονομικές επιλογές (όπως η φορολογία και η δημιουργία και διάθεση δημοσίων αγαθών) μέσω άμεσης ψηφοφορίας των πολιτών σε μία πολιτική διαδικασία συνεχών δημοψηφισμάτων.» *2 Και συνεχίζουν σημειώνοντας ότι «στην περίπτωση του ψηφίσματος του Θεμιστοκλή, οι Αθηναίοι πολίτες εκλήθησαν να εκφράσουν τις προτιμήσεις τους ως προς την επιλογή μεταξύ της

*1 Podlecki A.J., *The life of Themistocles* (1975), 202-203, και παραπομπή 10 για σχετικές μελέτες.

*2 Κυριαζής Ν. & Ζουμπουλάκης Μ., «Αθηναϊκή και αγγλική θαλασσοκρατία», *Περιοδικό Ιστορία*, τεύχος 406, Απρίλιος 2002, 18-20)

ιδιωτικής κατανάλωσης ή δημιουργίας – κατανάλωσης του δημοσίου αγαθού ασφάλεια-άμυνα, μέσω της κατασκευής των τριηρών, την «ατομική» τιμή και το ατομικό βάρος της φορολογίας για το συγκεκριμένο αγαθό, δηλ. 10 δραχμές για κάθε πολίτη». *3 Μέσα από αυτή τη διαδικασία, λοιπόν, το δημοκρατικό πολιτικό σύστημα επέτρεψε στους Αθηναίους να γίνουν διαιτητές της δικής τους ευμάρειας.

Βέβαια, θα πρέπει να σημειωθεί ότι ανάλογη εκμετάλλευση των εσόδων των μεταλλείων έχουμε και στην περίπτωση της Θάσου – σε αντίθεση με τους Σίφνιους, που τα έσοδα από τα μεταλλεία τους τα μοιράζονταν μεταξύ τους (3.57) . Οι Θάσιοι, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ηρόδοτου (6.46-47), ήδη πριν από τους Περσικούς πολέμους, είχαν ναυπηγήσει στόλο και είχαν περικλείσει την πόλη τους με ισχυρό τείχος. Ωστόσο, παρά την ενίσχυση της άμυνας της πόλης, οι κάτοικοι δεν προέβαλαν καμία αντίσταση στην εισβολή του Δαρείου. Η περιοχή ήταν πολύ πλούσια και δέχτηκε επανειλημμένα τις επιθέσεις όλων εκείνων, και κυρίως των ίδιων των Αθηναίων , που ήθελαν να εκμεταλλευτούν το μεταλλευτικό πλούτο. Προφανώς, γι' αυτό από νωρίς φρόντισαν οι άποικοι του νησιού να οχυρωθούν. Άλλωστε, οι πρόσοδοι φαίνεται ότι ήταν τόσο μεγάλοι, όπως σημειώνει κι ο Ηρόδοτος, ώστε δεν θα ετίθετο ζήτημα να στερηθούν οι πολίτες για χάρη της άμυνας της πόλης. Δεν γνωρίζουμε, βέβαια, και περισσότερες λεπτομέρειες για τη διαδικασία που ακολούθησαν οι Θάσιοι. Για την Αθήνα, όμως, γνωρίζουμε ότι ήταν απόφαση των ίδιων των πολιτών να κατασκευάσουν πλοία , αντί να μοιραστούν τα έσοδα. Ίσως, βέβαια, ο Θεμιστοκλής να εμπνεύστηκε από την περίπτωση των Θασίων, για να προτείνει στους συμπολίτες του την αξιοποίηση των εσόδων για την άμυνα της πόλης.

Με τη δημιουργία του στόλου αυτού οι Αθηναίοι κατάφεραν όχι μόνο να θωρακίσουν την πόλη, αλλά και να δημιουργήσουν μία ισχυρή αυτοκρατορία με τεράστια οικονομικά οφέλη (επέκταση εμπορίου, συνεισφορές συμμάχων). Έτσι, «το εξωτερικό σοκ της περσικής εισβολής επέφερε κοινωνική και οικονομική μεταβολή, δημιουργώντας μία δομή κινήτρων που ήταν ευνοϊκή για την οικονομική ανάπτυξη. Μέσω της οικονομικής δημοκρατίας ορίστηκε το συμφέρον της πολιτείας, που ήταν προς όφελος, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, όλων των πολιτών, δημιουργήθηκε δηλαδή κοινωνική αποδοχή.»*4 Το μεγάλο εύρος των δημοσίων έργων που έγιναν στη διάρκεια του επόμενου μισού αιώνα της αθηναϊκής ηγεμονίας στην ανατολική Μεσόγειο, αποδεικνύει ότι η δομή αυτή οδήγησε στην αύξηση της οικονομικής ανάπτυξης και ευημερίας.

Το μεγαλύτερο όφελος, βέβαια, για τη δημοκρατία μέσα από αυτό το ναυτικό ψήφισμα ήταν η πολιτική προαγωγή της τέταρτης τάξης, των θητών, οι οποίοι θα

*3, ο.π. *2

*4 ο.π. *3, 18-20

συμμετείχαν πλέον ενεργά στην άμυνα της πόλης, δίνοντάς τους το δικαίωμα μίας πιο δυναμικής παρουσίας στα πολιτικά πράγματα. Ο δρόμος πλέον για τον πλήρη εκδημοκρατισμό της πόλης είχε ανοίξει. Μια και εμπνευστής του μεγάλοπνοου αυτού σχεδίου ήταν ο Θεμιστοκλής, δικαιωματικά, με τις πρωτοβουλίες του αυτές καθιερώθηκε ως ηγέτης του δήμου (Αριστοτ. *Αθην Πολ.* 28.2). Ο αθηναϊκός λαός, από την άλλη, αναδείχτηκε σε ρυθμιστικό παράγοντα και στον τομέα της δημόσιας οικονομίας.

Η άμυνα, λοιπόν, της πόλης στηριζόταν, έπειτα από την κατασκευή ενός τόσο ισχυρού στόλου, και στα κατώτερα λαϊκά στρώματα. Πληροφορίες για το νέο τρόπο οργάνωσης της άμυνας μπορούμε να συλλέξουμε από το κείμενο της επιγραφής σε μαρμάρινη στήλη, που βρέθηκε το 1959 στην Τροιζήνα. Πρόκειται για το ψήφισμα εκκένωσης της πόλης και καταφυγής στα πλοία. Σ' αυτό το ψήφισμα μας παραπέμπει ο Ηρόδοτος με το ρηματικό τύπο βουλευομένοισι στο χωρίο 7.144.3. Η απόφαση αυτή, σύμφωνα με τα γραφόμενα του Ηρόδοτου, θα πρέπει να είχε εκληφθεί από τον αθηναϊκό *δημο* το φθινόπωρο του 481, και δε θα πρέπει να συγχυστεί με το διάταγμα εκκένωσης που αναφέρεται στο 8.41.

Το κείμενο της επιγραφής της Τροιζήνας (πρώτη δημοσίευση από τον Μ. Η. Jamenson (*Hesperia* 29, 1960, 198 κ.εξ.). αφορά ψήφισμα των Αθηναίων για εκκένωση της πόλης τους και όλες τις ρυθμίσεις σχετικά με την πολεμική προετοιμασία τους εν όψει της επικείμενης αναμέτρησής τους με τους βαρβάρους. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι η *βουλή* και ο *δήμος* αποφάσισαν, με εισήγηση του Θεμιστοκλή, να μεταφερθούν τα γυναικόπαιδα στην Τροιζήνα, οι ηλικιωμένοι και κάποια περιουσιακά στοιχεία να μεταφερθούν στη Σαλαμίνα, οι *ταμίες* και οι ιερείς να μείνουν στην Ακρόπολη, ενώ όλοι οι υπόλοιποι Αθηναίοι θα επιβιβάζονταν στα 200 πλοία, για πολεμήσουν ενάντια στους εισβολείς, μαζί με τους Λακεδαιμόνιους, τους Κορινθίους και όλους εκείνους που ήταν πρόθυμοι να αντιμετωπίσουν τον κίνδυνο. Για τη συγκρότηση της πολεμικής δύναμης των Αθηναίων δίνονται συγκεκριμένες οδηγίες, που είναι πολύ αποκαλυπτικές για τον τρόπο οργάνωσης της άμυνας μίας πόλης με δημοκρατικό πολίτευμα, μια και οι οδηγίες αυτές βασίζονταν σε καίριες λειτουργίες του πολιτεύματος αυτού, όπως η κλήρωση, η αναγραφή ονομάτων από τα *ληξιαρχικά γραμματεία* των δήμων και η ταξινόμηση των ναυτών σε τμήματα σύμφωνα με τη φυλετική οργάνωση (200 τμήματα των 100 ανδρών, το καθένα με τη δικό του φυλετικό δεσμό). Επίσης, στο πλαίσιο αυτής της προετοιμασίας αναφέρεται και η στρατολόγηση των οστρακισμένων, οι οποίοι θα πρέπει κι αυτοί να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους για την απόκρουση αυτής της εθνικής απειλής.

Το πιο πιθανό, λοιπόν, είναι ότι το ψήφισμα για εκκένωση της πόλης, συνδέεται με τη συνέλευση του Σεπτεμβρίου του 481, όταν οι Αθηναίοι αποδέχτηκαν την πρόταση του Θεμιστοκλή να αντιμετωπίσουν τους Πέρσες στη Σαλαμίνα. Ο Ηρόδοτος

σημειώνει: *ἔδοξε τέ σφι μετά τό χρηστήριον βουλευομένοισι ἐπιόντα ἐπί τήν Ελλάδα τόν βάρβαρον δέκεσθαι τήσι νηυσί πανδημεί, τῷ θεῷ πειθομένους* (7.144.3). Ο συσχετισμός της απόφασης αυτής με τη θεϊκή επιταγή τονίζεται και στο ψήφισμα της Τροιζήνας (στίχος 39-40). Σ' αυτή, λοιπόν, την απόφαση, θα πρέπει να αναφέρεται το κείμενο της μαρμάρινης στήλης της Τροιζήνας και για δύο επιπρόσθετους λόγους, όπως παρατηρεί ο Hammond ' πρώτον, θα ήταν πολύ δύσκολο να ενεργοποιηθούν τόσοι χιλιάδες άνθρωποι τις παραμονές της ναυμαχίας. *5 Γι' αυτό κι ο Ηρόδοτος σημειώνει ότι η εκκένωση της πόλης, μετά τη ναυμαχία στο Αρτεμίσιο και τη μετακίνηση του στόλου στη Σαλαμίνα, έγινε με *κήρυγμα* (8.41). Μια μερική εκκένωση θα είχε ξεκινήσει από το χειμώνα του 481/80, γι' αυτό και οι Αθηναίοι είχαν χάσει τη συγκομιδή δύο χρόνων (8.142.3). Άλλος λόγος που συνηγορεί για τη σύνδεση του εν λόγω κειμένου με τη συνέλευση του 481 είναι η απόφαση ανάκλησης των οστρακισμένων, η οποία θα πρέπει να ελήφθη μερικούς μήνες, πριν από το Μάρτιο του 480 (ανάδειξη νέων στρατηγών για το τρέχον έτος), μία και όπως ο ίδιος ο Ηρόδοτος μας πληροφορεί, ο Αριστείδης ήταν εκλεγμένος στρατηγός το φθινόπωρο του ίδιου έτους (8.79). *6

Ωστόσο, στη θεωρία αυτή του Hammond υπάρχει κάποιο πρόβλημα: πώς οι Αθηναίοι ήταν βέβαιοι για τις προθέσεις των Πελοποννησίων (*ἀμύνεσθαι τόν βάρβαρον...μετά Λακεδαιμονίων καί Κορινθίων καί...σтч. 15-17*), αν δεν είχε ήδη γίνει το συνέδριο του Ισθμού; Γιατί, αν είχε γίνει το συνέδριο αυτό, τότε δε θα είχαν ανησυχίες για πιθανή επίθεση της Αίγινας, αφού στο συνέδριο αυτό αποφασίστηκε να παύσουν οι εχθροπραξίες ανάμεσα στις ελληνικές πόλεις. Ο Hammond εικάζει ότι οι Αθηναίοι θα πρέπει να είχαν κάποιες πληροφορίες από τη Σπάρτη, την Κόρινθο και κάποια άλλη πόλη, το όνομα της οποίας δε σώθηκε στην επιγραφή, πως ήταν αποφασισμένες για αντίσταση. Άραγε, θα αρκούσε κάποια τέτοια «ανεπίσημη» διαβεβαίωση εκ μέρους κάποιων πόλεων, ώστε να προχωρήσει η Αθήνα σε ψήφισμα, στο οποίο επικαλείται και τη συνδρομή αυτών των πόλεων; Επιπλέον, όπως η Hamel παρατηρεί, από τη μαρτυρία του Ηροδότου δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι στη συνέλευση του Σεπτεμβρίου του 481 συζητήθηκαν συγκεκριμένα σχέδια για την εκκένωση της πόλης, όπως αυτά που με τόση λεπτομέρεια καταγράφονται στη στήλη της Τροιζήνας. Είναι πολύ πιθανό, λοιπόν, το κείμενο της επιγραφής της Τροιζήνας να αποτελεί ένα συμπίλημα διαφόρων αποφάσεων του αθηναϊκού *δήμου*, που έγιναν σε διαφορετικές περιστάσεις. *7 Στην περίπτωση αυτή, βέβαια, θα ήταν δύσκολο να πιστέψουμε ότι κάθε απόφαση σχετιζόταν με σχετική εισήγηση του Θεμιστοκλή, μια

*5 Hammond N.G.L., *The narrative of Herodotus VII and the decree of Themistocles of Troezen*, *JHS* 1982, 75-93)

*6 ο.π. *5

*7 Hamel D., *The Athenian Generals* (1998), 176-180.

και η επιγραφή φαίνεται να αποδίδει σε προτάσεις δικές του όλα τα μέτρα που έλαβαν τότε οι Αθηναίοι. Η Hamel, θεωρώντας ύποπτη αυτή την τάση να αποδίδουν όλες οι αποφάσεις του αθηναϊκού δήμου στην έμπνευση και την πρωτοβουλία ενός και μόνο πολιτικού, παραπέμπει στη σχετική μαρτυρία του Θουκυδίδη (1.18.2) για την απόφαση των Αθηναίων να εγκαταλείψουν την πόλη τους και να επιβιβαστούν στα πλοία, χωρίς να αναφέρει διόλου το όνομα του Θεμιστοκλή. Γενικά, καμία πηγή του 5^{ου} αιώνα δε συνδέει το Θεμιστοκλή με τα μέτρα αυτά. Ωστόσο, υπάρχουν μαρτυρίες του 4^{ου} αιώνα για ένα ψήφισμα με εισηγητή το Θεμιστοκλή, να προτείνει στους Αθηναίους να εγκαταλείψουν την πόλη τους (Ισοκράτης, *Αντίδοσις* 233 & Δημοσθένης, *Περί του στεφάνου* 204). Επίσης, υπάρχουν κι άλλες μεταγενέστερες μαρτυρίες (Πλουτ. *Θεμιστοκλής* 10.4, Αίλιος Αριστείδης 3.247) που αποδίδουν σε συμβουλή του Θεμιστοκλή την απόφαση για εκκένωση της πόλης. *8 Ο Ηρόδοτος, πάντως φαίνεται να μη συνδέει το Θεμιστοκλή με τα μέτρα σχετικά με την εκκένωση, γι' αυτό και αναφέρει ότι, γενικά, *κήρυγμα έποιήσαντο, Αθηναίων τῆ τις δύναται σώζειν τέκνα καί τούς οίκέτας* (8.41.1), ενώ ο Αριστοτέλης χρησιμοποιώντας παρόμοια ορολογία αποδίδει την πρωτοβουλία της διακήρυξης στους στρατηγούς: *τῶν γάρ στρατηγῶν ... κηρυζάντων σώζειν ἕκαστον ἑαυτόν* (*Αθηναίων Πολιτεία* 23.1).

Ο Ηρόδοτος, μάλιστα, αναφέρει με κάποια δυσπιστία (*λέγουσι*) και μία δοξασία που σχετίζεται με την απόφαση εκκένωσης της πόλης. Η δοξασία αυτή αφορούσε το φίδι-προστάτη της ακρόπολης, στο οποίο οι Αθηναίοι προσέφεραν κάθε μήνα μία μηλόπιτα, αλλά εκείνες τις μέρες η πίτα είχε μείνει άθικτη κι αυτό θεωρήθηκε σημάδι ότι η θεά Αθηνά, η μητέρα του θεικού φιδιού είχε εγκαταλείψει την Ακρόπολη. Έτσι, οι Αθηναίοι βιάστηκαν να εγκαταλείψουν την πόλη τους. Κατά τον Πλούταρχο (*Θεμιστοκλής* 10), αυτό ήταν ένα ακόμα τέχνασμα του Θεμιστοκλή, που χρησιμοποίησε, για να πείσει τους συμπολίτες του να εγκαταλείψουν την πόλη και να επανδρώσουν τα καράβια. Πράγματι, μετά την απόφαση αυτή οι περισσότεροι Αθηναίοι έστειλαν τις οικογένειες και τους δούλους τους στην Τροιζήνα και μερικοί άλλοι στην Αίγινα και τη Σαλαμίνα.

Το συμπέρασμα που συνάγεται από τα παραπάνω είναι ότι από το Σεπτέμβριο του 481 (*ἔδοξε τέ σφί... βουλευομένοισι*, 7.144.3) έως το φθινόπωρο του 480 (*κήρυγμα έποιήσαντο*, 8.41.1), ο αθηναϊκός λαός προβαίνει σταδιακά σε μια σειρά αποφάσεων για την άμυνα της πόλης τους και την αντιμετώπιση της κρίσης, αρχικά λόγω της καθόδου του Ξέρξη στην κεντρική Ελλάδα και στη συνέχεια λόγω της επικείμενης εισβολής του στην Αττική. Οι αποφάσεις αυτές επικυρώθηκαν με τα σχετικά ψηφίσματα, όπως μαρτυρείται στη στήλη της Τροιζήνας (*ἔδοξε τῆ βουλῆ καί τῶ*

*8, ο.π. *7

δήμῳ). Ο Θεμιστοκλής, σίγουρα διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη λήψη αυτών των αποφάσεων (*Θεμιστοκλῆς Νεοκλέους Φρεάρριος εἶπεν*), αλλά δεν μπορούμε να του αποδώσουμε με βεβαιότητα την πρωτοβουλία για όλες αυτές τις αποφάσεις. Ειδικότερα, η απόφαση για την ανάκληση των οστρακισμένων, για χάρη του εθνικού αγώνα, σημαίνει όχι μόνο περιστολή των πολιτικών εμπαιθειών και αντιπαραθέσεων, αλλά αποκαλύπτει και ένα αίσθημα αυτοπεποίθησης εκ μέρους των Αθηναίων, ότι η δημοκρατία τους δεν κινδύνευε από φιλοτυραννικούς συνωμότες. Πάντως, ένα είναι βέβαιο, ότι ο αθηναϊκός δῆμος έδειξε ότι σε εκείνη την τόσο κρίσιμη περίοδο διέθετε μεγάλα αποθέματα ψυχῆς, αλλά και πνευματική οξύτητα, ώστε να λάβει δύσκολες αποφάσεις, αλλά τις πιο σωτήριες όχι μόνο για τον ίδιο, αλλά και για ολόκληρο το ελληνικό γένος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

Η στάση του Ηροδότου απέναντι στις αποφάσεις του αθηναϊκού δήμου

Έχοντας μελετήσει όλες τις μαρτυρίες που περιέχονται στο έργο του Ηροδότου σχετικά με τις διαβουλεύσεις κι αποφάσεις του *έκκλησιάζοντος δήμου* στη δημοκρατική Αθήνα, θα επικεντρωθούμε στο κεφάλαιο αυτό στα σχόλια ή τους υπαινιγμούς που κάνει ο συγγραφέας για τις αποφάσεις αυτές, προκειμένου να αποκαλύψουμε τη στάση του απέναντι στην αθηναϊκή δημοκρατία.

Όπως σημειώθηκε και στην εισαγωγή, τα εγκωμιαστικά σχόλια του Ηροδότου για το ρόλο της αθηναϊκής δημοκρατίας στα χρόνια των μηδικών πολέμων ώθησαν ορισμένους σύγχρονους μελετητές στην άποψη ότι ο Ηρόδοτος υπήρξε θιασώτης της αθηναϊκής δημοκρατίας. Κάποιοι μάλιστα, επισήμαναν και τη σχέση του με τον μεγάλο πολιτικό της εποχής του και υποστήριξαν ότι ο ιστορικός υπήρξε θιασώτης της αθηναϊκής δημοκρατίας, όπως αυτή διαμορφώθηκε με την πολιτική του Περικλή.

Τα χωρία που αποκαλύπτουν κατά την άποψη των Beloch, Busolt, Ehrenberg, Jacoby, Meyer, Myres, Pohlenz, Wilamowitz, Wilchen, τη φιλοαθηναϊκή στάση του Ηροδότου είναι το εγκώμιο για τη νεαρή αθηναϊκή δημοκρατία που αύξησε τη δύναμή της (5.78), ο λόγος του Σωκλή για την υποστήριξη της δημοκρατίας στην Αθήνα (5.92), το εγκώμιο για το σωτήριο ρόλο της Αθήνας στα Μηδικά (7.139), η προβολή του εθνικού φρονήματος των Αθηναίων στην απάντηση που δίνουν στους απεσταλμένους του Μαρδόνιου και των Σπαρτιατών (8.140-143). Στην επιχειρηματολογία των παραπάνω μελετητών προστίθενται και τα χωρία, όπου ο Ηρόδοτος προστατεύει τη φήμη των Αλκμεωνιδών (6.121-124), μια και απόγονος αυτής της επιφανούς οικογένειας ήταν ο Περικλής (6.125-131). Τέλος, οι μελετητές αυτοί παραπέμπουν και σε κάποιες έμμεσες μαρτυρίες, για να ενισχύσουν την άποψή τους σχετικά με τη φιλοαθηναϊκή στάση του Ηροδότου. Οι μαρτυρίες αυτές είναι το έπαθλο των 10 ταλάντων για διαλέξεις που έδωσε στην Αθήνα (Δίλλλος, *F Gr Hist*, αποσπ. 3, στο *περί Ηροδότου κακοηθείας* 26 του Πλουτάρχου), η αφιερωματική ωδή του Σοφοκλή προς τον ιστορικό των περσικών πολέμων (Πλουτ., *Εί πρεσβυτέρω πολιτευτέον*, 3,785β), η συμμετοχή του Ηροδότου στην αποικία στους Θουρίους, που ιδρύεται με πρωτοβουλία των Αθηναίων και του Περικλή.

Ο Strasburger, από την άλλη, αμφισβήτησε την ερμηνεία των επίμαχων

*1 Strasburger H., «Herodot und das Perikleische Athen», *Historia* 1955, p.1-25. Στο άρθρο αυτό περιλαμβάνονται και οι απόψεις των προηγούμενων μελετητών, των οποίων την άποψη και επιχειρήματα αντικρούει. Παραπέμπει φυσικά και στην αντίστοιχη βιβλιογραφία]

χωρίων του ηροδότειου έργου, καθώς και την αποδεικτική σημασία των έμμεσων μαρτυριών. Εκείνος επισήμανε τα χωρία που διαφαίνεται η αντιαθηναϊκή και αντιδημοκρατική στάση του Ηροδότου, τα οποία μάλιστα, αν συσχετιστούν με τα χωρία που προαναφέρθηκαν, δίνουν άλλη διάσταση στην οπτική γωνία και την πολιτική ιδεολογία του αρχαίου ιστορικού. Ο Strasburger, λοιπόν, επισημαίνει ότι ο Ηρόδοτος ασκεί αρνητική κριτική στη δημοκρατία, μέσα από τα λόγια του Μεγάβυζου (3.81), όταν δηλώνει με έμφαση την εξαπάτηση του *ἐκκλησιάζοντος δήμου* από τον Αρισταγόρα (5.79). όταν σχολιάζει αρνητικά τον τρόπο συλλογής χρημάτων από τις συμμαχικές πόλεις (8.111). Το σχόλιο αυτό σε συνδυασμό με τον υπαινιγμό (8.3) για τη μετέπειτα ανάληψη της ηγεμονίας της Αθήνας, μετά το τέλος των Μηδικών πολέμων, υποδηλώνει, κατά τον Strasburger, τη δυσαρέσκεια του Ηροδότου για τη μετέπειτα εξέλιξη της αθηναϊκής δημοκρατίας σε επεκτατική ηγεμονία, (αν και ενέκρινε τη νεαρή δημοκρατία, όπως φαίνεται στο 5.78). Πιστεύει, μάλιστα, ότι γι' αυτό το λόγο ο ιστορικός σταμάτησε την εξιστόρησή του το 479, γιατί δεν ενέκρινε τη συνέχεια στην ιστορία της Αθήνας, την ίδρυση της αθηναϊκής ηγεμονίας. Επίσης, συσχετίζει με τα στοιχεία αυτά και τη φυγή του Ηροδότου στους Θουρίους, ως αιτία για τη δυσαρέσκειά του. Τέλος, ο Strasburger εκλαμβάνει ως αρνητικό στοιχείο την αναφορά στο όνειρο της Αγαρίστης με το λιοντάρι, που συμβόλιζε τον Περικλή, επειδή με βάση την *Ονειροκριτική* του Αρτεμίδωρου το φιλικό λιοντάρι σήμαινε ισχύς, ενώ το απειλητικό λιοντάρι σήμαινε κίνδυνο. Ένας άλλος μελετητής, ο Moles, παραπέμπει στην αττική κωμωδία, όπου το λιοντάρι συμβόλιζε τον τύραννο. *2

Όλα τα παραπάνω επιχειρήματα αμφισβητήθηκαν από τον Harvey F.D., ο οποίος επικροτεί την αρχική άποψη, που έφερε τον Ηρόδοτο ως υποστηρικτή της αθηναϊκής δημοκρατίας και οπαδό της πολιτικής του Περικλή. Ο Harvey, όσον αφορά τα επιχειρήματα κατά της δημοκρατίας μέσα από τα λόγια του Μεγάβυζου, σημειώνει ότι ο Ηρόδοτος ήταν γνώστης της κριτικής που θα μπορούσε να ασκηθεί στον τύπο αυτό πολιτεύματος, σύμφωνα και με το πνεύμα της εποχής, όπου επικρατούσε η σοφιστική κίνηση και έθετε σε αμφισβήτηση καθετί. *3 Ο Harvey, μάλιστα, υποστηρίζει ότι ακόμα και μέσα από αυτή την αντιπαράθεση απόψεων σχετικά με τα πολιτεύματα, ο Ηρόδοτος αφήνει να φανεί η δική του συμπάθεια προς το δημοκρατικό πολίτευμα, αν συσχετίσουμε τα επιχειρήματα του Οτάνη (3.80) με το χωρίο 6.43.3, όπου ο ιστορικός σημειώνει: *Όταν ο Μαρδόνιος έφθασε στην*

*2 Moles J., «Herodotus and Athens», in Bakker Eg. & de Jong Ir & van Wees H., *Brill's companion to Herodotus* (2002), 41.

*3 Harvey F.D., «The political sympathies of Herodotus», *Historia* 15 (1966), 254-5.

Ιωνία έκανε κάτι το θαυμαστό (για εκείνους που θεωρούν απίστευτο πως ο Οτάνης υποστήριξε ότι το καλύτερο για τους Πέρσες είναι η δημοκρατία, «δημοκρατέεσθαι Πέρσας»), κατήγγησε τους τυράννους των Ιώνων και εγκατέστησε «δημοκρατίας» στις πόλεις. Στη συνέχεια, το αρνητικό σχόλιο του Ηρόδοτου για την απόφαση των Αθηναίων να αποδεχτούν την πρόταση του Αρισταγόρα (5.97), οφείλεται κατά τον Harvey στην αποδοκιμασία του ιστορικού για την Ιωνική επανάσταση και δεν μπορεί, ούτως ή άλλως, να συγκριθεί με τη βαρύτητα του επαίνου, που σημειώνεται λίγο πιο πριν στο 5.78, όπου ο Ηρόδοτος επαινεί τις ευεργετικές επιπτώσεις της εγκαθίδρυσης του δημοκρατικού πολιτεύματος στην εξέλιξη της Αθήνας. Στο χωρίο αυτό, μάλιστα, ο Harvey παρατηρεί ότι ο Ηρόδοτος, αν δεν ενέκρινε τη μετέπειτα εξέλιξη της αθηναϊκής δημοκρατίας θα έγραφε *ή τότε ίσηγορίη*. Όσον αφορά το συμβολισμό του λιονταριού, ο Harvey υποστηρίζει ότι η αναφορά στο όνειρο της Αγαρίστης και στη γέννηση του Περικλή εντάσσονται στην κλίμακα του επαίνου των Αλκμεωνιδών. Επομένως, για τον ιστορικό το λιοντάρι σήμαινε ότι με τον Περικλή η επιφανής αυτή οικογένεια θα βρισκόταν στο απόγειο της δύναμής της. Επίσης, όσον αφορά την έκφραση δυσαρέσκειας του Ηρόδοτου σχετικά με την εξέλιξη της αθηναϊκής δημοκρατίας, με βάση το χωρίο όπου σχολιάζει αρνητικά την απόσπαση χρημάτων από τους συμμάχους, ο Harvey πιστεύει ότι ο ιστορικός παρασύρθηκε από τα αρνητικά αισθήματά του για το Θεμιστοκλή, κι όχι για τη δημοκρατία. Άλλωστε, τους όρους για τη συνεισφορά των συμμάχων τους έθεσε ο Αριστείδης, για τον οποίο ο Ηρόδοτος δεν αναφέρει τίποτα αρνητικό, αντιθέτως τον επαινεί (8.79.1, 95). Επίσης, έκλεισε το έργο του με την κατάληψη της Σηστού, επειδή εκεί σταματούσαν τα Μηδικά κι ίσως, επειδή ήθελε να αναφέρει ως τελευταίο κατόρθωμα το θρίαμβο των Αθηναίων κάτω από την καθοδήγηση του Ξάνθιππου, του πατέρα του Περικλή. Τέλος, η μετακίνηση του Ηρόδοτου στους Θουρίους δηλώνει την επιθυμία του να στηρίξει τις αποφάσεις της αθηναϊκής πολιτείας. *4

Εκτός από τους παραπάνω μελετητές, υπάρχουν κι αρκετοί άλλοι που σε κάποιο έργο τους για τον Ηρόδοτο εκφράζουν κι αυτοί την άποψη τους σχετικά με τις πολιτικές πεποιθήσεις του αρχαίου ιστορικού. Επειδή, όμως, θεωρώ ότι δεν είναι σκόπιμο να προβούμε σε μία αποδελτίωση όλων των σχετικών εκτιμήσεων που έχουν γραφτεί για τον Ηρόδοτο, εφόσον δεν έχει προστεθεί κάποιο άλλο σημαντικό επιχείρημα, θα αναλύσουμε τις μαρτυρίες που περιλαμβάνονται στο έργο του Ηρόδοτου, αποσκοπώντας στην αποκάλυψη της εικόνας που είχε διαμορφώσει ο ιστορικός για την αθηναϊκή δημοκρατία.

Ένα από τα πιο σημαντικά σχόλια του Ηρόδοτου, σχετικά με το ρόλο της αθηναϊκής δημοκρατίας ήδη από την εποχή των μεταρρυθμίσεων του Κλεισθένη,

*4 ο.π. *3.

είναι η εκτίμησή του ότι *ή ίσηγορίη* ως *έστί χρῆμα σπουδαῖον* (5.78). Όπως σημειώθηκε στο κεφάλαιο «τα γεγονότα του 508 κι οι άμεσες συνέπειές τους», οι απανωτές νίκες των Αθηναίων κατά των Πελοποννησίων, Βοιωτών και Χαλκηδών αποτελούσαν, κατά τον Ηρόδοτο, απόδειξη της δύναμης της Αθήνας ως δημοκρατικής πόλης. Το χωρίο αυτό (5.78), λοιπόν, επιβεβαιώνει την αρχική παρατήρηση (βλέπε σελ. 5), ότι ο Ηρόδοτος ενδιαφερόταν περισσότερο για τις επιδράσεις των πολιτειακών εξελίξεων στα ιστορικά γεγονότα, γι'αυτό και δεν καταγράφει με λεπτομέρειες τις θεμελιώδεις πολιτειακές αλλαγές της περιόδου που εκτείνεται χρονικά το έργο του. Επίσης το χωρίο αυτό είναι σημαντικό για την πολιτική θεωρία του Ηροδότου, αφού συνδέει τους πολιτικούς θεσμούς μίας χώρας με την εξωτερική πολιτική και τις τύχες της. Η πολιτική ελευθερία απελευθερώνει τη λαϊκή ορμή, η οποία εξωθείται στην πραγματοποίηση λαμπρών επιτευγμάτων. Το εγκώμιο αυτό της νεαρής αθηναϊκής δημοκρατίας, όπως είδαμε στην αρχή του κεφαλαίου, χρησιμοποιήθηκε από τους σύγχρονους μελετητές ως ένα από τα βασικά επιχειρήματα για το χαρακτηρισμό του ιστορικού ως οπαδού της αθηναϊκής δημοκρατίας.

Όπως μπορούμε, όμως, να παρατηρήσουμε, ο λόγος του Ηροδότου στο επίμαχο χωρίο δεν είναι αποφθεγματικός, υπάρχει μία συλλογιστική, που καταλήγει σε μία διαπίστωση βασισμένη στα ίδια τα γεγονότα. (5.66.1,5.78). Δεν είναι, μάλιστα, καθόλου τυχαίο ότι ο Ηρόδοτος, αντί να χρησιμοποιήσει τον όρο δημοκρατία, τον οποίο αναφέρει σε άλλο σημείο (6.131) - και μάλιστα η αναφορά αυτή αποτελεί την πρώτη γραπτή μαρτυρία που μας σώζεται για τη χρήση του όρου - επιλέγει τον όρο *ίσηγορίη*.

Η ελευθερία λόγου, λοιπόν, συντέλεσε στην αύξηση της αθηναϊκής δύναμης, γιατί με την *ίσηγορίην* ο πολίτης επιδιώκει να κάνει το καλύτερο, σε αντίθεση με το *έθελοκάκεον* επί τυραννίδος. Επίσης, είναι αξιοσημείωτο ότι ο Ηρόδοτος συνδέει την ίσηγορία με την ελευθερία, όπως κι ο Ευριπίδης στις *Ικέτιδες* στχ.438-441. Από την αριστοτελική διδασκαλία έως και σήμερα, την ουσία της δημοκρατίας συνθέτουν η *ελευθερία* και η *ισότητα* (Πολιτικά 1310 α 28). Η πολιτική ελευθερία παρέχει στους πολίτες τη δυνατότητα του «αυτοκαθορισμού», η οποία βέβαια διασφαλίζεται τόσο με την ίση συμμετοχή των πολιτών στη λήψη των αποφάσεων και θέσπιση κανόνων (*ίσηγορία*), όσο και στην ίση εφαρμογή τους (*ισονομία*). *5

Η έμφαση που δίνει ο Ηρόδοτος σ' αυτό το στοιχείο του δημοκρατικού πολιτεύματος απορρέει από την ιδεολογική σημασία του *λόγου* στη δημοκρατική Αθήνα. Η επισήμανση αυτή προσδίδει ακόμα περισσότερο ενδιαφέρον στη μελέτη

*5 Μάνεσης Αρ. & Σπυρόπουλος Φ., *Το πολίτευμα της Αθηναϊκής Δημοκρατίας*, στο *Η αθηναϊκή Δημοκρατία, μελέτες για το πολίτευμα και την ιδεολογία των Αθηναίων* (1995), 50-51, & Farrar C., *The origins of democratic thinking* (1988), 30.

των δημοκρατικών διαβουλεύσεων που διεξάγονται στην Αθήνα, μια κι ο ίδιος ο ιστορικός είχε εντοπίσει ότι εξαιτίας της ισηγορίας, της πεμπουσίας του δημοκρατικού πολιτεύματος, οι συζητήσεις του *ἐκκλησιάζοντος δήμου* είχαν θετικά αποτελέσματα για την πόλη. Η ισηγορία καθιστά ουσιαστική την ενεργό συμμετοχή στις συνελεύσεις, ενώ παράλληλα, με την έκθεση πολλών απόψεων, συμβάλει στην ανεύρεση της αλήθειας και τη λήψη ορθότερων αποφάσεων. Πιστεύω ότι, εξαιτίας αυτής της συμβολής της ελευθερίας του λόγου στο θετικό προσανατολισμό της συλλογικής δύναμης ενός πολιτικού σώματος, γι' αυτό ο Ηρόδοτος επιλέγει να χρησιμοποιήσει στο συγκεκριμένο χωρίο τον όρο *ισηγορία*, αντί για τη λέξη δημοκρατία, την οποία όμως αναφέρει σε άλλη ενότητα (6.131). [Σε άλλα χωρία ο όρος *δημοκρατία* δεν αφορά την Αθήνα και επιπλέον είναι εξωπραγματικός, 4.137, 6.43].

Με το ίδιο σκεπτικό πιστεύω πως λειτούργησε ο ιστορικός, όταν παρέθεσε το χρησμό για το «ξύλινο τείχος» στο πλαίσιο του εγκώμιου για τους Αθηναίους ως σωτήρες της Ελλάδας (7.139). Από την εμμονή του, μάλιστα, να παρουσιάσει διεξοδικά την όλη συζήτηση που έγινε με αφορμή εκείνο το χρησμό φαίνεται ότι ο ιστορικός συνδέει τον καταλυτικό για την Ελλάδα ρόλο των Αθηναίων με την όλη δημοκρατική διαδικασία, που στηριζόταν στην αρχή της ισηγορίας και της ελεύθερης επιλογής των πολιτών να ψηφίσουν την καλύτερη πρόταση. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο ιστορικός, *Θεμιστοκλέος άποφαινομένου Αθηναίοι ταύτα σφίσι ἔγνωσαν αἰρετώτερα εἶναι μάλλον ἢ τά τῶν χρησμολόγων* (7.143.3).

Αυτή, λοιπόν, η δημοκρατική διαδικασία επέτρεψε στους Αθηναίους να μην πανικοβληθούν, αλλά να επιλέξουν και τελικά να πράξουν το ορθό, που απέβη και σωτήριο για όλους τους Έλληνες. Το εγκώμιο αυτό, βέβαια, όπως σημειώθηκε στην αρχή του κεφαλαίου, έχει εκληφθεί ως η πιο αποκαλυπτική απόδειξη της φιλοαθηναϊκής στάσης του Ηροδότου. Η N. Demand, μελετώντας το εκφραστικό μέσο που αποτελεί τη βάση του επιχειρήματος για τον έπαινο των Αθηναίων, εντοπίζει την προσπάθεια του συγγραφέα να προβάλλει μία θέση βασισμένη σε μία αιτιολόγηση, διατυπωμένη με το αντίθετο του πραγματικού: *(γιατί) αν οι Αθηναίοι δεν αντιστέκονταν ...η Ελλάδα θα είχε υποδουλωθεί στον Ξέρξη*. Αυτό το εκφραστικό μέσο το χρησιμοποιεί ο Ηρόδοτος και σε άλλα χωρία, όπου αξιολογεί κάποια γεγονότα (3.49,4.140, 8.30, 2.26...)*6 Κατά τη Demand, αυτή η τεχνική παραπέμπει σε έντονη επιρροή από τους σοφιστές και συνιστά ένα ισχυρό εκφραστικό όπλο, που στην προκειμένη περίπτωση εξήρε το ρόλο της Αθήνας στον απελευθερωτικό αγώνα και δικαίωσε τη μετέπειτα ηγεμονική της θέση στον ελλαδικό χώρο, κάτι που ο Hammond πιστεύει ότι υπαγορεύτηκε από μία άλλη αναγκαιότητα, την οικονομική και παραπέμπει στις μαρτυρίες για το χρηματικό βραβείο που

*6 Demand N. "Herodotus encomium of Athens", *AJPh* 108 (1987), 746-758.

κέρδισε ο Ηρόδοτος εκφωνώντας το λόγο του στην Αθήνα (*Δίυλλος F 3*, FGtH 73, Πλούτ. *Περί Ηροδότου κακοηθείας*, 26). *7

Ο Evans, από την άλλη, αναζητώντας το ιστορικό υπόβαθρο της εποχής που γράφτηκε το εν λόγω χωρίο, επισημαίνει την αναγκαιότητα που οδήγησε τον Ηρόδοτο, κατά δική του μαρτυρία, σ' αυτή την αποτίμηση, κι αυτή ήταν η ανάγκη να επιτελέσει το καθήκον του ως ιστορικός συγγραφέας (*ἀναγκαίη ἐξεργάζομαι γνώμην*). Ο Evans παρατηρεί, βέβαια, πως την περίοδο που έγραφε ο Ηρόδοτος η εκτίμηση αυτή λειτουργούσε ως προπαγανδιστικό όπλο. Η εποχή αυτή κατά τον Evans (παραπέμπει και σε Meyer Ed., How & Wells, Gomme A. W., Macan, p.114 n.13,14) είναι οι αρχές του Πελοποννησιακού πολέμου (430), όταν εναντίον της Αθήνας είχαν συνασπιστεί πολλές πόλεις, οι οποίες θα δυσαρεστούνταν μ' αυτόν τον έπαινο που συνιστά δικαίωση της αθηναϊκής επεκτατικής πολιτικής. Ίσως γι' αυτό, μάλιστα, ο Ηρόδοτος απευθύνεται άμεσα στο κοινό του, εκφράζοντας την άποψή του, επισημαίνοντας ότι γνωρίζει πως θα δυσαρεστήσει τους περισσότερους (*ἐξέργομαι γνώμην ἀποδέξασθαι ἐπίφθονον μὲν πρὸς τῶν πλεόνων ἀνθρώπων*, 7.139.1). Όσον αφορά τη σύνδεση της συγγραφής του εγκώμιου με τα γεγονότα του 430, ο Evans παραπέμπει και στην αναφορά του Ηροδότου λίγο πιο πριν (7.137), στη θανάτωση του Αριστέα και των άλλων πρέσβων που είχαν στείλει οι Λακεδαιμόνιοι στην Ασία, γεγονός που χρονολογείται το 430, με βάση τη εξιστόρηση του Θουκυδίδη στο 2.67). Δεν μπορεί, βέβαια, να αρνηθεί κανείς ότι αυτή η προβολή του σωτήριου ρόλου της Αθήνας, κυρίως λόγω του ισχυρού ναυτικού στόλου που διέθετε, αποτελεί μία δικαίωση για την επεκτατική δράση που ανέπτυξε η Αθήνα μετά τα Μηδικά. Ωστόσο, ο Evans παρατηρεί ότι ο Ηρόδοτος ένιωθε την ανάγκη να τονίσει αυτή την επιλογή της Αθήνας εκείνη την τόσο κρίσιμη για το μέλλον της Ελλάδας στιγμή' η Αθήνα είχε την ευκαιρία το 480 να επιλέξει να σώσει την Ελλάδα, κι επειδή επέλεξε την ελευθερία, η Περσία ηττήθηκε. Σ' αυτό το πλαίσιο, η ετυμηγορία του Ηροδότου μοιάζει ως μία σκεπτόμενη άποψη πάνω στα ιστορικά γεγονότα. Βέβαια, αναγνωρίζει ο Evans ότι, αν ο ιστορικός δεν ένιωθε μία συμπάθεια γι' αυτή την πόλη, προφανώς δε θα έμπαινε στον κόπο να προβεί σε μία τέτοια εκτίμηση, όταν μάλιστα, όπως σημειώνει, θα δυσαρεστούσε ένα μεγάλο μέρος του κοινού του. Παρόλο που δεν υποτιμά και το ρόλο των Σπαρτιατών, και τους δίνει ανάλογο μερίδιο στον απελευθερωτικό αγώνα, η άποψη αυτή αναβάθμιζε τη θέση της Αθήνας στον ελληνικό κόσμο. *8

*7 Hammond N. G. L., "The narrative of Herodotus VII and the decree of Themistocles at Troezen", *Journal of Hellenic Studies* 102 (1982), 75,79.

*8 Evans J.A.S., "Herodotus and Athens: the evidence of the encomium", *L'Antiquite Classique* 48 (1979), 112-118.

Κατά τη δική μου γνώμη, ο Ηρόδοτος προέβη σε μία εκτίμηση με βάση τα δεδομένα. Αν τα στοιχεία που παρουσιάζει ως δεδομένα ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, και δεν αποτελούν παραχάραξη της αλήθειας προς όφελος κάποιου, τότε η εκτίμηση δεν αποτελεί προπαγάνδα, αλλά συνιστά κατάθεση μίας αλήθειας, που όπως σημειώνει κι ο Ηρόδοτος είχε χρέος ως ιστορικός να κάνει. Αντιθέτως, η αποσιώπηση, το να μη βγάλει στην επιφάνεια αυτή την αλήθεια, θα συνιστούσε προκατάληψη του ιστορικού, λόγω κάποιας εμπάθειας. Τα στοιχεία, λοιπόν, που αναφέρει ο ιστορικός και καταγράφει σε υποθετικό λόγο, βασισμένο στο αντίθετο του πραγματικού, σκιαγραφούν μία πολύ ρεαλιστική εικόνα, που θα γινόταν πραγματικότητα, αν οι Αθηναίοι δεν είχαν επιλέξει να αγωνιστούν εναντίον των Περσών. Αυτό αποτελεί κατά τη γνώμη μου μία αντικειμενική κρίση, που όσο κι αν δεν αρέσει σε κάποιον, που αντιτίθεται στην αθηναϊκή πολιτική του 5^{ου} αιώνα, θα πρέπει να παραδεχτεί ότι έχει μία στέρεη επιχειρηματολογία. Σίγουρα, αυτή η κρίση, όσο κι αν πηγάζει από ένα πανελλήνιο αίσθημα δεν παύει να αποτελεί προπαγάνδα για το σύγχρονο προς τον ιστορικό κοινό.

Υπάρχει, βέβαια, κι η άποψη του Robertson (προαναφέρθηκε στο πέμπτο κεφάλαιο, σ. 68-69) ο οποίος υποστηρίζει ότι ο ιστορικός ήθελε να στιγματίσει τη σπαρτιατική πολιτική, που απέβλεπε στην εξυπηρέτηση των δικών της συμφερόντων, χωρίς να υπολογίζει ευρύτερα τις ανάγκες όλων των ελληνικών πόλεων που συμμετείχαν στον αγώνα κατά των Περσών. Γι' αυτό και τονίζει ο Ηρόδοτος ότι, παρόλο που η Σπάρτη είχε οχυρώσει τον Ισθμό, για να προστατεύσει τις πόλεις της Πελοποννήσου, τα παράλια ήταν εκτεθειμένα στον κίνδυνο επιδρομής του περσικού στόλου. Οι Σπαρτιάτες, λοιπόν, είχαν ανάγκη την κάλυψη του αθηναϊκού στόλου, και ίσως γι' αυτό, κατά τον Robertson, συνεννοήθηκαν με το μαντείο των Δελφών, να προτρέψουν τους Αθηναίους να φύγουν μακριά από την πόλη τους. Η συνέλευση, όμως του αθηναϊκού λαού, αναδεικνύοντας την καλύτερη πρόταση, χάραξε την πλέον σωτήρια πολιτική γραμμή, όχι μόνο για την Αθήνα, αλλά και για τους υπόλοιπους Έλληνες. Επιπλέον, ο μελετητής πιστεύει ότι οι Αθηναίοι ήταν προαποφασισμένοι να υπερασπιστούν τον τόπο τους με οποιοδήποτε τίμημα, γι' αυτό οι απεσταλμένοι στο μαντείο δεν έφευγαν, αν δεν λάμβαναν καλύτερο χρησμό για την πόλη τους. *9 Αυτή η εμμονή των Αθηναίων να μην εγκαταλείψουν τον τόπο τους οφειλόταν και στην ιδιαίτερη σχέση που ένιωθαν με τη γη τους. Η σχέση αυτή εκφραζόταν με το μύθο της αυτοχθονίας, που τόνωνε το αίσθημα φιλοπατρίας των Αθηναίων (όπως είδαμε στο κεφάλαιο «Πρέσβεις και εκκλησία του δήμου»). Αυτή η εμμονή των Αθηναίων με τον τόπο τους ήταν ένας ακόμα λόγος για τον ιστορικό να πλέξει το ύψιστο εγκώμιο φιλοπατρίας γι' αυτούς.

*9 Robertson N., "The true meaning of the 'Wooden Wall' ", *Classical Philology* 82 (1987), 7-9.

Πάντως, η ερμηνεία του Robertson είναι πολύ ενδιαφέρουσα και δίνει μια άλλη διάσταση στα γεγονότα. Δεν παύει, βέβαια, να είναι μία εικασία, βασισμένη σε τυχόν «συνωμοσία» του μαντείου με τη Σπάρτη, κάτι που δεν μπορούμε να το εξακριβώσουμε από τις μαρτυρίες. Ωστόσο, αξίζει να παρατηρήσουμε ότι, ακόμα, κι αν αυτή ήταν η πραγματικότητα, ο Ηρόδοτος φρόντισε με έμμεσο τρόπο να στιγματίσει τη σπαρτιατική πολιτική, μόνο και μόνο για να τονίσει την αναγκαιότητα του αθηναϊκού στόλου στον απελευθερωτικό αγώνα. Άλλωστε, ακριβώς πριν από τον αθηναϊκό έπαινο, με την ιστορία του Σπερθία και του Βούλη (7.134-137), ο Ηρόδοτος είχε εξάρει το σπαρτιατικό ήθος, στο οποίο οφειλόταν ο σημαντικός ρόλος που έπαιξε και η Σπάρτη στα Μηδικά. Όπως, επίσης, υπάρχουν κι άλλα χωρία, όπου ο ιστορικός εξάρει την αφοσίωση της Σπάρτης στην ελευθερία (7.102).

Φαίνεται, λοιπόν, ότι ο Ηρόδοτος προσπαθεί με όσο το δυνατόν πιο ακριβοδίκαιο τρόπο να προβάλλει το ρόλο της κάθε πόλης στο δύσκολο κι άνισο αγώνα των Ελλήνων κατά των Περσών. Υπάρχει, βέβαια, κι ένα άλλο πολύ χαρακτηριστικό χωρίο, στο οποίο ο ιστορικός πλέκει έμμεσα το εγκώμιο των Αθηναίων, και για το οποίο κατηγορήθηκε ο ιστορικός από τους σύγχρονους μελετητές ότι μεροληπτεί υπέρ των Αθηναίων. Πρόκειται για την πατριωτική απάντηση που δίνουν οι Αθηναίοι στους απεσταλμένους του Μαρδόνιου, όταν ο τελευταίος τους έκανε δελεαστικές προτάσεις, για να συμμαχήσουν μαζί του, μια και *τούτων δέ προσγενομένων κατήλιζε εύπετέως τῆς θαλάσσης κρατήσειν, τά περ ἄν καί ἦν, πεζῆ τε ἐδόκεε πολλῶ εἶναι κρέσσων* (8.136.3). Οι Αθηναίοι είχαν προκαλέσει τις περισσότερες καταστροφές στους Πέρσες στη ναυμαχία της Σαλαμίνας, εύλογα, λοιπόν, ο Μαρδόνιος επιχείρησε να τους πάρει με το μέρος του. Έχοντας κατά νου το σκεπτικό αυτό, που σημειώνει ο Ηρόδοτος, αντιλαμβανόμαστε τη σημασία που αποκτά η αντίδραση των Αθηναίων στις προτάσεις του Μαρδόνιου. Έπειτα από το Μαραθώνα και τη Σαλαμίνα για άλλη μία φορά η τύχη των Ελλήνων κρεμόταν στα χέρια των Αθηναίων. Υπάρχει, όμως, κι άλλο ένα στοιχείο που αναδεικνύει ακόμα περισσότερο το μεγαλείο της στάσης των Αθηναίων τη συγκεκριμένη στιγμή. Οι Πελοποννήσιοι, όπως μας πληροφορεί ο Ηρόδοτος αποφασίζουν να μείνουν αδρανείς (8.108.2, 131.1, κι όπως φαίνεται από τη συνέχεια, 9.6, καθυστερούν πολύ μέχρι να στείλουν το στρατό τους), ενώ η Αθήνα παρέμενε εκτεθειμένη σε μία δεύτερη εισβολή των αντιπάλων. Είναι φυσικό, λοιπόν, η ψυχολογία ενός λαού, που έβλεπε την πόλη του κατεστραμμένη από τη βαρβαρική επιδρομή και που δεν εισέπραττε το ενδιαφέρον των συμμάχων για περαιτέρω δραστηριοποίηση, προκειμένου να απωθηθεί εντελώς ο εχθρός, να βρίσκεται σε χαμηλό επίπεδο. Όμως, οι Αθηναίοι απέδειξαν ότι διέθεταν υψηλό φρόνημα και αποφασιστικότητα, ώστε να αρθούν πέρα από τις όποιες δυσχέρειες και να ανταποκριθούν στην κρισιμότητα της κατάστασης, παραδίδοντας μάθημα υψηλού ήθους σ' όλους τους υπόλοιπους Έλληνες.

Οι Αθηναίοι και πάλι ήταν εκείνοι που βρέθηκαν μπροστά στο δίλημμα και επέλεξαν τη σωτηρία της Ελλάδας. Φταίει, λοιπόν, η συμπάθεια του ιστορικού προς τους Αθηναίους, που τον φέρει ως μάρτυρα αυτών των στιγμών που κάνουν ένα λαό να «γράφει ιστορία»; Ίσως, βέβαια, ο Ηρόδοτος γράφοντας κατά τη διάρκεια του εμφύλιου πολέμου, να νιώθει την ανάγκη μέσα από τέτοια περιστατικά να προβάλλει ακόμα περισσότερο το *έλληνικόν*, και τους δεσμούς που καταδεικνύουν την εθνική ομογένεια (*ὄμαιομον, ὁμόγλωσσον, θεῶν ἰδρύματα κοινά καὶ θυσίαι, ἡθεὰ τε ὁμότροπα*). Είναι, ίσως, ένα μήνυμα για τους σύγχρονούς του που είχαν προβεί σε ένα ανελέητο αιματοκύλισμα.

Αυτή η σύνδεση των γεγονότων του παρελθόντος με τις εμπειρίες του παρόντος μπορεί να φανεί και στις επισημάνσεις που κάνει ο Ηρόδοτος στο 8.3. Στο χωρίο αυτό, από τη μία ο ιστορικός προβάλλει ως ενδεικτικό του ενωτικού πνεύματος και της υποχωρητικής διάθεσης που διακρίνουν τους Αθηναίους εκείνη την κρίσιμη περίοδο, την παραίτησή τους από την αξίωση για αρχηγία του ελληνικού στόλου, πριν από τη ναυμαχία στο Αρτεμίσιο. Είναι αξιοσημείωτο, μάλιστα, ότι στο σημείο αυτό ο Ηρόδοτος εξάρει τη φιλοπατρία των Αθηναίων, σημειώνοντας ότι *εἶκον οἱ Ἀθηναῖοι, μέγα πεπονημένοι περιεῖναι τὴν Ελλάδα καὶ γνόντες, εἰ στασιάσουσι περὶ τῆς ἡγεμονίης, ὡς ἀπολέεται ἡ Ἑλλάς*. Σχολιάζοντας αυτή τη «γνώμη» των Αθηναίων, γράφει ο ιστορικός *ὀρθά νοεῦντες' στάσις γὰρ ἔμφυλος πολέμου ὁμοφρονέοντος τοσοῦτω κάκιόν ἐστι ὄσω πόλεμος εἰρήνης* (8.3.1). Το παραπάνω σχόλιο φαίνεται να αποτελεί άλλη μία απόπειρα του Ηροδότου να πλέξει το εγκώμιο των Αθηναίων (βλέπε και 7.139), κάτι που εκλήφθηκε από τους σύγχρονους μελετητές ως μία ακόμα απόδειξη για τη φιλοαθηναϊκή στάση του ιστορικού .

Από την άλλη, όμως, ο ίδιος ο Ηρόδοτος φαίνεται να μειώνει, αμέσως μετά, το μεγαλείο της ανιδιοτελούς στάσης των Αθηναίων, όταν σημειώνει ότι, μόλις βρήκαν την ευκαιρία, ανέλαβαν την ηγεμονία του ελληνικού στόλου (8.3.2). Η στάση, λοιπόν, αυτή των Αθηναίων, ιδωμένη κάτω το φως των μεταγενέστερων εξελίξεων, ίσως, και να συνιστά μία μορφή διπροσωπίας. Γι' αυτό το λόγο ο Strasburger ενέταξε το χωρίο αυτό στην επιχειρηματολογία του σχετικά με την αντιαθηναϊκή στάση του Ηροδότου. *10 Η σύνδεση αυτή των γεγονότων του παρελθόντος με εμπειρίες του παρόντος θα εξεταστεί στη συνέχεια του κεφαλαίου, αφού ολοκληρωθεί η καταγραφή των χωρίων, όπου υπάρχουν σχόλια του ιστορικού. Ας δούμε σε ποια άλλα χωρία φαίνεται ο Ηρόδοτος να κατακρίνει την αθηναϊκή πολιτική.

Είδαμε, ήδη, σε μία από τις *ἐκκλησίαις τοῦ δήμου* που μας περιγράφει ο Ηρόδοτος, ότι ο τύραννος της Μιλήτου Αρισταγόρας ζήτησε από τον αθηναϊκό λαό ενισχύσεις για την ιωνική επανάσταση. Η διήγηση του Ηροδότου στο σημείο αυτό

*10 Strasburger H., “Herodot und das Perikleische Athen”, *Historia* (1955), 19-22

είναι αξιοσημείωτη για την τοποθέτηση του ίδιου του ιστορικού σχετικά με το ζήτημα αυτό. Πιο συγκεκριμένα εκτίθεται ο λόγος του Αρισταγόρα στην *ἐκκλησία* με τα βασικά επιχειρήματά του, με τα οποία εξασφάλισε τη βοήθεια των Αθηναίων, είκοσι τριήρεις με αρχηγό το στρατηγό Μελάνθιο. Η αιτιολόγηση που δίνει ο Ηρόδοτος για τη λήψη της συγκεκριμένης απόφασης των Αθηναίων, όταν μάλιστα οι Σπαρτιάτες, και συγκεκριμένα ο βασιλιάς Κλεομένης είχε απορρίψει το συγκεκριμένο αίτημα, είναι ότι *είναι ευκολότερο να εξαπατήσεις πολλούς παρά ένα* (5.97.2). Η κρίση αυτή στηρίζεται στη διαπίστωσή του ότι *Κλεομένα μὲν τον Λακεδαιμόνιον μῦνον οὐκ οἶός τε ἐγένετο διαβαλλεῖν, τρεῖς δε μυριάδας Ἀθηναίων ἐποίησε τοῦτο*.

Το αρνητικό αυτό σχόλιο του Ηροδότου σχετικά με την απόφαση του αθηναϊκού *δήμου* έχει χρησιμοποιηθεί από την de Romilly ως μία από τις περιπτώσεις που αποδεικνύουν την επικράτηση λαϊκών παθών στην αθηναϊκή ιστορία. Η πολιτική ελευθερία απελευθερώνει τη λαϊκή ορμή, η οποία κατευθύνεται όχι πάντα προς όφελος του συνόλου (5.78, 5.66.1, 5.91.1), αλλά και σε βάρος του (5.97.2, και 97.3). Ο Αρισταγόρας εμφανίζεται ως ένας ραδιούργος πολιτικός που με την ευγλωττία του, προβαίνει σε κάθε είδους υποσχέσεις, προκειμένου να αποσπάσει την πολυπόθητη βοήθεια. Ο αθηναϊκός λαός από την άλλη εμφανίζεται λιγότερο μυαλωμένος από το Σπαρτιάτη βασιλιά' οι πειρασμοί (τα πλούτη, η δόξα, η εύκολη νίκη) τον μεθούν και δεν εξετάζει κατά πόσο αληθεύουν τα λεγόμενα του Αρισταγόρα. Το σχόλιο του Ηροδότου, κατά την de Romilly συνιστά μία καταγγελία της αλαζονείας του λαού, του οποίου οι εξωλογικές αποφάσεις συνιστούν μία μορφή *ὑβρεως*. *11

Επίσης, το σχόλιο αυτό, όπως σημειώθηκε στην αρχή του κεφαλαίου, έχει χρησιμοποιηθεί ως επιχείρημα από άλλους μελετητές, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι ο Ηρόδοτος δεν ήταν οπαδός της αθηναϊκής δημοκρατίας. Ο Harvey αντικρούοντας τα επιχειρήματα του Strasburger υποστηρίζει ότι η εκτίμηση αυτή του Ηροδότου ξεκινά από την αντίθεσή του σχετικά με την Ιωνική επανάσταση. *12 Επιπλέον, μία τέτοια δήλωση δεν μπορεί να έχει την ίδια βαρύτητα με τον έπαινο στο 5.78. Ας δούμε, όμως, πιο λεπτομερειακά τα γραφόμενα του Ηροδότου, για να κατανοήσουμε τη σκέψη τόσο τη δικιά του όσο και των Αθηναίων που συμμετείχαν σ' αυτή τη συνεδρίαση.

Πρώτα απ' όλα η εξαπάτηση 30.000 Αθηναίων από τον Αρισταγόρα αποτελεί υπερβολή, γιατί είναι απίθανο να ήταν παρόντες όλοι οι πολίτες στην εκκλησία του δήμου. Ο αριθμός των πολιτών που συμμετείχαν στις συνελεύσεις εκείνη την περίοδο, σύμφωνα με αρχαιολογικές και ιστορικές μαρτυρίες, δεν ξεπερνούσε τους

*11 de Romilly J., *Προβλήματα της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας* (1992), 61.

*12 Harvey F.D., «The political sympathies of Herodotus», *Historia*.15 (1966),254-5

6000. Γύρω στις 30.000 θα πρέπει να ήταν ο συνολικός αριθμός των πολιτών την εποχή του Ηροδότου. *13 Προφανώς, η αναφορά αυτού του αριθμού στόχευε να τονίσει την αντίθεση προς τον ένα, με την έννοια ότι μία λαϊκή συγκέντρωση ενέχει τον κίνδυνο, για λόγους συναισθηματικούς κι από έλλειψη χρόνου, για να υποβληθούν σε αυστηρή κρίση τα συζητούμενα, να εξαπατηθεί από ένα επιδέξιο ρήτορα. Πράγματι, υπάρχει αυτός ο κίνδυνος (όπως κι ο Θουκυδίδης έγραψε για περίπτωση Περικλή 2.21-22) και τονίζεται και στη συζήτηση Περσών σοφών 3.81. Ο Ηρόδοτος τονίζει επίμονα την έννοια της εξαπάτησης τόσο στη συζήτηση με τον Κλεομένη (ό δε Αρισταγόρας, τᾶλλα ἑὼν σοφός καί διαβάλλων ἐκείνος εὖ, ἐν τούτῳ ἐσφάλῃ, 5.50.2) όσο και με τους Αθηναίους (πολλούς ...εὐπετέστερον διαβάλλειν, 5.97.2). Ήταν άραγε θέμα εξαπάτησης η λήψη της συγκεκριμένης απόφασης. Ας δούμε ποια επιχειρήματα χρησιμοποίησε ο Αρισταγόρας, για να πείσει τους Αθηναίους.

Ο Αρισταγόρας μίλησε για τα πλούτη της Ασίας, για την κατώτερη πολεμική τέχνη των Περσών σε σχέση με την ελληνική και τόνισε τους συγγενικούς δεσμούς που συνέδεαν την Αθήνα με τη Μίλητο, αφού η δεύτερη ήταν αποικία της πρώτης. Τα επιχειρήματά του, λοιπόν, ήταν συναισθηματικού περιεχομένου, αλλά σχετιζόνταν και με τη λογική, δηλ. εύκολη η πολεμική αναμέτρηση και με πολλά προσδοκώμενα οφέλη.

Το θέμα, λοιπόν, είναι ότι οι Αθηναίοι παίρνουν την απόφαση να συνδράμουν τους Ίωνες είτε λόγω δεσμών, είτε λόγω συμφερόντων (επιθυμία για επέκταση επιρροής τους). Το βέβαιο είναι ότι οι δημοκρατικοί στην Αθήνα απεχθάνονταν τόσο τη Σάρτη, που υποστήριζε τους αριστοκρατικούς (5.91), όσο και το Δαρείο, που είχε πάρει υπό την προστασία του τον έκπτωτο Ιππία, ο οποίος δολοπλοκούσε στην περσική αυλή επιχειρώντας να αναστηλώσει την τυραννίδα στην Αθήνα (5.96).

Γιατί, όμως, στέλνουν μόνο 20 πλοία; Σίγουρα μία τέτοια δύναμη δεν ήταν αξιόλογη ενίσχυση, αν αναλογιστούμε την περσική δύναμη. Ίσως, οι Αθηναίοι να πίστευαν ότι κι άλλες πόλεις θα βοηθούσαν κι έτσι ο συνολικός αριθμός των πλοίων θα ήταν ικανοποιητικός. (Άλλωστε δεν είχαν ακόμα συγκροτήσει το στόλο των 200 καραβιών. Το 506 σε σύγκρουσή τους με Αιγινήτες διαθέτουν 50 καράβια [6.89], και το 489 δίνουν σε Μιλτιάδη 70 για εκστρατεία στην Πάρο. Οπότε τα 20 πλοία ήταν μία σημαντική βοήθεια εκ μέρους της Αθήνας, έχοντας υπόψη και την απειλή της Αίγινας.) Ωστόσο, μόνο η Ερέτρια έστειλε αλλά πέντε πλοία, για χάρη των Μιλησίων (5.99). Και πάλι, όμως, η όλη επιχείρηση διεξήχθη αρκετά καλά, με αποκορύφωμα την πυρπόληση των Σάρδεων.

Κατά την άποψη των How & Wells, «ίσως το λάθος των Αθηναίων να μην ήταν η αποστολή βοήθειας στους Ίωνες, αλλά η μετέπειτα εγκατάλειψή τους». (5.103 *Οι Αθηναίοι εγκατέλειψαν τους Ίωνες, όσο και αν έστελνε ζανά και ζανά*

*13 Hansen M.H., *The Athenian Ecclesia* (1983), 7-9.

αγγελιοφόρους ο Αρισταγόρας, αρνήθηκαν να στείλουν βοήθεια.). *14 Ο Σακελλαρίου σημειώνει (*15) ότι η αλλαγή αυτή στη στάση των Αθηναίων θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως αποτέλεσμα της διαφοροποίησης των πολιτικών πραγμάτων: ο δῆμος θα επηρεάστηκε από διαδόσεις τυραννόφιλων, ότι οι Αθηναίοι θα τιμωρηθούν από το Μεγάλο Βασιλέα. Οι οπαδοί του Ιππία θα είχαν καταφέρει να αυξήσουν την επιρροή τους, μία και ο αρχηγός τους ο Ίππαρχος εκλέγεται ως Άρχων το 496. Ο δῆμος λοιπόν, υπερψηφίζει την πρόταση ανάκλησης των πλοίων. *16 Ήδη, όμως, αυτή η αποστολή αποτέλεσε, κατά τον Ηρόδοτο *ἀρχή κακῶν Ἑλλησὶ τε καὶ βαρβάροισι* (5.97.) Αυτός χαρακτηρισμός μπορεί να προήλθε από την αντίθεση του ιστορικού προς την Ιωνική επανάσταση (προαναφέρθηκε ως αιτία για το σχόλιο σχετικά με την εξαπάτηση των Αθηναίων) και την αντιπάθειά του γενικά προς τους Ίωνες. Για να κατανοήσουμε τα συναισθήματα αυτά του Ηροδότου, θα πρέπει να ανατρέξουμε σε άλλα χωρία του έργου του.

Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι στο 1.143.2 ο ιστορικός χαρακτήρισε το Ελληνικό γένος *ἀσθενέος* και το Ιωνικό *πολλῶ ἀσθενέστατον τῶν ἔθνέων*. Ο χαρακτηρισμός αυτός οφείλεται στην αδυναμία των Ιώνων της Μ. Ασίας να αποτινάξουν την περσική κυριαρχία. Ήδη, στις επιχειρήσεις των Περσών κατά των Σκύθων, όταν οι τελευταίοι ζήτησαν τη βοήθεια των Ιώνων, προσφέροντάς τους την ελευθερία τους (4.133.2), εκείνοι όχι μόνο δε βοήθησαν, αλλά ενήργησαν ύπουλα, με αποτέλεσμα οι Σκύθες να αποτύχουν στην καταδίωξη των εχθρών. Αυτή η συμπεριφορά έκανε τους Σκύθες να χαρακτηρίσουν *ἀνανδροτάτους καὶ κακίστους* τους Ίωνες και *ἀνδράποδα φιλοδέσποτα* (4.142). Επίσης, στο 6.13 ο Ηρόδοτος σημειώνει ότι οι Ίωνες αρνήθηκαν να κάνουν το καθήκον τους κατά τη διάρκεια της ναυμαχίας στη Λάδη, απογοητεύοντας τους νησιώτες συμμάχους τους. Εξαιτίας, αυτής της αδυναμίας τους, κατά τα γραφόμενα του Ηροδότου, οι άλλοι Ίωνες και οι Αθηναίοι, δεν ήθελαν να αποκαλούνται Ίωνες και ότι ακόμα και στις μέρες του οι πιο πολλοί τους νιώθουν ντροπή για το όνομα αυτό (*ἐπαισχύνεσθαι τῷ ὀνόματι* 1.143).

Από τα παραπάνω χωρία συνάγεται το συμπέρασμα ότι η βαρύτητα της λέξης *ἐλευθερίη*, το πολύτιμο αγαθό που υπηρέτησαν οι Έλληνες με υψηλό αίσθημα αυτοθυσίας κατά τη διάρκεια των Μηδικών πολέμων και τους έφερε σε πλήρη αντιπαράθεση με τους Πέρσες με τη δουλική συμπεριφορά (7.135.3, 8.144.1), έφερε και τους Ίωνες της Μ. Ασίας μακριά από το ελληνικό γένος, με αποτέλεσμα ο ιστορικός να τραβάει αυτή τη διαχωριστική γραμμή στο εσωτερικό της ιωνικής φυλής. Έτσι, μπορεί να ερμηνευτεί και ο σχολιασμός του Ηροδότου για τα γεγονότα

*14 How W.W. & Wells J., *A commentary on Herodotus* (1928), II, 57.

*15 (Σακελλαρίου Μ., *Η αθηναϊκή δημοκρατία* (2000), 436.

*16 ο.π. *15

του 499. Και ο Macan παρατηρεί σχετικά ότι ο Ηρόδοτος παρουσιάζει γενικά την Ιωνική επανάσταση ως ένα σχήμα σκόρπιων περιπετειών που προκάλεσαν κακά στη Ελλάδα, με αποτέλεσμα να εμφανίζει τους Αθηναίους ως θύματα εξαπάτησης, που παρασύρθηκαν και ενεπλάκησαν σε μία επιχείρηση, που τους εξέθεσε στην περσική απειλή. Αυτή τη στάση, μάλιστα, ο Macan την εκλαμβάνει «ως ένδειξη πολιτικής αφέλειας (*naïveté*) εκ μέρους του Ηροδότου». *17 Πέρα, όμως, από αυτή την εκτίμηση θα πρέπει μάλλον να μη λάβουμε υπόψη μας τα σχόλια του ιστορικού. Οι Αθηναίοι έδειξαν ότι στις αποφάσεις τους δεν λειτουργούν τόσο επιπόλαια κι αστόχαστα. Υπάρχουν, βέβαια, πολιτικά ρεύματα που επηρεάζουν την κοινή γνώμη, όπως φάνηκε από την απόφαση ανάκλησης του στόλου. Η υπόθεση της ιωνικής επανάστασης συνέχισε να απασχολεί τους Αθηναίους, ακόμα και μετά τη λήξη της. Ο Ηρόδοτος μας πληροφορεί για το μεγάλο πόνο που ένιωσαν παρακολουθώντας το έργο του Φρύνιχου με θέμα την άλωση της Μιλήτου. Όπως είδαμε και στο κεφάλαιο «πολιτικές αντιπαραθέσεις επιφανών», είναι πιθανό πίσω από την παράσταση αυτή να βρισκόταν η επιδίωξη του Θεμιστοκλή ευαισθητοποιήσει τους Αθηναίους, να εγείρει το πατριωτικό τους φρόνημα και να αναλάβουν δράση κατά της Περσίας. Τελικά, όμως, οι Αθηναίοι τιμώρησαν το Φρύνιχο, ίσως επειδή υπερίσχυσε στη λαϊκή συνεδρίαση η άποψη εκείνων που είχαν νωρίτερα υποστηρίξει και την ανάκληση του στόλου από την Ιωνία. (βλέπε και κεφάλαιο «πολιτικές αντιπαραθέσεις επιφανών»)

Βέβαια, ακόμα, κι αν στη συγκεκριμένη περίπτωση ο Ηρόδοτος επηρεάστηκε από την ευαισθησία που είχε σε θέματα σχετικά με την ελευθερία, δεν μπορούμε να απορρίψουμε και το ενδεχόμενο να ήθελε, με αφορμή το περιστατικό αυτό, να επισημαίνει τον κίνδυνο που ενέχεται σε μία διακυβέρνηση που ασκείται άμεσα από τον ίδιο το λαό, όταν ο λαός αυτός μπορεί να παρασυρθεί από την ευγλωττία ενός επιδέξιου ρήτορα, ο οποίος όμως κινείται από ιδιοτελή κίνητρα, κι όχι προς όφελος του κοινού συνόλου. Η περίπτωση της Σικελικής εκστρατείας αποτελεί το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτού του ενδεχόμενου, που πολύ πιθανόν να έζησε ο ίδιος ο ιστορικός και να το είχε κατά νου. Όμως, όπως προαναφέρθηκε και στο κεφάλαιο «πολιτικές αντιπαραθέσεις επιφανών», οι επιτυχίες που σημειώθηκαν τόσο στον εξωτερικό τομέα όσο και στα εσωτερικά θέματα δικαιώνουν τις επιλογές του αθηναϊκού δήμου. Φυσικά υπήρχαν και αποφάσεις λανθασμένες την περίοδο της δημοκρατίας στην Αθήνα, όμως, υπήρξαν μεμονωμένες περιπτώσεις και δεν μπορούν να αποτελέσουν ίδιον του δημοκρατικού πολιτεύματος. Βέβαια, η ανάγκη του Ηροδότου να συγκρίνει την αποστολή του Αρισταγόρα στην Αθήνα με αυτή στη Σπάρτη, υποδεικνύει την επιθυμία του ιστορικού να μεμφθεί του δημοκρατικού πολιτεύματος έναντι του ολιγαρχικού, αλλά, όπως επισημάναμε και νωρίτερα

*17 στη φράση αυτή του Macan παραπέμπουν οι How W.W.& Wells J., στο έργο τους *A commentary on Herodotus* (1928), II, 57.

εξετάζοντας τη θέση των δύο πόλεων, δεν αναφέρεται η δυνατότητα της κάθε πόλης να ανταποκριθεί σε ένα τέτοιο αίτημα. Επανερχόμαστε, λοιπόν, στην αρχική διαπίστωσή μας, ότι ο ίδιος ο Ηρόδοτος δεν ήταν σύμφωνος με την ικανοποίηση αυτού του αιτήματος και γι' αυτό επαίνεσε τη «συνετή» απόφαση του Σπαρτιάτη βασιλιά, ενώ κατέκρινε την «απερίσκεπτη» επιλογή του αθηναϊκού λαού.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι το *διαβάλλειν πολλούς εύπειτέστερον*, που αφορούσε την απόφαση των Αθηναίων για αποστολή βοήθειας στην Ιωνία, ήταν χαρακτηρισμός που οφειλόταν όχι στην πολιτική τοποθέτηση του ιστορικού, δηλ. στην επίκριση της δημοκρατίας, αλλά στην αντίθεσή του προς τη συγκεκριμένη απόφαση του αθηναϊκού δήμου, λόγω της αδυναμίας των Ιώνων να αγωνιστούν και να θυσιαστούν για την ελευθερία τους. Πώς μπορούμε, όμως, να ερμηνεύσουμε άλλο ένα χωρίο όπου ο Ηρόδοτος εμφανίζει τους Αθηναίους *έξαπατηθέντας*; Πρόκειται για τις αποφάσεις των Αθηναίων που βοήθησαν τον Πεισίστρατο να καταλάβει την εξουσία (1.59-60). Βέβαια, όπως αναφέρθηκε και στο σχετικό κεφάλαιο, «η *έκκλησία τοῦ δήμου* πριν από τον Κλεισθένη», οι αποφάσεις αυτές δεν αφορούν δημοκρατικές διαβουλεύσεις. Θεωρώ, όμως, σκόπιμο να συμπεριλάβω τα σχόλια που κάνει ο Ηρόδοτος γι' αυτές και στο κεφάλαιο αυτό, για να εξετάσουμε, μήπως τα σχόλια αυτά, που αφορούν τον αθηναϊκό λαό ως *έκκλησιάζοντα δήμον*, εκφράζουν κάποια πολιτική προτίμηση του ιστορικού.

Ο Lavelle υποστηρίζει ότι τα αρνητικά αυτά σχόλια του Ηροδότου τόσο την πρώτη (*έξαπατηθείς*), όσο και τη δεύτερη φορά [*έθνεος τό Έλληνικόν έόν, εύηθής ήλιθίου άπηλλαγμένον, εί καί τότε οὔτοι εν Αθηναίοισι τοίσι πρώτοι λεγομένοισι είναι Έλλήνων σοφίην μηχανώνται τοιάδε (πρήγμα εύηθέστατον)...1.60*], αυτά μάλλον αποτελούν συγκάλυψη της δράσης των Αλκμεωνιδών στο πλευρό του τυράννου. Ο μελετητής πιστεύει ότι και την πρώτη φορά ο Πεισίστρατος κατάφερε να πείσει την εκκλησία του δήμου μέσω του ενός από τους δύο πολιτικούς με δύναμη, δηλαδή του Μεγακλή, η αρωγή του οποίου φαίνεται πιο ξεκάθαρα στην δεύτερη απόπειρα. *18 Αν η ερμηνεία αυτή είναι σωστή, τότε και σ' αυτή την περίπτωση, οι δυσμενείς χαρακτηρισμοί του Ηροδότου για τις αποφάσεις της εκκλησίας του δήμου σχετίζονταν με προσωπικές προτιμήσεις του συγγραφέα, με βάση συγκεκριμένα γεγονότα και πρόσωπα, και δεν αποτελούν έκφραση πολιτικών αντιλήψεων, δηλ. επίκριση του δημοκρατικού πολιτεύματος. Ίσως, βέβαια, ο Ηρόδοτος τονίζει αυτή την επαναλαμβανόμενη εξαπάτηση των Αθηναίων από τον Πεισίστρατο, επειδή είχε ως αποτέλεσμα την καταστρατήγηση της πολιτικής τους ελευθερίας.

Ωστόσο, όλες οι παρατηρήσεις αυτές (1.59-60, 5.97, 8.3) συνιστούν μία αρνητική κριτική για τις επιλογές της αθηναϊκής πολιτικής εκ μέρους ενός ιστορικού

*18 Lavelle B.M. *The sorrow and the pity* (1992), 98-99.

που, αν και φαίνεται να θαυμάζει τον ορθό χειρισμό μίας δημοκρατικής πόλης τόσο σε εσωτερικά όσο και σε εξωτερικά θέματα (5.78, 7.139), δε διστάζει και να την κατακρίνει, όταν αντιλαμβάνεται ότι κάποιες από τις αποφάσεις της αντίκεινται στην έννοια της ελευθερίας. [της πολιτικής ελευθερίας, 1.59-60, ή της ελευθερίας των άλλων πόλεων 8.3 και 5.97 (ἀρχή κακῶν Ἑλλησὶ τε καὶ βαρβάροισι)]. Πριν προχωρήσω, όμως, στην ολοκλήρωση της σκέψης μου για τα σχόλια που κάνει ο ιστορικός σχετικά με αποφάσεις του αθηναϊκού δήμου, θα επανέλθω στις απόψεις των μελετητών που υποστηρίζουν ότι ο Ηρόδοτος είχε αντιαθηναϊκή στάση, και συγκεκριμένα στις απόψεις του Strasburger, για να δούμε και μία άλλη προοπτική που έχει δώσει η σύγχρονη έρευνα στο ηροδότειο έργο.

Ο Strasburger, λοιπόν, με αφορμή τον υπαινιγμό στο 8.3 για τη μετέπειτα ανάληψη της ηγεμονίας της Αθήνας, μετά το τέλος των Μηδικών, υποστηρίζει ότι ο Ηρόδοτος κάνει αρκετούς υπαινιγμούς σε μεταγενέστερα γεγονότα, τα οποία σχετίζονται με την αθηναϊκή ηγεμονία, θέλοντας να τονίσει τα αρνητικά του αθηναϊκού επεκτατισμού. Στο πλαίσιο αυτό αναφέρει και την σπουδή των Αθηναίων να αναλάβουν την αρχηγία του ελληνικού στόλου το 477, έπειτα από τις κατηγορίες σε βάρος του Πausanias. Ο εν λόγω μελετητής, μάλιστα, πιστεύει ότι ο Ηρόδοτος σταμάτησε την Ιστορία το 479, για να μη γράψει για την ίδρυση της αθηναϊκής ηγεμονίας, την οποία δεν ενέκρινε. *19 Αυτή η άποψη, βέβαια, πέρα από τη στάση του Ηροδότου για τις μετέπειτα εξελίξεις, είναι αρκετά υπερβολική, διότι ο ιστορικός εξιστορεί τον Ελληνο-περσικό πόλεμο, όποτε τα γεγονότα του 479 αποτελούν δικαιολογημένα το τέλος της αναμέτρησης αυτής, μια και οι Έλληνες όχι μόνο απέκρουσαν τους Πέρσες, αλλά τους βλέπουμε ήδη να περνάνε στην αντεπίθεση.

Η άποψη αυτή του Strasburger απορρέει από τη γενικότερη εκτίμηση που έχει κάνει για την ηροδότεια συγγραφή. Πιστεύει, λοιπόν, ότι το έργο αυτό θα μπορούσε να αποκτήσει πλήρη πολιτική συνάφεια, αν όλοι οι υπαινιγμοί, έμμεσοι κι άμεσοι, σχετικά με μεταγενέστερα γεγονότα, συσχετισθούν με εμπειρίες της εποχής του ιστορικού. Την εκτίμηση αυτή συμμερίζεται και ο Raaflaub [βλέπε και Fornara Ch., *Herodotus, an interpretative essay*, 1971, p.88], ο οποίος βλέπει ως απώτερο σκοπό της *Ιστορίας* μία προσπάθεια του Ηροδότου να αφυπνίσει τους Αθηναίους. Η προσπάθεια αυτή αποκαλύπτεται σε συγκεκριμένες λέξεις- φράσεις κλειδιά, που αντιστοιχούν στην Αθήνα των μέσων του 5^{ου} αιώνα και της ιδεολογίας που επικρατούσε τότε, όπως αυτή καθρεπτίζεται στο έργο του Θουκυδίδη. Η προσδοκία του Ηροδότου ήταν, μέσα από συγκεκριμένα ονόματα, γεγονότα, καταστάσεις και σκέψεις που εμπεριέχονται σ' αυτές, να ενεργοποιήσει συσχετισμούς με προβλήματα

*19 Strasburger H., "Herodot und das Perikleische Athen", *Historia* (1955), 1-25.

*20 Raaflaub A. Kurt, "Herodotus, political thought, and the meaning of history", *Arethusa* 20 (1987), 223-230.

που ήταν οικεία και μεγάλου ενδιαφέροντος για το κοινό. Η προσδοκία αυτή στηριζόταν στο οξύ πνεύμα του αθηναϊκού κοινού που ήταν εκπαιδευμένο να εκτιμά τα επιχειρήματα στις συνελεύσεις και κατ' επέκταση τους ποιητικούς υπαινιγμούς και τα ηθικο-πολιτικά μηνύματα στις ετήσιες θεατρικές παραστάσεις. Ο Ηρόδοτος, δηλαδή, κατέφυγε στην τακτική των τραγικών ποιητών, χρησιμοποιώντας το παρελθόν, για να αναφερθεί σε σύγχρονα πολιτικά θέματα. Η σύνδεση αυτή γίνεται, όχι μέσω αφηρημένων αναλύσεων, αλλά μέσω δραματικών αφηγήσεων και συζητήσεων μεταξύ των πρωταγωνιστών. Κατά τον Raaflaub, λοιπόν, τόσο οι τραγικοί, όσο κι ο Ηρόδοτος, σκόπευαν να διαπαιδαγωγήσουν το κοινό τους, να αφυπνίσουν την πολιτική συνείδηση και υπευθυνότητα, όχι μόνο των συμπολιτών τους, αλλά και των υπόλοιπων Ελλήνων, στέλνοντας δυνατά μηνύματα. Στην προκειμένη περίπτωση το μήνυμα αφορούσε την επικείμενη τραγωδία του αθηναϊκού επεκτατισμού και του ελληνικού ανταγωνισμού, όπως αυτό αποκαλύπτεται μέσα από την περιγραφή των καταστροφικών συνεπειών της ακόρεστης πλεονεξίας όλων των βαρβάρων κατακτητών (Κροΐσου, Κύρου, Δαρείου, Ξέρξη), οι οποίοι στράφηκαν εναντίον άλλων χωρών.

Η παραπάνω άποψη είναι πραγματικά πολύ ενδιαφέρουσα, μια και στηρίζεται σ' ένα μακρύ κατάλογο παραδειγμάτων, στον οποίο συνδέονται γεγονότα του παρελθόντος με εμπειρίες του παρόντος. Ο πιο σημαντικός συσχετισμός είναι η αντιστοιχία της συζήτησης που διεξάγεται ανάμεσα σε Ξέρξη και Μαρδόνιο για τη σχεδίαση μίας επιχείρησης στην Ελλάδα και της δημόσιας συζήτησης που διεξάγεται στην εκκλησία του δήμου τις παραμονές της σικελικής εκστρατείας, όπως αυτή παρουσιάζεται στο έργο του Θουκυδίδη (παράβαλλε Ηρόδ. 7.6-7.11 με Θουκ. 6.6-6.18). Επίσης, ο Raaflaub τονίζει και τη σημασία της ιστορίας του Κροΐσου, με την οποία ξεκινάει το ιστορικό έργο. Μέσα από αυτήν προβάλλεται για πρώτη φορά η έννοια της αδικίας (1.5.3), η προειδοποίηση σχετικά με την αστάθεια της ανθρώπινης ζωής (1.86), η πτώση λόγω πλεονεξίας (η *ὑβρις* του μονάρχη, που μπορεί όμως να απαντηθεί και σε ευρύτερο πλαίσιο, σε μία «*πόλιν τύρρανον*»). *21

Υπάρχουν κι άλλοι μελετητές, που πιστεύουν ότι ο Ηρόδοτος ήθελε να εκθειάσει το σωτήριο ρόλο της Αθήνας στα μηδικά, αλλά ήθελε να στιγματίσει και την υπέρμετρη κατοπινή φιλοδοξία της, που κατέστρεψε όσα κέρδισε στον αγώνα ενάντια στον περσικό επεκτατισμό, γι' αυτό, μάλιστα, και δεν υπήρξε προπαγανδιστής της αθηναϊκής πολιτικής.*22

Πιστεύω ότι αξίζει να έχουμε κατά νου όλα τα παραπάνω στοιχεία και την προοπτική που δίνουν στην ηροδότεια συγγραφή. Σίγουρα, ο ιστορικός ζώντας μερικές δεκαετίες αργότερα από τα γεγονότα που εξιστορεί είναι εύλογο να επηρεάζεται η σκέψη του από τα σύγχρονα τεκταινόμενα. Ωστόσο, θεωρώ ότι είναι

*21 ο.π. *20, 234.

*22 Wells J., "Herodotus and Athens", *Classical Philology* 23 (1928), 323.

υπερβολή το να δούμε το έργο του αποκλειστικά ως μία προπαγάνδα για την πολιτική κατάσταση που επικρατούσε στην εποχή του, με σκοπό να αποτρέψει την επικείμενη τραγωδία του αθηναϊκού επεκτατισμού. Ούτε από την άλλη μπορούμε να δούμε το έργο ως απόπειρα, καθ' υπαγόρευση της επιθυμίας του Περικλή, να παρουσιάσει την Αθήνα προς τα έξω ως μία δύναμη που ενδιαφέρεται για τις πανελλήνιες υποθέσεις, και γι' αυτό «διαστίζει την εξιστόρηση των μηδικών πολέμων με στοιχεία που εμφανίζουν τους Αθηναίους ως αποφασιστικούς συντελεστές της απόκρουσης των βαρβάρων και της ελευθερίας των πόλεων», με στόχο να πληγεί η σπαρτιατική προπαγάνδα που υπονόμει την Αθήνα, ενώ προσπαθούσε να κερδίσει τη συμπάθεια των μελών της Αθηναϊκής συμμαχίας ή όσων πόλεων ήταν ουδέτερες, κατηγορώντας τους Αθηναίους ότι μετέβαλαν τους συμμάχους τους σε υπηκόους τους κι ότι καταπίεζαν τους ουδέτερους. *23 Κι ότι γενικά όλη η μορφή του ηροδότειου έργου είναι τέτοια εξαιτίας της προσωπικής γνωριμίας του συγγραφέα με τον Περικλή. *24

Όπως, όμως, πολύ σωστά σημειώνει και ο Wells, «όλες αυτές οι απόψεις κλονίζουν το κύρος του Ηροδότου ως ιστορικού». *25 Επιπλέον, είναι κάπως υπερβολή να ψάχνουμε πίσω από κάθε λέξη και πίσω από οποιαδήποτε συζήτηση γίνεται τα αντίστοιχα στην εποχή του Ηροδότου. Κινδυνεύουμε να χάσουμε την ουσία των γεγονότων που περιγράφει ο Ηρόδοτος, αν τα δούμε σαν υπαινιγμούς για τα λάθη του παρόντος, σαν ένα μήνυμα καλυμμένο με το «μανδύα» της εξιστόρησης του παρελθόντος. Οι αρχαίες τραγωδίες είχαν μηνύματα και μάλιστα διαχρονικά, αλλά είναι δύσκολο να πιστέψουμε ότι ο Ηρόδοτος λειτούργησε σαν αρχαίος δραματουργός, που ήθελε να προειδοποιήσει τους σύγχρονούς του και γι' αυτό έγραψε ιστορία του παρελθόντος (επιρροή από το αττικό δράμα μπορούμε να βρούμε στις νουβέλες, όπως σ' αυτή που περιγράφεται η δραματική ιστορία του Άτη, του γιου του Κροΐσου, και του φυγά-δολοφόνου Άδραστου).. Είναι προτιμότερο, κατά τη γνώμη μου, να δούμε τα γεγονότα που καταγράφει ο Ηρόδοτος στο ιστορικό πλαίσιο που ανήκουν. Σίγουρα η κάθε ιστορία μας προσφέρει τα διδάγματά της και οι ανθρώπινες πράξεις επαναλαμβάνονται. Αυτή είναι μία διαδικασία που μπορεί να ακολουθήσει οποιοσδήποτε αναγνώστης, συγκρίνοντας διαφορετικές περιόδους.

Αναμφίβολα, ο Ηρόδοτος επηρεάστηκε βαθιά από τα συγκλονιστικά γεγονότα που βίωσε στα μέσα του 5^{ου} αιώνα, κάτι που το επισημαίνει με ξεκάθαρους

*23 Σακελλαρίου Μ., *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία* (2000), 477-78.

*24 Αποψη που υποστήριζε ο Jacoby, *R.E. Suppl.* II, 359, και ο Meyer Ed., *Forschungen zur alten Geschichte*, 1899, II, 196-198. Τα επιχειρήματά τους τα παραθέτουν αντικρούοντάς τα, ο Wells J., "Herodotus and Athens", *Classical Philology* 23, 1928, p.323 και ο Fornara, Ch., *Herodotus, an interpretative essay*, 1971, pp.41-43.

*25 ο.π. *24, 323.

υπαινιγμούς και στο έργο του (6.98.2, *έγένετο πλέω κακά τῇ Ἑλλάδι ...τά μὲν ἀπό τῶν Περσέων αὐτῇ γενόμενα, τά δέ ἀπ' αὐπῶν τῶν κορυφαίων περί τῆς ἀρχῆς πολεμεόντων*). Ωστόσο, έστρεψε το ενδιαφέρον του στο παρελθόν. Πολύ σημαντικές θεωρώ τις παρατηρήσεις του D. Kagan, σχετικά με την επιλογή του Ηρόδοτου να γράψει για τους ελληνοπερσικούς πολέμους. Ο Kagan σημειώνει ότι ο Ηρόδοτος όπως κι ο Αισχύλος εντυπωσιάστηκαν από την επιτυχή υπεράσπιση της ελευθερίας των Ελλήνων. Ο Ηρόδοτος, αν και έζησε την εποχή της ακμής της δημοκρατίας και της πνευματικής επανάστασης των σοφιστών, οι αξίες που τον διέπουν κι οι ενθουσιασμοί του αφορούν την εποχή των Μηδικών. Η δημοκρατική Αθήνα του Κλεισθένη επισημαίνεται ως παράδειγμα των εκπληκτικών συνεπειών της ελευθερίας. Αυτή η Αθήνα αγωνίστηκε με εκπληκτική γενναιότητα στο Μαραθώνα και τη Σαλαμίνα. Παρατηρεί, βέβαια, ο μελετητής ότι και η Σπάρτη, αν και με διαφορετική μορφή διακυβέρνησης, αντιπαρατίθεται στο βαρβαρικό τρόπο ζωής (7.104) και φαίνεται να κατέχει σημαντικό ρόλο στη σκέψη του Ηρόδοτου. Όμως, με βάση τη συζήτηση για τα πολιτεύματα, ο Kagan πιστεύει ότι ο Ηρόδοτος δείχνει την προτίμησή του για τη λαϊκή διακυβέρνηση, και συγκεκριμένα φαίνεται να ενστερνίζεται την άποψη του Οτάνη για ισονομία, κλήρωση για την ανάδειξη άρχοντα, το *υπέυθυνον*, τη λήψη αποφάσεων απ' όλους (3.80). Αυτά τα στοιχεία, σημειώνει ο Kagan, σκιαγραφούν το πολίτευμα του Κλεισθένη, το οποίο ο Ηρόδοτος όπως κι ο Αισχύλος θεωρούσαν πολύ καλή διακυβέρνηση. Επειδή, όμως, ο Ηρόδοτος δεν ήταν τυφλός στα αρνητικά που ενυπάρχουν στη λαϊκή κυριαρχία, γι' αυτό έγραψε και τον αντίλογο του Μεγάβυζου (3.81). *26

Η συζήτηση για τα πολιτεύματα είναι ένα θέμα που έχει απασχολήσει πολλούς σύγχρονους μελετητές κι είναι γενικότερα αποδεκτό ότι ο Ηρόδοτος έχει μεταφέρει στην περσική αυλή συζητήσεις που έγιναν στην Αθήνα μετά τις ριζοσπαστικές μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη το 462, όταν οι επικριτές της δημοκρατίας, οι ολιγαρχικοί, διακήρυσσαν ότι ο *δήμος* αποτελείται από πρόσωπα χαμηλής ηθικής και πνευματικής στάθμης (*ὀμίλου ἀχρηίου οὐδέν ἔστι ἀξυνετώτερον οὐδέ ὑβριστότερον ...δήμου ἀκολάστου... ὅς οὐτ' ἐδιδάχθη οὔτε εἶδε καλόν οὐδέν*, 3.81), ενώ είχε κατοχυρωθεί πλέον η κυριαρχία των λαϊκών στοιχείων [όπως φαίνεται από την επανάληψη των φράσεων: *πλήθος ἄρχον* (3.80.6), *πλήθος και κράτος* (3.810,

*26 Kagan D, *History of Greek political thought from Homer to Polibius* (1965), 65-71

*27 Τουλουμάκος Ι.Σ., *Η θεωρητική θεμελίωση της δημοκρατίας στην κλασική Ελλάδα* (1979), 85 & Sinclair T.A., *Ιστορία της ελληνικής πολιτικής σκέψεως* (1969), 56-57 & Σακελλαρίου Μ., *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία* (2000), 330 & Παπαδόπουλος Θ., *Ιδεολογία και φιλοσοφία της δημοκρατίας στην αρχαία Ελλάδα* (1978), 128 & Larsen J.A., "The judgment of antiquity on democracy", *Classical Philology* 49 (1954), 2.

ἄρχει ὁ δῆμος (3.82)]. *27 Συνθέτοντας, λοιπόν, ο ιστορικός κατά τη συνήθη τεχνοτροπία των σοφιστών, ένα διάλογο με διαδοχή εκθέσεων υπέρ και κατά, παρουσιάζει τα θετικά και αρνητικά των τριών πολιτευμάτων, της δημοκρατίας της ολιγαρχίας και της μοναρχίας. Μέσα από το διάλογο αυτό, αξίζει να παρατηρήσουμε δύο σημεία, που ίσως είναι αποκαλυπτικά για την πολιτική τοποθέτηση του Ηρόδοτου.

Το πρώτο είναι η φράση στο 3.80 *ἐν γάρ τῷ πολλῷ ἔνι τὰ πάντα*. Η φράση αυτή, που επισφραγίζει τη δημοκρατική επιχειρηματολογία του Οτάνη, θα πρέπει να εννοηθεί με το πνεύμα της αθροιστικής αντίληψης, ότι οι συλλογικές αποφάσεις του πλήθους, που απορρέουν από τη «σοφία» του λαού υπερτερούν της ευφυΐας των ολίγων. Ο Ηρόδοτος θα πρέπει να είχε επηρεαστεί από ευρύτερα γνωστές αντιλήψεις που κυκλοφορούσαν εκείνη την εποχή στην Αθήνα και υπήρξαν ισχυρά όπλα της δημοκρατικής ιδεολογίας. Ο βασικός άξονας της ήταν ότι κάθε πολίτης έχει «μόριον ἀρετῆς καί φρονήσεως» κι επομένως η ποιότητα μεγιστοποιείται με την αύξηση της ποσότητας. *28 Η αντίληψη αυτή διατυπώθηκε εναργέστατα στον Πλατωνικό διάλογο με πρωταγωνιστή το σοφιστή Πρωταγόρα, ο οποίος φέρεται να πρεσβεύει ότι «κάθε άνθρωπος κατέχει ένα μερίδιο δικαιοσύνης και πολιτικού αισθητηρίου ἴοι Αθηναίοι πίστευαν ότι κάθε πολίτης διαθέτει ένα ορισμένο ποσοστό αρετής, γιατί χωρίς αυτό δε θα υπήρχαν πόλεις-κράτη» (323 A). Εκτός, λοιπόν, από τα πλεονεκτήματα του δημοκρατικού πολιτεύματος, στα οποία, όμως, αντιπαρατίθενται τα αρνητικά του σημεία, η διατύπωση μίας από τις βασικότερες αρχές της δημοκρατικής ιδεολογίας, *ἐν γάρ τῷ πολλῷ ἔνι τὰ πάντα*, ίσως να είναι ενδεικτική της πολιτικής ιδεολογίας που υποστήριζε ο ίδιος ο Ηρόδοτος. Επίσης, όπως παρατηρεί ο Θ. Παπαδόπουλος, υπάρχει και μία λεπτομέρεια που ίσως να μην είναι άσχετη με την πολιτική τοποθέτηση του αρχαίου ιστορικού ὁ Ηρόδοτος σημειώνει ότι μετά την ομιλία του Δαρείου γίνεται ψηφοφορία για το επίμαχο ζήτημα, το αποτέλεσμα της οποίας είναι 5-2 υπέρ της πρότασης του Δαρείου. «Έτσι, λοιπόν, με βάση ακριβώς τη δημοκρατική αρχή της λήψης των αποφάσεων από την πλειοψηφία λύνεται το καθεστωτικό ζήτημα της Περσίας, λαμβάνεται η απόφαση για εγκαθίδρυση μοναρχικού καθεστώτος στη χώρα». *29

Το δημοκρατικό πολίτευμα φαίνεται, λοιπόν, να προσιδιάζει περισσότερο με την πολιτική ιδεολογία του Ηρόδοτου, λόγω της ελευθερίας που απολαμβάνουν οι

*28 Τουλουμάκος Ι.Σ., *Η θεωρητική θεμελίωση της δημοκρατίας στην κλασική Ελλάδα* (1979), 62-3.

*29 (Παπαδόπουλος Θ., *Ιδεολογία και φιλοσοφία της δημοκρατίας στην αρχαία Ελλάδα* (1978), 133.

*30 Wells J., “Herodotus and Athens”, *Classical Philology* 23 (1928), 324.

*31 Fornara Ch., *Herodotus, an Interpretative Essay* (1971), 49-50.

πολίτες, αλλά όχι σε σημείο ώστε να εθελουφλεί στα αρνητικά που υπάρχουν σε μία δημοκρατική πόλη. Ο Wells, από την άλλη, έδωσε έμφαση μόνο στον προσανατολισμό του Ηρόδοτου στην έννοια της ελευθερίας και την αντίθεσή του προς το τυραννικό καθεστώς, κάτι που κατά τη γνώμη του δε συνιστούσε απαραίτητα και απαίτηση για δημοκρατική διακυβέρνηση. *30 Το ίδιο υποστήριξε και ο Fornara (*31), σημειώνοντας ότι ο Ηρόδοτος ήταν πολύ «αναμεμειγμένος», αλλά και αρκετά «αποστασιοποιημένος», για να χαρακτηριστεί ως «προπαγανδιστής της αθηναϊκής πολιτικής». Επισημαίνει χωρία, όπου ο ιστορικός εξάρει και το ρόλο της Σπάρτης και την αφοσίωσή της στην ελευθερία (7.102), και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο Ηρόδοτος φαίνεται πως θα μπορούσε να θαυμάζει οποιαδήποτε μορφή διακυβέρνησης, αρκεί να παρείχε ελευθερία στους πολίτες της. Ο αρχαίος ιστορικός, κατά τον Fornara, ήταν προσανατολισμένος στην έννοια της ελευθερίας (εξωτερικά, ως απόκρουση των εισβολέων, κι εσωτερικά, ως κατάργηση του τυραννικού καθεστώτος), κι όχι σε κάποια συγκεκριμένη μορφή διακυβέρνησης. *32

Αυτές οι παρατηρήσεις έχουν ένα πολύ μεγάλο μέρος αλήθειας, γιατί ο Ηρόδοτος ήταν πράγματι λάτρης της έννοιας της ελευθερίας και εκδήλωσε την προσήλωσή του σ' αυτή τόσο με την υπερήφανη απάντηση των Αθηναίων στο 8.143, όσο και με τη στάση των Σπαρτιατών (7.135 απάντηση Σπερθία-Βούλι σε Υδάρνη, 7.102 λόγος Δημάρατου σε Ξέρξη). Επίσης, είναι γεγονός ότι αποδίδοντας τη σύνδεση της ελευθερίας με την κυριαρχία του νόμου στο στόμα ενός Σπαρτιάτη βασιλιά (*ἐλεύθεροι γάρ ἔοντες οὐ πάντα ἐλεύθεροί εἰσι' ἔπεστι γάρ σφι δεσπότης νόμος* 7.104), κάτι που προβλήθηκε στην κλασική Αθήνα ως ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της δημοκρατίας, ενισχύεται η άποψη ότι ο Ηρόδοτος δεν υποστήριζε κάποια συγκεκριμένη μορφή διακυβέρνησης, αλλά την ελευθερία που εξασφάλιζε το εκάστοτε πολίτευμα. *33 Γι' αυτό επαινεί και το ολιγαρχικό καθεστώς της Σπάρτης, που εξασφάλιζε κάποια ελευθερία στους πολίτες του, με την έννοια, όμως, ότι αυτοί ήταν προστατευμένοι από τις αυθαιρεσίες των τυράννων και βασιλέων. Ωστόσο, όπως ξεκάθαρα διατύπωσε ο Αισχίνης τον 4^ο αιώνα, «από τα τρία πολιτεύματα που υπάρχουν, την τυραννίδα, την ολιγαρχία και τη δημοκρατία, στην ολιγαρχία και την τυραννίδα η εξουσία ασκείται σύμφωνα με τη θέληση των κυβερνώντων, στη δημοκρατία όμως σύμφωνα με τους νόμους» (*Κατά Τιμάρχου* 4). Κατά τον Τουλουμάκο, μόνο έπειτα από τις δύο ολιγαρχικές επαναστάσεις στην Αθήνα, το 411 και το 404, εξαιτίας των βιαιοτήτων που διαπράχθηκαν, εξομοιώθηκε η ολιγαρχία με την τυραννίδα. Στο πλαίσιο αυτό, φαίνεται και ο Ηρόδοτος να μην

*32 ο.π. *31.

*33 Τουλουμάκος Ι., *Η θεωρητική θεμελίωση της δημοκρατίας στην κλασική Ελλάδα*, (1979), 135-142. Παραπέμπει σε Ευριπίδη *Ικετ.* 431 κεξ. & Δημοσθ., *Κατά Τιμοκρ.* 75, *Επιτάφιος Λυσία* 18-19.

προβαίνει στη διαφοροποίηση της έννοιας της ελευθερίας σε ολιγαρχικό και δημοκρατικό πολίτευμα, αλλά περισσότερο να προβάλλει την αντίθεση ανάμεσα στην πολιτική ελευθερία και την απολυταρχική μοναρχία. Με το ίδιο πνεύμα μπορεί να ερμηνευτεί και το εγκώμιο του Ηροδότου στο 5.78 για τη σημασία της πολιτικής ελευθερίας ως την κύρια αιτία της πολιτικής αρετής.

Όλα αυτά, όμως, αποτελούν τη μία όψη της πολιτικής σκέψης του Ηροδότου, γιατί ο ιστορικός φαίνεται με τις έννοιες που χρησιμοποιεί να προχωράει σε πιο συγκεκριμένες τοποθετήσεις. Στο 5.78 δεν αναφέρεται απλώς στην πολιτική ελευθερία, αλλά στο κύριο χαρακτηριστικό της δημοκρατίας, την *ίσηγορίαν*. Στο λόγο του Οτάνη σημειώνεται ότι το πολίτευμα όπου *ἄρχει τό πλήθος* έχει το πιο ωραίο όνομα, *ίσηνομία* (3.80). Επίσης, στο λόγο του κορίνθιου Σωκλή, ο οποίος αντιτίθεται στην πρόταση των Λακεδαιμονίων να επαναφέρουν το τυραννικό καθεστώς στην Αθήνα, το πολίτευμα που καθιερώθηκε με τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη αποκαλείται *ίσηκρατίαν* (5.92^α). Βέβαια, οι όροι αυτοί μπορεί να χρησιμοποιούνταν κι ως δηλωτικά μη μοναρχικών πολιτευμάτων, όπως διαπιστώνει ο Σακελλαρίου (323-326), αλλά η έμφαση που δίνει ο Ηρόδοτος στην απόδοσή τους ως προσηγορικά του κλεισθένειου πολιτεύματος ή του πολιτεύματος όπου *ἄρχει τό πλήθος* μας οδηγεί στη σκέψη ότι ο αρχαίος ιστορικός εξίσωνε την πολιτική ισότητα που εξέφραζαν οι όροι *ίσηνομία* και *ίσηκρατία*, καθώς και την πολιτική ελευθερία που εξέφραζε ο όρος *ίσηγορία* με το δημοκρατικό πολίτευμα. Στην ιδέα της πολιτικής αυτής ισότητας και ελευθερίας, κατά τον Τουλουμάκο, ανταποκρινόταν το πολίτευμα του Κλεισθένη με τους θεσμούς της *Ἐκκλησίας τοῦ δήμου*, της *Βουλῆς*, της *Ἡλιαίας*, όπου κάθε Αθηναίος είχε το δικαίωμα να μετέχει στις συνεδριάσεις, να εκφράζει τη γνώμη του και να ψηφίζει. *34

Τέλος, για να περιορίσουμε τον προβληματισμό μας σχετικά με την πολιτική ιδεολογία του Ηροδότου και τις δημοκρατικές διαβουλεύσεις στην Αθήνα, με βάση τα σχόλια που κάνει ο ιστορικός στο 5.78, αλλά και τη διεξαγωγή της *ἐκκλησίας* το 481 που κατέληξε στην επιλογή της καλύτερης πρότασης (7.143.3), φαίνεται ότι οι διαβουλεύσεις του αθηναϊκού δήμου χαίρουν ιδιαίτερης εκτίμησης στο ηροδότειο έργο, προφανώς επειδή ο συγγραφέας ήταν οπαδός αυτής της δημοκρατικής ιδεολογίας, που κατοχυρώνει την ελευθερία του λόγου. Ο Ηρόδοτος προβάλλει την αξία αυτών των συζητήσεων, επιλέγοντας σε δύο πολύ κρίσιμες, για την ιστορία όχι μόνο της Αθήνας, αλλά κι ολόκληρης της Ελλάδας, στιγμές να παραθέσει με δραματικότητα τις αντίστοιχες συνελεύσεις που έγιναν. Είναι και οι μοναδικές περιπτώσεις που μεταφέρεται ο διάλογος των συμμετεχόντων, δίνοντάς μας μία πολύτιμη μαρτυρία για τον τρόπο λειτουργίας της *Ἐκκλησίας τοῦ δήμου*. Και στη μία

*34 ο.π. *33, 20-23.

περίπτωση με αφορμή το χρησμό με το «ξύλινο τείχος», και στην άλλη περίπτωση με την παράθεση των αντικρουόμενων προτάσεων των Περσών και των Σπαρτιατών απεσταλμένων αποκαλύπτεται η δυναμική που αναπτυσσόταν σε μία δημοκρατική συνέλευση. Στην πρώτη προβάλλεται περισσότερο η πολυφωνία που εξασφάλιζε η ελευθερία του λόγου, ενώ στη δεύτερη αναδεικνύεται περισσότερο η ομοφωνία του αθηναϊκού λαού, που γίνεται δέκτης των προτάσεων των απεσταλμένων και προβάλλει με αποφασιστικότητα τη δική του στάση απέναντι σ' αυτές. Προφανώς, γι' αυτό το λόγο στη δεύτερη μόνο συνεδρίαση ο ιστορικός μεταφέρει σε ευθύ λόγο τις ομιλίες, γιατί ήθελε να αφουγκραστούμε τη φωνή αυτού του λαού. Πάντως, και στις δύο περιπτώσεις ο Ηρόδοτος επέλεξε διαμέσου της *Εκκλησίας του δήμου* να προβάλλει την εκάστοτε επιλογή της δημοκρατικής Αθήνας' η αποτελεσματικότητα αυτού του δημοκρατικού θεσμικού οργάνου συνέβαλε, ώστε η Αθήνα να λάβει την καλύτερη απόφαση όχι μόνο για το σύνολο του αθηναϊκού λαού, αλλά για όλους του Έλληνες.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Το συμπέρασμα που εξάγεται από τη συγκεκριμένη μελέτη είναι πως ο Ηρόδοτος δεν έγραψε το έργο του, για να δικαιώσει την αθηναϊκή πολιτική και πολύ περισσότερο την πολιτική της αθηναϊκής αυτοκρατορίας. Ο Ηρόδοτος απευθυνόταν σ' όλους τους Έλληνες. Όποια κι αν ήταν τα συναισθήματα του Ηροδότου για την Αθήνα σίγουρα δεν τον είχαν μετατρέψει σε προπαγανδιστή της πολιτικής της. Ο υπαινιγμός του για την ανάληψη της ηγεμονίας του ελληνικού στόλου από τους Αθηναίους, αμέσως μόλις τους δόθηκε η ευκαιρία (8.3.2), η επισήμανση για τον κίνδυνο που ενέχεται σε μία διακυβέρνηση που ασκείται άμεσα από το λαό, όταν ο λαός αυτός παρασυρθεί από την ευγλωττία ενός επιδέξιου ρήτορα (5.97) συνιστούν αρνητικά σχόλια, κάτι που αποκαλύπτει την πρόθεση του ιστορικού να καταγράψει τόσο τα θετικά όσο και τα αρνητικά της αθηναϊκής πολιτικής και του αθηναϊκού πολιτεύματος.

Ωστόσο, φαίνεται πως οι διαβουλεύσεις του αθηναϊκού δήμου έχουν σημαντική θέση στο ηροδότειο έργο, προφανώς επειδή ο συγγραφέας ήταν οπαδός αυτής της δημοκρατικής ιδεολογίας, που κατοχυρώνει την ελευθερία του λόγου. Επιπλέον, οι δημοκρατικές διαβουλεύσεις και αποφάσεις που καταγράφει ο Ηρόδοτος στο έργο του φανερώνουν, αφ' ενός την ολοένα αυξανόμενη κυριαρχική θέση του αθηναϊκού δήμου στην εξωτερική πολιτική, στον τομέα της δικαιοσύνης, στη διαχείριση των οικονομικών, ακόμα και στον έλεγχο των πολιτικών αντιπαραθέσεων των επιφανών, αφ' ετέρου δικαιώνουν τις επιλογές του αθηναϊκού δήμου, που αποδείχθηκαν σωτήριες για όλο τον ελληνικό κόσμο, αναδεικνύοντας έτσι την αξία του δημοκρατικού πολιτεύματος.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΜΕ ΤΙΣ ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ
ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΗΡΟΔΟΤΟΥ

1.59. Ὁ δε δῆμος ὁ τῶν Ἀθηναίων ἐξαπατηθεὶς ἔδωκέ... ἐνθα δὴ ὁ Πεισίστρατος ἦρχε Ἀθηναίων	απόφαση αθην. δήμου πριν μεταρρ. Κλεισθ.
5.73 Ἀθηναῖοι ...πέμπουσι ἀγγέλους ἐς Σάρδεις, συμμαχίην βουλόμενοι ποιήσασθαι πρὸς Πέρσας.	αποστολή πρεσβείας στις Σάρδεις το 508
5.96.2 Οἱ Ἀθηναῖοι πέμπουσι ἐς Σάρδεις ἀγγέλους, οὐκ ἔώντες τοὺς Πέρσας πείθεσθαι Ἀθηναίων τοῖσι φυγάσι.	αποστολή πρεσβείας στις Σάρδεις το 504
5.97 Μιλήσιος Ἀρισταγόρης... ἐπελθὼν ἐπὶ τὸν δῆμον ταῦτά ἔλεγε... Ἀθηναῖοι ἀναπεισθέντες ἐψηφίσαντο... στρατηγὸν ἀποδέξαντες εἶναι Μελάνθιον...	αποστολή βοήθειας στην Ἰωνία το 499
6. 21.2 Ἀθηναῖοι.... Φρυνίχῳ δρᾶμα Μιλήτου ἄλωσιν... ἐζημίωσαν χιλίησι δραχμῆσι, καὶ ἐπέταξαν μηκέτι μηδένα χρᾶσθαι τῷ δράματι	δίκη Φρυνίχου 493
6.104 στρατηγός οὕτως Ἀθηναίων ἀπεδέχθη, αἰρεθεὶς ὑπὸ τοῦ δήμου.	εκλογή Μιλτιάδη ὡς στρατηγού το 490
6.132 Μιλτιάδης αἰτήσας νέας ἑβδομήκοντα καὶ στρατιήν τε καὶ χρήματα Ἀθηναίους οὐ φράσας σφι ἐπ' ἦν ἐπιστρατεύσεται... Ἀθηναῖοι δε τούτοισι ἐπαρθέντες παρέδωσαν...	αποδοχή πρότασης Μιλτιάδη για εκστρ. στην Πάρο το 489.
6.136 Ξάνθιππος ὁ Ἀρίφρονος, ὃς θανάτου ὑπαγαγὼν ὑπὸ τὸν δῆμον Μιλτιαδέα ἐδίωκε... προσγενομένου δέ τοῦ δήμου αὐτῷ κατὰ τὴν ἀπόλυσιν τοῦ θανάτου, ζημιώσαντος δέ κατὰ τὴν ἀδικίην 50 ταλάντοισι.	δίκη Μιλτιάδη το 489.
7.142 οἱ θεοπρόποι ἀπήγγελλον ἐς τὸν δῆμον, γνῶμαι καὶ ἄλλαι πολλαὶ ἐγίνοντο ...καὶ αἶδε συνεστηκυῖαι μάλιστα.	συζήτηση με αφορμὴ το χρησμὸ το 481
7.143 ταῦτη Θεμιστοκλέος ἀποφαινομένου Ἀθηναῖοι ταῦτα σφίσι ἔγνωσαν αἰρετωτέρα εἶναι...	αποτέλεσμα συζήτησης: απόφαση για ναυμ. σε Σαλαμίνα
7.144.1 ἐτέρη τε Θεμιστοκλεῖ γνῶμη ἔμπροσθεν ταύτης ἐς καιρὸν ἠρίστευσε, ὅτε... Θεμιστοκλέης ἀνέγνωσε Ἀθηναίους	απόφαση για κατασκευή στόλου το 483, ἀπὸ τα ἔσοδα Λαυρίου
7.144.3 ἔδοξέ τέ σφι μετὰ τὸ χρηστήριον βουλευομένοισι...	απόφαση εκκένωσης πόλης
8.79 Ἀριστείδης ἐξωστρακισμένος ὑπὸ τοῦ δήμου...	οστρακισμὸς Ἀριστείδη
8.143 Ἀθηναῖοι δέ πρὸς μὲν Ἀλέξανδρον ὑπεκρίναντο...	ἀπάντηση σε πρέσβεις
8.144 ...πρὸς δέ τοὺς ἀπὸ Σπάρτης ἀγγέλους τάδε...	Περσῶν & Σπαρτ. το479
9.5 ὁ δέ (Μουρυχίδης) ἀπικόμενος ἐπὶ τὴν βουλήν ἔλεγε... ἐξενεῖκαι ἐς τὸν δῆμον.	προβούλευμα για μεταφορὰ προτ. σε εκκλ. δήμου
9.6 (Ἀθηναῖοι) ὑπεξεκομίσαντο τε πάντα... ἐς Λακεδαίμονά τε ἐπεμπον ἀγγέλους...	αποστολή αγγελ. σε Σπάρτη το 479.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

➤ Άρθρα

1. Cromeley R.D., “**Kleisthenes Fate**”, *Historia* 28 (1979), 129-147.
2. Demand N., “**Herodotus’ encomium of Athens**”, *American Journal of Philology*, 108 (1987), 746-758.
3. Edelmann H., “**Democratie bei Herodot und Thukydidies**“, *Klio*, heft 2, band 57 (1975), 313-327.
4. Ehrenberg V., “**Origins of Democracy**”, *Historia* 1 (1959), 515-548.
5. Evans J.A.S., “**Herodotus and Athens: the evidence of the encomium**”, *L’ Antiquite Classique* 48 (1979), 112-118.
6. Forsdyke S., “**From aristocratic to democratic ideology and back again: the Thrasybulus anecdote in Herodotus’ Histories and Aristotle’s Politics**”, *Classical Philology* 94 (1999), 361-371.
7. Forsdyke S., “**Exile, Ostracism and the Athenian Democracy**”, *Classical Antiquity* 19 (2000), 232-263.
8. Hammond N. G. L., “**The narrative of Herodotus VII and the decree of Themistocles at Troezen**”, *Journal of Hellenic Studies* 102 (1982), 75-93.
9. Harvey F.D., “**The political sympathies of Herodotus**”, *Historia* 15 (1966), 254-5.
10. Κυριαζής Ν. & Ζουμπουλάκης Μ., « **Η αθηναϊκή και η αγγλική θαλασσοκρατία**», *Ιστορία* 406 (2002), 10-19.
11. Κυρτάτας Δ., « **Η αθηναϊκή κοινωνία από τον Σόλωνα στον Κλεισθένη**», στο *Η αθηναϊκή Δημοκρατία, μελέτες για το πολίτευμα και την ιδεολογία των Αθηναίων*, 33-47, Ακαδημία Αθηνών 1995,
12. Larsen J.A., “**The judgment of antiquity on democracy**”, *Classical Philology* 49 (1954), 1-14.
13. Lewis J.D., “**Isegoria at Athens: When did it begin?**”, *Historia* 20 (1971), 129-140.
14. Moles J., *Herodotus warns the Athenians*, papers of the Leeds international latin seminar 9 (1996), 259-284.
15. Μάνεσης Αρ. & Σπυρόπουλος Φ., *Το πολίτευμα της Αθηναϊκής Δημοκρατίας*, στο *Η αθηναϊκή Δημοκρατία, μελέτες για το πολίτευμα και την ιδεολογία των Αθηναίων*, 49-70, Ακαδημία Αθηνών 1995.
16. Moles J., “**Herodotus and Athens**”, in Bakker Eg.& de Jong Ir & van Wees H., *Brill’s companion to Herodotus*, 33-52, Brill 2002.
17. Morris I., “**The strong principle of equality and the archaic origins of Greek democracy**”, in Ober J. & Charles Hendrick, *Demokratia*, 19-48, Princeton, New Jersey 1996.

18. Παπαρρίζος Α., « Λόγος και η θρησκεία ως πολιτική κοσμογονία στη Δημοκρατία των Αθηναίων», στο *Η αθηναϊκή Δημοκρατία, μελέτες για το πολίτευμα και την ιδεολογία των Αθηναίων*, Ακαδημία Αθηνών 1995, 151-193.
19. Raaflaub A. Kurt, “**Herodotus, political thought, and the meaning of history**”, *Arethusa* 20 (1987), 221-248.
20. Raaflaub A. K., “**Contemporary perceptions of democracy in 5th century Athens**”, *Classica et Mediaevalia* 40 (1989), 33-70.
21. Raaflaub A. K., “**Democracy, power and imperialism in 5th century Athens**”, in Euben P. & Wallach J. & Ober J., *Athenian political thought and the reconstruction of American democracy*, 103-144, Ithaca and London 1994.
22. Rhodes P.J., “**Political activity in classical Athens**”, *Journal of Hellenic Studies* 106 (1986), 132-144.
23. Robertson N., “**The true meaning of the ‘Wooden Wall’**”, *Classical Philology* 82 (1987), 1-20.
24. Stadter A. Ph., “**Herodotus and the Athenian arche**”, *Annali della Scuola normale superiore di Pisa*, ser.3, vol. 22.3 (1992), 781-809.
25. Strasburger H., “**Herodot und das Perikleische Athen**”, *Historia* (1955), 1-25.
26. Waters K.H., “**Herodotus and Politics**”, *Greece & Rome*, 19 (1972), 136-150.
27. Wells J., “**Herodotus and Athens**”, *Classical Philology* 23 (1928), 317-331.
28. Williams G.M.E., “**Athenian Politics 508/7-480 B.C.: a Reappraisal**”, *Athenaeum* 60 (1982), 521-544.
29. Woodhead A.G., “**Ισηγορία and the council of 500**”, *Historia* 16 (1967), 129-140.

➤ Βιβλία

30. Austin M.M. & Vidal-Naquet P., *Οικονομία και κοινωνία στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 1998.
31. Bakker Eg. & de Jong Ir & van Wees H. (επιμελ.), *Brill’s companion to Herodotus*, Brill 2002.
32. Boedeker D. & Raaflaub K. (επιμελ.), *Democracy, Empire and the arts in 5th cent. Athens*, Harvard 1998.
33. Calhoun G.M., *Athenian clubs in politics and litigation*, Roma 1964.
34. Carey Christopher, *Democracy in classical Athens*, London 2000.
35. Euben P. & Wallach J. & Ober J. (επιμελ.), *Athenian political thought and the reconstruction of American democracy*, Ithaca and London 1994.

36. Evans J.A.S., *Herodotus, explorer of the past*, Princeton 1991.
37. Farrar C., *The origins of democratic thinking*, Cambridge 1988.
38. Finley M.I., *Η πολιτική στον αρχαίο κόσμο*, Π.Ε.Κ. 1996.
39. Fornara Ch., *Herodotus, an interpretative essay*, Oxford 1971.
40. Fornara Ch. & Samons L., *Athens from Cleisthenes to Pericles*, Univers. of California Press 1990.
41. Glotz G., *Η ελληνική 'πόλις'*, Μ.Ι.Ε.Τ. 1981.
42. Forrest W.G., *Η γένεση της αθηναϊκής δημοκρατίας*, εκδόσεις Παπαδήμα 1994.
43. Hamel D., *Athenian Generals*, Brill 1998.
44. Hansen M.H., *The Athenian Ecclesia*, Copenhagen 1983
45. Hansen M.H., *Was Athens a democracy?*, Denmark 1989.
46. Hornblower S., *The Greek world 479-323 B.C.*, London 1991.
47. How W.W. & Wells J., *A commentary on Herodotus*, vol. I,II, Oxford 1928.
48. Kagan D., *History of Greek political thought from Homer to Polibius*, U.S.A. 1965.
49. Lang M., *The Athenian Agora*, 15, New Jersey 1990.
50. Lateiner D., *The historical methods of Herodotus*, Toronto 1989.
51. Lavelle B.M., *The sorrow and the pity (a prolegomenon to a history of Athens under the Peisistratids, 560-510 B.C.)*, Stuttgart 1992.
52. Meier Christian, *The Greek discovery of politics*, trnsl. by McIntock D., Harvard 1990.
53. Morris I. & Raaflaub K. (επιμελ.), *Democracy 2500? Questions and challenges*, AJA, Colloquium2, Iowa 1998.
54. Nilsson M., *Cults, myths, oracles and the politics in ancient Greece*, New York 1972.
55. Ober J., *Mass and Elite in democratic Athens*, Princeton 1989.
56. Ober J. & Charles Hendrick (επιμελ.), *Demokratia*, Princeton, New Jersey 1996.
57. Osborne P., *Demos: the discovery of Classical Attica*, Cambridge 1985.
58. Ostwald M., *From popular sovereignty to the sovereignty of law*, University of California Press 1986.
59. Παπαδόπουλος Θ., *Ιδεολογία και φιλοσοφία της δημοκρατίας στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 1978.
60. Parker R., *Athenian Religion*, Oxford 1996.
61. Podlecki A.J., *The life of Themistocles*, Montreal & London 1975.
62. de Romilly J., *Προβλήματα της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας*, εκδ. Καρδαμίτσα 1992.
63. Σακελλαρίου Μ., *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία*, Π.Ε.Κ. 2000.
64. Shimron B., *Politics and belief in Herodotus*, Stuttgart 1989.

65. Sinclair R.K., *Δημοκρατία και συμμετοχή στην αρχαία Αθήνα*, εκδ. Καρδαμίτσα 1997.
66. Sinclair T.A., *Ιστορία της ελληνικής πολιτικής σκέψεως*, Αθήνα 1969.
67. Starr Ch. G., *Η γέννηση της αθηναϊκής δημοκρατίας, η Εκκλησία κατά τον 5^ο αιώνα*, εκδ. Καρδαμίτσα 1991.
68. Stockton D., *The classical Athenian democracy*, Oxford 1990.
69. Τουλουμάκος Ι.Σ., *Η θεωρητική θεμελίωση της δημοκρατίας στην κλασική Ελλάδα*, Αθήνα 1979.
70. Waters K.H., *Herodotus the historian*, Australia 1985.

➤ Γενικά έργα

71. Beloch J., *Griechische Geschichte* II, Straßburg 1914-16.
72. Busolt G., *Griechische Geschichte*, 1893.
73. Lesky A., *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, Θεσσαλονίκη 1990.
74. Meyer Ed., *Forschungen zur alten Geschichte*, Germany 1966 (ανατύπωση του 1892).
75. Wilcken Ul., *Αρχαία Ελληνική Ιστορία*, εκδ. Παπαζήση 1996 (ανατύπωση του 1943).

➤ Διάφορα

76. Millender Ellen, *Spartan silence vs. democratic debate: Athenian ideology and Herodotean narrative patterning*. Unpublished abstract of lecture given at meeting of A.P.A in Jan. 2001.

➤ Πολύτομα έργα

77. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, 1980.

➤ Εκδόσεις πηγών

78. *Ηροδότου Ιστορίαι*, εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα 1993
79. *Musaios*, CD, για όλα τα άλλα αρχαία κείμενα.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	2
Εισαγωγή	3 - 5
Κεφ. 1 ^ο : <i>Η εκκλησία του δήμου πριν από τον Κλεισθένη</i>	6 - 10
Κεφ.2 ^ο : <i>Τα γεγονότα του 508/7 και η πολιτική ενεργοποίηση του αθηναϊκού δήμου</i>	11 - 24
Κεφ.3 ^ο : <i>Η ισηγορία στην εκκλησία του δήμου στο έργο του Ηροδότου (η συνέλευση για την ερμηνεία του χρησμού για το «ξύλινο τείχος»).</i>	25 - 31
Κεφ.4 ^ο : <i>Η εκκλησία του δήμου και τα μέσα πολιτικής πάλης. Οι πολιτικές αντιπαραθέσεις των επιφανών.</i>	32 – 55
Κεφ.5 ^ο : <i>Ο ρόλος της εκκλησίας του δήμου στις εξωτερικές υποθέσεις της Αθήνας (πρέσβεις, αγγελιοφόροι, θεοπρόποι).</i>	56 – 71
Κεφ.6 ^ο : <i>Διαχείριση οικονομικών – άμυνα πόλης</i>	72 – 77
Κεφ.7 ^ο : <i>Η στάση του Ηροδότου απέναντι στις αποφάσεις του αθηναϊκού δήμου.</i>	78– 99
Κεφ.8 ^ο : Συμπεράσματα- Επίλογος	100
Πίνακας συγκεντρωτικός με τις αποφάσεις της εκκλησίας του δήμου στο έργο του Ηροδότου	101
Βιβλιογραφία	102- 105